

IJTIMOYIY ISHNING ETIK PRINSIPLARI VA QADRIYATLARI

D.H. QODIROV

D.H. QODIROV

IJTIMOYIY ISHNING ETIK PRINSIPLARI VA QADRIYATLARI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
YURISPRUDENSIYA VA IJTIMOY-SIYOSIY
FANLAR KAFEDRASI

DAVRONBEK HOSHIMOVICH QODIROV

IJTIMOYIY ISHNING ETIK PRINSIPLARI VA QADRIYATLARI

O‘quv qo‘llanma

60920101 — Ijtimoiy ish (oila va bolalar bilan ishlash) yo‘nalishi
bakalavrlari uchun mo'ljallangan

Toshkent – 2023

UO‘K 316(075.8)

KBK 87.7ya73

Q29

Qodirov D.H.

Ijtimoiy ishning etik prinsiplari va qadriyatları. O‘quv qo‘llanma.
D.H. Qodirov. – T.: “Lesson Press” nashriyoti, 2023-y. – 164 b.

Ushbu o‘quv qo‘llanma “Ijtimoiy ishning etik prinsiplari va qadriyatları” o‘quv fani predmetini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda ijtimoiy ish etikasi asoslari yoritib beriladi va muhim kasbiy bilim hamda ko‘nikmalarni egallashni ta‘minlaydi. Ushbu kursni o‘rganish sizga professional ijtimoiy ishning axloqiy asoslari bilan tanishish, ijtimoiy ish etikasi asoslanadigan yondashuvlar va nazariyalarni o‘rganish, ijtimoiy ish amaliyotida yuzaga keladigan axloqiy dilemmalarni aniqlash va hal qilishga, mijozning imkoniyatlarini kengaytirish yondashuvi vositasida talabalarni diskriminatsiyaga qarshi amaliyot asoslari bilan tanishtiradi, mijozlarga, o‘zaro aloqada bo‘lgan tashkilotlarga, hamkasblar, jamiyat va boshqalarga nisbatan ijtimoiy ishchining xulq-atvori va hatti-harakatlari standartlarini o‘zlashtirishga imkon beradi.

O‘quv qo‘llanma o‘qituvchilar, qayta tayyorlash va malaka oshirish ta‘lim yo‘nalishlari tinglovchilari, ijtimoiy ish yo‘nalishiga ixtisoslashgan talaba va doktorantlar, shuningdek, aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi mutaxassislari uchun mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

S.S.Raupov,

Buxoro davlat universiteti “Yurisprudensiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar” kafedrası
professori, tarix fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

F.D.Muzaffarov,

Buxoro davlat universiteti “Yurisprudensiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası”
dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc).

L.P. Muhammtjanova

Turon Zarmed universiteti Tarix kafedrası dotsenti,
tarix fanlari nomzodi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining
2023-yil 6-maydagi 204-sonli buyrug‘iga asosan o‘quv qo‘llanma sifatida nashrga
tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-9687-9-1

© D.H.Qodirov, 2023

© “Lesson Press” nashriyoti, 2023

KIRISH

Hozirgi vaqtda ijtimoiy ish davlat va jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylangan, ijtimoiy xizmat xodimlari jamiyat va ijtimoiy munosabatlarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmalariga kiritilgan bir paytda, ijtimoiy sohada faoliyatning axloqiy me'yorlariga hamda aholini ijtimoiy himoya qilish sohasini tashkillashtirishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Zero, barcha ijtimoiy institutlar singari, ijtimoiy himoya va ijtimoiy ish instituti ham davlat va jamiyat uchun eng muhim vazifani – sotsiumni barqarorlashtirish va saqlash, mavjud ijtimoiy munosabatlarni qo'llab-quvvatlash va uyg'unlashtirish, uni yanada har tomonlama rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash vazifasini bajaradi. Demakki, aslida bu davlat barqarorligi va xavfsizligini ta'minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Kasbga qo'yiladigan umumiy talablar orasida har doim odamlarning mashg'uloti va ma'lum bir kasbga mansubligini aks ettiruvchi xarakterli xususiyatlarni topish mumkin. Bu tabiiy holdir, chunki bu turli kasblar bilan shug'ullanadigan kishilar uchun ma'lum talablarni nazarda tutadi. Qoidaga ko'ra, bu nafaqat ishlab chiqarish, balki birinchi navbatda axloqiy talablar sanaladi. Biroq, bu dunyoda qancha kasblar mavjud bo'lsa, shunchalik ko'p axloqning turlari borligini anglatmaydi. Kasbiy etika har doim ijtimoiy axloqining u yoki bu ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi, odamlarning axloqiy ongiga va ularning hatti-harakatlariga esa muqarrar ravishda ularning mehnat faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari ta'sir qiladi.

So'nggi paytlarda bizning jamiyatimizda inson hayotining turli sohalariga, birinchi navbatda, kasbiy faoliyat sohasiga axloqiy baholash mezonini joriy etishga tobora ko'proq intilmoqdalar. Shu bilan birga, kasbiy-axloqiy tizimlarning rivojlanish tendensiyasi ham kuzatilib, bu inson faoliyatining muhim sohalarida kasbiy xulq-atvor va hatti-harakatlarni axloqiy jihatdan tartibga solish zarurati ortib borayotganidan, jamiyatning ham, kasbiy guruhning ham mutaxassisning shaxsiy va axloqiy xarakteriga nisbatan talablari oshayotganidan dalolat beradi.

Professional ijtimoiy xizmat xodimi faoliyatining axloq normalari bilan bog'liqligi masalasi ayniqsa keskindir. "Ijtimoiy ishchining axloqiy va kasbiy qadriyatlarini" ma'ruzalari davomida ijtimoiy ish

xodimi kasbiy faoliyatining ajralmas qismi bo'lgan ijtimoiy ishning axloqiy asoslarini aniqlashga harakat qilinadi.

Mazkur o'quv qo'llanmada Oliy va o'rta maxsus ta'limning Davlat ta'lim standartiga muvofiq "Ijtimoiy ish (oilalar va bolalar)" yo'nalishi bakalavriatini tayyorlashda ijtimoiy ishning axloqiy tamoyillari va qadriyatlarini jadal rivojlantirishning eng muhim nazariy-uslubiy masalalari yoritiladi.

"Ijtimoiy ishning etik prinsiplari va qadriyatlari" kursi ijtimoiy xizmat xodimi faoliyatining axloqiy tarkibiy qismining mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari haqidagi zamonaviy ilmiy g'oyalarni aks ettiradi va uning shaxsiy fazilatlariga qo'yiladigan talablarni asoslaydi. Shu bilan birga ijtimoiy ishning o'ziga xos jihatlari, uning asosiy ma'no-mazmuni, yo'nalishi va maqsadlari muvozanatni ta'minlash hamda ijtimoiy va individual ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlarni amalga oshirish hisoblanadi. Ijtimoiy ishning axloqiy, kasbiy ahamiyatli qadriyatlarini o'rganish va asoslash kasbiy faoliyatning nazariy asoslarini sezilarli darajada mustahkamlaydi, uning ma'no-mazmunini tushunishga yordam beradi. Zamonaviy tamaddunda inson eng oliy qadriyat sifatida e'tirof etilgan bo'lib, u ijtimoiy xodimning axloqiy-qadriyatli intozimning mohiyati va spesifikasini, uni mazmunan shakllantirish komponentini belgilaydi. Binobarin, shaxs va jamiyat nafaqat ijtimoiy mehnat ob'ekti, balki uning eng muhim harakatlantiruvchi kuchiga ham aylanadi, buning natijasida ular ijtimoiy mehnatning o'zgarimas, zarur elementiga ega bo'ladi va uning oliy qadriyatlari o'zlashtiradi.

Ijtimoiy xizmat xodimlari jamiyatda bajaradigan oliyjanob maqsad, vazifa va funksiyalari jamiyatda umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillarning amal qilishi hamda ijtimoiy adolatsizning barcha turlarining kelib chiqishiga to'sqinlik qiladi. Shu bilan birga, maxsus axloq kodeksining mavjudligi ham ushbu kasbning o'ziga xosligidan dalolat beradi. Ushbu kursni o'zlashtirish talabalarga ijtimoiy ishning axloqiy tomonlari bilan tanishib, ijtimoiy ish asoslanadigan nazariya va yondashuvlarni o'rganish, amaliyotda vujudga keladigan axloqiy ikkilanish (dilemma)lar yechimini topish, kamsitishlarga qarshi amaliyot asoslari bilan tanishish imkonini beradi.

Shuningdek, ushbu kurs talabalarga ijtimoiy ishning dunyo amaliyotidagi litsenziyalash va sertifikatsiyalash, o'qitish va amaliyot standartlari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishiga xizmat qiladi.

Fanning maqsadi - qadriyatlarni o'rganish, ijtimoiy xodimning axloqiy tamoyillari va xulq-atvor standartlarini o'zlashtirish, axloqiy

ikkilanishlar(dilemma)ni aniqlash va ularning yechimini topish orqali talabalarning ijtimoiy ishning bevosita amaliyoti sohasida kasbiy bilim hamda ko'nikmalarini rivojlantirish; ijtimoiy ishchining kasbiy malakasini rivojlantirish.

Fanning vazifalari:

1. Talabalarda tarixga qadriyat munosabatida bo'lish va tushunishni shakllantirishga ko'maklashish, "Ijtimoiy ish" kasbida axloqiy qadriyatlar va tamoyillarning rolini rivojlantirish.

2. Talabalarda axloqiy tamoyillar va nazariyalarni ijtimoiy ish amaliyotida qo'llash malakalarini rivojlantirish.

3. Talabalarni kasbiy amaliyot standartlari bilan tanishtirish, ularning ijtimoiy ishdagi rolini tushuntirish va ushbu standartlar ziddiyatli bo'lishi mumkin bo'lgan qiyin vaziyatlarni muhokama qilish.

4. Talabalarni ijtimoiy ish amaliyotining axloqiy dilemmalarini aniqlay olishga va ushbu vaziyatlarni tahlil qilish uchun qaror qabul qilish tamoyillari hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlaridan foydalanishga o'rgatish.

5. Talabalarning fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'z fikr va his-tuyg'ulari bilan ishlashga o'rgatish, kasbiy va shaxsiy o'sish ko'nikmalarini rivojlantirish.

6. Refleksiv hisobot va esse yozish, qaydnomalar yuritish, keys tuzish qoidalariga o'rgatish orqali talabalarning akademik yozish ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

Shuningdek, talabalarni yuqorida ko'rsatilgan ijtimoiy xizmat ko'rsatish faoliyati bo'yicha amaliy ko'nikmalar hosil qilish, tizimli va mustaqil fikrlashga, jamiyatda barcha insonlarga yordam ko'rsatish tamoyillarini targ'ib etishga o'rgatishdan iborat.

1-mavzu: IJTIMOIIY ISHDA AXLOQNING AHAMIYATI

Reja:

1.1. Ijtimoiy ishda axloqning o‘rni

1.2. Ijtimoiy ish etikasining asosiy tamoyillari

1.3. Ijtimoiy ish etikasi mutaxassisning axloqiy ong darajasi sifatida

Etika gumanitar fanlarga mansub fan bo‘lib, uni o‘rganish ob‘ekti inson, uning xulq-atvori va atrof-muhitga munosabati hisoblanadi. Etikaning asosiy masalasi - bu yaxshi xulq nima ekanligini va jamiyatimizdagi xulq-atvorni nimalar to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb belgilashini aniqlashdir. Jamiyat shaxslarning xulq-atvorini tartibga solib, ularning manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan bog‘lashga intiladi. Buning uchun xulq-atvorning ijtimoiy regulyatorlari mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat: axloq, qonun, an‘analar, etiket (odob-axloq).

Etika gumanitar ta‘limot bo‘lib, uning predmeti axloq, asosiy muammosi esa Ezgulik va Yovuzlik o‘rtasidagi nisbat muammosi hisoblanadi.

Axloq nazariyasi sifatida axloqning spesifikasi uning predmetida, tadqiqot usullari, mavjud axloqning aks etishida bo‘lib, boshqa gumanitar fanlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Etikaning asosiy vazifalari: axloqni tushuntirish, axloqni tavsiflash, axloqni o‘rgatish (ushbu vazifa eng bahsli sanaladi).

Etika ilmini ikki turga bo‘lish mumkin: gumanistik va avtoritar axloq.

Gumanistik axloqning fundamental pozitsiyasi uni avtoritar etikaga bir necha jihatdan qarama-qarshi qo‘yishga imkon beradi: ya‘ni "mualliflik" va "bajarilish" bo‘yicha farqi, maqsad va vositalariga ko‘ra farqi, tartibga solish usullariga ko‘ra farqi va axloqiy tamoyillariga ko‘ra farqlanishi. Ammo axloqning bu ikki turi bir-biriga qarama-qarshi ekanligini aniq ta‘kidlash mumkin emas, chunki bu ikki axloq butunlay farqlanmaydi, balki “axloqshunoslikning ikki shaxsi sifatida” rol bajaradi, deb hisoblash to‘g‘riroqdir. Ular quyidagi parametrlarga ko‘ra o‘zaro bog‘lanadi: ular bir davrda birgalikda yashashi va tartibga soluvchi sifatida harakat qilishlari mumkin, bir xil axloqiy ta‘limot ham avtoritar, ham gumanistik tamoyillarni, shuningdek, bir shaxsning xulq-atvorida turli vaqtlarda ham avtoritar, ham gumanistik tamoyillar namoyon bo‘lishi mumkin.

Dunyoda ijtimoiy ish rivojlanishining hozirgi bosqichining o'ziga xos xususiyati - bu muayyan ijtimoiy kasbiy faoliyat turining eng xilma-xil sohalarida axloqiy baholash mezonini joriy etishga intilish hisoblanadi. Mutaxassislar ishini axloqiy tartibga solish masalasi ijtimoiy ishda juda jiddiy masaladir, chunki inson mutaxassis (mutaxassislar guruhi) tomonidan bevosita ta'sir ko'rsatish ob'ekti hisoblanadi. Ijtimoiy ishda mutaxassisning o'z mijozi bilan aloqasi bevosita amalga oshiriladi va asosan tibbiy, ijtimoiy, psixologik, pedagogik, yuridik va boshqa xizmatlarni iste'mol qilish bilan bog'liq. Mutaxassisning o'z mijozi bilan o'zaro munosabati natijalari bu holatda xizmat iste'molchisi bo'lgan shaxsning turmushi va taqdiriga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu bilan birga nafaqat unga bevosita, balki bilvosita, ya'ni shaxs va sotsiumning yaqin ijtimoiy muhitiga ham ta'sir qiladi.

Shu munosabat bilan jamiyat va ijtimoiy institutlar, ijtimoiy xodimlarning o'zlari mutaxassislar faoliyatini nazorat qilishlari va baholashlari mumkin bo'lgan umumiy axloqiy me'yorlar va tamoyillar yetarli bo'lmaydi, chunki jamoat axloqining me'yorlari va tamoyillari asosan faoliyatni yakuniy natijasini uning ijtimoiy ongning axloqiy stereotiplariga muvofiqligi nazorat qilish hamda baholashga imkon beradi. Biroq, uni amalga oshirish jarayonida faoliyatning o'zini nazorat qilmaydi.

Ijtimoiy ish o'zining insonparvarlik mohiyati va mazmunini saqlash va qo'llab-quvvatlashni, uning kasbiy faoliyat va ijtimoiy institut sifatida samaradorligini oshirishni kafolatlaydigan maxsus axloqiy tartibni talab qiladi. Axloqiy tizim mijoz va ijtimoiy xodimning huquqlariga, jamiyat manfaatlariga rioya etilishini kafolatlashi, mutaxassisning zarur shaxsiy, axloqiy va kasbiy qiyofasini shakllantirishga hamda uning kasbiy burchini bajarishga yordam berishi, shu bilan jamiyatning insoniyligi va axloqiy darajasiga ta'sir ko'rsatishi lozim.

Turli ijtimoiy va kasbiy qatlam vakillariga tabaqalashtirilgan yondashuv zarurati kasbiy etikaning turli shakllarini jadal izlashga undadi. Kasbiy mehnat taqsimoti muayyan faoliyat sohasidagi odamlarning munosabatlarini tartibga soluvchi me'yorlarning xarakteriga o'z izini qoldiradi. Inson faoliyati juda xilma-xil bo'lib, bu odamlar va jamiyat o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlarning shakllanishini nazarda tutadi, ular kasbiy etika deb ataladigan axloqiy me'yorlarning bir turini tashkil qiladi. Kasb etikasi – kasb mohiyatini

aks ettiruvchi ideal va qadriyatlar, axloqiy tamoyillar va xulq-atvor me'yorlari majmui sifatida kasbiy axloq haqidagi fan. Shu bilan birga, kasbiy etika - bu kasbiy guruhning o'zini axloqan anglashi, uning psixologiyasi va mafkurasidir.

Kasbiy etika o'rganadigan fan sohalari quyidagilar hisoblanadi:

- kasbiy axloq - kasb ideallari va qadriyatlari majmui sifatida;
- axloqiy tamoyillar, xulq-atvor normalari, kodekslar;
- kasbiy burchni bajarish uchun zarur bo'lgan mutaxassisning shaxsiy fazilatlari;
  - mutaxassislarning o'zaro axloqiy munosabatlari;
  - kasbiy ta'lim-tarbiyaning maqsad va uslublari.

Ijtimoiy mehnat taqsimoti kasbiy guruhlarining ajralib chiqishiga va kasbiy etikaning rivojlanishiga yordam berdi. Ijtimoiy guruhlarining taqsimlanishi bilan bu guruhlar ichidagi kishilarning munosabatlarini tartibga solish zarurati paydo bo'ladi. Jamiyat rivojlanishi bilan odamlar o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlarning shakllanishiga hissa qo'shadigan yangi kasblar paydo bo'ladi. Mutaxassislarning bir-biri bilan, ularning mehnatini iste'molchilar bilan o'zaro munosabatlari amaliyotida, ularning faoliyatini tartibga solish tajribasida odatiy ma'muriy-huquqiy tartibga solish (normalar, sanksiyalar) bilan to'ldiriladigan kasbiy etika asoslari yaratildi. Kasbiy munosabatlar kasbning nisbiy mustaqilligini, uning axloqiy muhitini tavsiflay boshladi, bu odamlar xulq-atvorining spesifikasi va ularning hatti-harakatlari normalarining o'ziga xosligini inobatga olishni shart qildi.

Kasbiy munosabatlar shakllanib, sifat jihatidan barqarorlikka ega bo'ladi, keyin esa maxsus axloqiy munosabatlar shakllanadi. Har bir tarixiy davrning o'ziga xos kasbiy me'yorlari, kasbiy axloqi bordir. Mehnat dunyosidagi axloq ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kasbiy axloqning har xil turlari bilan bog'liq: shifokor, menejer, ijtimoiy xodim, o'qituvchi, jurnalist va boshqalar. Kasbiy ish sog'liqni saqlash holatidan boshlab, insonparvarlik motivlarining ko'p qirrali komplekslari orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga insonning ma'naviy olami va mavqei jamiyatdagi bu ishning samaradorligi, uning huquqlari va asosiy hayotiy qadriyatlarini himoya qilishga bog'liq.

Qoidaga ko'ra, bunday kasblardagi ishchilarga yuqori kasbiy talablar qo'yiladi, chunki odamlarning hayoti, jismoniy va ijtimoiy salomatligi ularga bog'liq. Shu sababli, yangi cheklovlar va taqiqlar, yangi motivatsiya, qadriyatlar va ideallarga ehtiyoj mavjud. Bularning barchasi ma'naviy javobgarlikni keltirib chiqaradi. Bir qator hollarda, bu

maxsus kodekslarni, niyat deklaratsiyalarini, har xil turdagi "qasamyodlar"ni ishlab chiqishni (va keyinchalik joriy etishni va mustahkamlashni) talab qildi. Ular bir tomondan, mutaxassislarning professional faoliyat "foydalanuvchilari"ning manfaatlari ifodalangan muayyan hatti-harakat standartlariga rioya qilishlarini ta'minlash uchun ishlab chiqilgan edi. Boshqa tomondan, "katta" jamiyatda professional jamoalarning ma'naviy mavqei va obro'sini qo'llash, ularga ishonchni uyg'otish va shu bilan ushbu jamoa a'zolarining o'z rivojlanishi uchun moddiy, ma'naviy-axloqiy shart-sharoitlarni ta'minlash edi. Kasbiy jamoalar tashqariga qaratilgan talablar bilan bir qatorda, o'z a'zolarining munosabatlarini tartibga soluvchi axloqiy me'yorlarni ishlab chiqish va mustahkamlashga intildi. Shu ma'noda G'arbiy Yevropa shaharlaridagi ustaxonalar hayotini belgilovchi nizomlar, Turkiyadagi Axilar hunarmandlar uyushmasining qoidalari juda xarakterlidir.

1.2. Ijtimoiy ish etikasining asosiy tamoyillari

Ijtimoiy ish har doim murakkab kasb bo'lib kelgan, chunki u turli sohalardagi ishlarni (davlat, xususiy, mustaqil, ixtiyoriy) qamrab oladi, turli sohalarda namoyon bo'lishi mumkin (muassasalarda ishlash, ofis xizmati, har qanday maqsadli guruhlar uchun loyihalarni ishlab chiqish), turli maqsadlarga ega bo'lgan turli vazifalarni (g'amxo'rlik, nazorat, qo'llab-quvvatlash va har qanday kampaniyani o'tkazishda vakolat berish, baholash, boshqarish) bajaradigan xodimlarga nisbatan amalga oshirilishi mumkin (resurslarni muhtojlar foydasiga qayta taqsimlash, ijtimoiy nazorat va turli xil og'ishlarni tiklash, oldini olish va ijtimoiy muammolar xavfini kamaytirish). Ba'zi mualliflar "fragmentatsiya" deb ataydigan bu hodisa so'nggi paytlarda ortib bormoqda.

Umuman olganda, etika ham, ijtimoiy ish etikasi ham falsafa, psixologiya, sotsiologiya va gumanitar sohaning boshqa sohalari elementlariga asoslangan odamlar o'rtasidagi munosabatlarning murakkab sohasidir. Ijtimoiy ish etikasida to'rtta asosiy metodologik kategoriya mavjud:

- axloqiy ong;
- axloqiy munosabatlar;
- axloqiy harakatlar;
- kasbiy burch.

Ijtimoiy ish axloqining barcha kategoriyalari axloqiy me'yorlarga asoslanadi (lotincha norma – qoida, namuna; axloqiy talabning eng oddiy shakli).

Ijtimoiy ish xodimi axloqiy ongining tarkibiy qismlari (bosqichlari):

- axloqiy bilim;
- axloqiy e'tiqodlar;
- hatti-harakatda axloqiy ehtiyoj;
- axloqiy hatti-harakat

Kasbiy etika ijtimoiy ishning asosidir. Kasb o'zining asosiy qadriyatlari, axloqiy tamoyillari va axloqiy me'yorlarini aniq belgilashi kerak. Milliy assotsiatsiyaning axloq kodeksi ushbu qadriyatlar, tamoyillar va standartlarni belgilaydi. Ushbu Kodeks barcha ijtimoiy ishchilar va ijtimoiy ish talabalari uchun, ularning kasbiy funksiyalaridan, ish muhitidan va ular xizmat ko'rsatadigan aholidan qat'iy nazar qo'llanma hisoblanadi.

Ijtimoiy ish amaliyotining axloq kodeksi va standartlari.

Ijtimoiy ishchilar va ijtimoiy ta'minot tizimi ikki kasbni - ijtimoiy ishchilar va ijtimoiy ta'minot xizmatchilarini tartibga soladi. Talabalar uchun axloq kodeksi quyidagilar:

1. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchi asosiy kasbiy majburiyat sifatida mijozning manfaatlarini himoya qilishi kerak.

2. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi o'zi xizmat qilayotgan odamlarning o'ziga xos qadr-qimmatini yoki ular bilan kasbiy munosabatlarini hurmat qilishi lozim.

3. Ijtimoiy xodim yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi o'zining kasbiy majburiyatlari va vazifalarini halollik va xolislik bilan bajarishi kerak.

4. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi mijozga ijtimoiy ish yoki ijtimoiy ish xizmatlarini ko'rsatishda kompetentlikka ega bo'lishi kerak.

5. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi mijoz bilan munosabatlardan shaxsiy manfaat, foyda yoki qoniqish uchun foydalanmasligi kerak.

6. Ijtimoiy ta'minot xizmatchisi yoki ijtimoiy xizmat xodimi barcha kasbiy ravishda olingan ma'lumotlarning maxfiyligini himoya qilishi, u bunday ma'lumotlarni faqat qonun talab qilgan yoki ruxsat bergan yoki mijozlar oshkor qilishga rozi bo'lgan hollarda oshkor qilishi kerak.

7. Boshqa kasb, hunar, mashg'ulot yoki so'rov bilan shug'ullanadigan ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi

ushbu tashqi manfaatlarining mijoz bilan ijtimoiy ish yoki ijtimoiy mehnat munosabatlariga ta'sir qilishiga yo'l qo'ymasligi kerak;

8. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi ijtimoiy ish yoki ijtimoiy ta'minot bo'yicha xizmat ko'rsatishni ijtimoiy ish yoki ijtimoiy ta'minot kasbini obro'sizlantiradigan yoki har qanday kasbga bo'lgan jamoatchilik ishonchini kamaytiradigan tarzda taqdim etmasligi lozim.

9. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi ijtimoiy ishchilar uchun axloq kodeksi va amaliyot standartlariga mos keladigan ish joyi sharoitlari hamda siyosatni qo'llab-quvvatlashi kerak.

10. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi o'z kasbida yoki unga taalluqli kasbda mukammallikni rag'batlantirishi kerak.

11. Ijtimoiy ishchi yoki ijtimoiy ta'minot xizmatchisi mijoz manfaati va jamiyat, atrof-muhit va global hamjamiyatning to'liq manfaati uchun o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlashi zarur¹.

Ijtimoiy ish kasbining missiyasi ba'zi asosiy qadriyatlarga asoslangan. Kasb-hunar tarixi davomida ijtimoiy ishchilar tomonidan qo'llab-quvvatlangan ushbu asosiy qadriyatlar ijtimoiy ishning o'ziga xos maqsadi va qarashlarining asosi hisoblanadi².

Etik prinsiplar ijtimoiy ishning asosiy qadriyatlariga asoslanadi. Bular:

1. Xizmat
2. Ijtimoiy adolat
3. Inson qadr-qimmati va ahamiyati
4. Insoniy munosabatlarning muhimligi
5. Halollik
6. Kompetentlik

Ushbu tamoyillar ijtimoiy ishchi uchun ideal bo'lib, u shunga harakat qilish zarur.

Ijtimoiy ishning maqsadi va qadriyatlari.

Ijtimoiy ishchining asosiy vazifasi mijozning farovonligini ta'minlash, insonga uning ehtiyojlarini qondirishga yordam berish, zaif guruhlarga mansub, kamsitilgan yoki qashshoqlikda yashovchi odamlar uchun imkoniyat va resurslarni taqdim etishdir.

---

¹ Code of ethics and Standards of practice hand book second edition -- 2008. Includes amendments to the standards of practice, effective October 1,201.0 and .February 13,2011. — P. 1-2.

² NASW Code of Ethics. 1996. - P. 1.

Bu qoidalar turli madaniyatlar, oilalar, guruhlar, tashkilotlar va jamoalarga mansub odamlarga teng darajada qo'llaniladi.

Ijtimoiy ish etikasi ijtimoiy ishchilarga axloqiy qadriyatlarga ta'sir qiluvchi masalalar bo'yicha qaror qabul qilish imkonini beradi.

Axloq kodeksining yana bir maqsadi ijtimoiy ishchining o'zi axloqiy tamoyillar va xulq-atvor me'yorlarini buzganligi to'g'risida sud qarorini qabul qilish usulini taqdim etishdir.

Axloq kodeksi ijtimoiy xodimga mas'uliyatli va professional tarzda harakat qilish va qabul qilingan qarorning to'g'riligiga ishonch hosil qilish imkonini beradi.

Ijtimoiy xodimning axloq kodeksining maqsadi.

Kasbiy etika ijtimoiy ishning asosi hisoblanadi. Kasb o'zining asosiy qadriyatlari, axloqiy tamoyillari va etik standartlarini aniq ifodalashi shart. IIMA (Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasi) axloq kodeksi ushbu qadriyatlar, tamoyillar va standartlarni ijtimoiy ishchilar o'z ishlarida ulardan foydalanishlari uchun ifodalaydi. Ushbu Kodeks barcha ijtimoiy ishchilar va ijtimoiy ish talabalari uchun ularning kasbiy majburiyatlaridan, ular ishlayotgan muhitdan va ular xizmat ko'rsatadigan aholidan qat'iy nazar amal qiladi.

1.3. Ijtimoiy ish etikasi mutaxassisning axloqiy ong darajasi sifatida

Ijtimoiy xodim etikasining nazariy mazmuni asosiy axloqiy kategoriyalar yordamida ochib beriladi. Bularga baxt, ezgulik, adolat kabi tushunchalar kiradi. Ushbu kategoriyalarning o'ziga xosligi shundaki, ular ijtimoiy xodimning kasbiy faoliyatida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, ijtimoiy ishning axloqini axloqiy ong darajasida aniqlashimiz mumkin. Bu umuman ijtimoiy soha va xususan ijtimoiy xizmatlar tizimidagi axloqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Axloqiy ong ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, u o'zining boshqa shakllari kabi ijtimoiy hayotning in'ikosidir. Unda axloqning sub'ektiv tomoni bo'lgan tarixan o'zgaruvchan axloqiy munosabatlar mavjud. Axloqiy ongning zamirida axloq kategoriyasi yotadi. Fanda axloq axloq, urf-odatlar, amaliy harakatlar sohasi, axloq esa ong shakli sifatida qaraladi. Axloqiy ong axloqning sub'ektiv in'ikosidir, chunki ob'ektiv ijtimoiy zarurat va ijtimoiy ehtiyojlar mutaxassis ongida to'g'ri xulq-atvor va harakatlar haqidagi g'oyalar sifatida namoyon bo'ladi. Axloqiy ong murakkab tuzilishga ega bo'lib, unda o'zaro bog'liq elementlarni ajratib ko'rsatish

mumkin: axloqiy ideal, axloqiy ehtiyoj, axloqiy motivatsiya va o'zini o'zi qadrlash, me'yorlar, qadriyatlarga yo'naltirilganlik, qarashlar, his-tuyg'ular³.

Axloqiy ongda ikkita asosiy tamoyilni ajratib ko'rsatish kerak: emotsional (hissiy) va intellektual (ratsional). Ularning ikkalasi ham bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir-biriga ta'sir qiladi hamda ijtimoiy hodisalarni ezgulik va yomonlik nuqtai nazaridan to'liq va chuqur, aql va qalb bilan baholashga imkon beradi, bir xil pozitsiyadan odamning harakatlari va xulq-atvoriga ta'sir qiladi. Hissiy boshlanish dunyoqarash shaklida ifodalanadi, u hayotning turli jabhalariga shaxsiy munosabatni ifodalovchi axloqiy tuyg'udir. Intellektual boshlang'ich axloqiy me'yorlar, tamoyillar, ideallar, ehtiyojlarni anglash, yaxshilik, yomonlik, adolat, vijdon tushunchalari dunyoqarashi shaklida taqdim etiladi. Bu tamoyillarning axloqiy ongdagi munosabati va o'zaro bog'liqligi turli tarixiy davrlarda hamda turli kishilarning dunyoqarashida har xil bo'lishi mumkin. Axloqiy ong ijtimoiy ongning boshqa shakllari bilan bog'liq bo'lib, ularga ta'sir ko'rsatadi va eng avvalo, bunday bog'liqlik huquqiy, siyosiy, estetik ong va din bilan ko'rinadi. Axloqiy ong va huquqiy ong eng yaqin o'zaro aloqada bo'ladi. Jamiyatdagi munosabatlarni qonun ham, axloq ham boshqaradi. Ammo huquqiy tamoyillar qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan bo'lsa va davlatning majburiy chorasi bo'lib xizmat qilsa, axloq normalari jamoatchilik fikri, an'ana va urf-odatlariga asoslanadi. Axloqiy ehtiyojlar, borliq, e'tiqod kabi, ong va qalb faoliyatining natijasi bo'lib, axloqiy ongdan axloqiy xulq-atvoriga o'tish mexanizmining muhim maqsadiga aylanadi.

Ijtimoiy ishchining axloqiy qoidalari uning kasbiy faoliyatidan kelib chiqadi. Ijtimoiy xodimning axloqi uning boshqa odamlar, davlat va jamoat tashkilotlari, umuman jamiyat bilan munosabatlarini tartibga soluvchi qadriyatlar va axloqiy me'yorlar tizimi bilan belgilanadi. Ijtimoiy xodimning etikasi quyidagi asosiy axloq tamoyillari va normalariga asoslanadi:

- > insonparvarlik va shaxsga cheksiz hurmat;
- > kuchli kasbiy burch hissi;
- > kuchli yaxshilik va adolat tuyg'usi;
- > vijdonlilik va xushmuomalalik, bag'rikenglik;
- > halollik va odoblilik.

---

³ Бойко.Ж. В. Этические основы социальной работ. учеб. пособие / Ж,В. Войко. Хабаровск: 2012 .-С .11-13.

Ijtimoiy ishchining amaliy axloqida ichki va tashqi axloqiy madaniyat muhim rol o‘ynaydi:

- > ishchining tashqi ko‘rinishi;
- > binoning tashqi ko‘rinishi;
- > tashrif buyuruvchilar uchun qulaylik;
- > tashrif buyuruvchiga ishonchning psixologik muhiti.

Ijtimoiy xodimning etikasi - bu axloqiy huquq va majburiyatlar, erkinlik va mas’uliyat, ezigulik, shaxsiy iroda va ijtimoiy zaruratning dialektik birikmasidir. Shunday qilib, ijtimoiy ishchining axloqiy faoliyati ijtimoiy xizmatlar mijozlarini axloqiy tarbiyalash va mutaxassislarning o‘zlari tomonidan rasmiy vazifalarni bajarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ijtimoiy xodimning axloqiy madaniyati o‘zaro bog‘liq elementlar tizimidir. Bunga quyidagilar kiradi:

- > axloqiy fikrlash madaniyati;
- > his-tuyg‘ular madaniyati;
- > xulq-atvor va muloqot madaniyati yoki etiket.

Axloqiy fikrlash madaniyati kreativ fikrlashni nazarda tutadi. Kreativlik (lot. yaratish) - fikrlash, his-tuyg‘u, muloqot, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladigan, shaxsni bir butun sifatida yoki uning individual tomonlarini, faoliyat mahsullarini tavsiflovchi shaxsning ijodiy iqtidor (qobiliyatlar)ning namoyon bo‘lishidir. Axloqiy fikrlash madaniyati nafaqat mavjud tajriba nuqtai nazaridan yangilikka tanqidiy munosabat, balki yangi g‘oyalarni qabul qilish bilan ham belgilanadi. Ijodiy xulq-atvor va o‘zini namoyon qilishning ba’zi jihatlari hamda usullarini o‘rgatish tajribasi, ijodiy harakatlarni modellashtirish ijodkorlikning sezilarli o‘rishini, shuningdek, mustaqillik, yangi tajribaga ochiqlik, muammolarga sezgirlik va boshqalar kabi shaxsiy sifatlarning paydo bo‘lishi va mustahkamlanishini ko‘rsatadi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirishni rag‘batlantiradigan shartlar orasida quyidagilar ajralib turadi: qat’iy belgilangan va qat’iy nazorat qilinadigan holatlardan farqli ravishda to‘liq bo‘lmagan yoki ochiqlik holatlari; ko‘p savol berishga ruxsat va rag‘batlantirish; mas’uliyat va mustaqillikni rag‘batlantirish; ishlanmalar, kuzatishlar, his-tuyg‘ular, umumlashmalarga urg‘u berish; kattalar tomonidan bolalarning manfaatlariga e’tibor.

Kreativlikka to‘sqinlik qiluvchilar: har qanday holatda ham muvaffaqiyatga intilishdan qochish; tafakkur va hatti-harakatlardagi qattiq stereotiplar; konform; tasavvurga, fantaziyaga, tadqiqotga baho berishni rad etish; hokimiyat va avtoritetga ta’zim-hurmat.

Axloqiy fikrlash madaniyati axloqiy dilemmalar deb ataladigan turli vaziyatlarda axloqiy qarorlar qabul qilishda samarali intellektual vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Emotsiyalar madaniyatini shakllantirish ijtimoiy xizmat ko'rsatish jamoasida sog'lom axloqiy-psixologik iqlimning muhim omili hisoblanadi. Tuyg'ular madaniyatining mavjudligi axloqiy yolg'izlik qiyinchiliklarini bartaraf qiladi. Axloqiy faoliyatning hissiy tomoni shaxsning hayotiy pozitsiyasini aks ettiradi. Xulq-atvor va muloqot madaniyati yoki odobi mutaxassisning axloqiy madaniyatining eng muhim jihati hisoblanadi. Shaxslararo muloqotdagi qoidalar, xulq-atvor professionallik ko'rsatkichidir. Xulq-atvorning tashqi shaklining uning haqiqiy axloqiy mazmuni bilan mos kelishi odob-axloq qoidalarining o'ziga xos tomonidir. Xushmuomalalik, nazokatlilik, mijozni, suhbatdoshni tinglay olish, o'zini tuta bilish, o'z harakatlarida o'zini-o'zi tanqid qila bilish – ijtimoiy xodim odobining mazmun-mohiyati hisoblanadi. Kasbga qo'yiladigan talablarni o'rganish uchun professiografiya usullari qo'llaniladi. Professiografiya usullari mehnatning ijtimoiy maqbul sifatini ta'minlaydigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga erishishga qaratilgan. Professiogramma - bu shaxsning shaxsiy fazilatlari, psixologik xususiyatlari va psixologik imkoniyatlariga qo'yiladigan talablarni aniqlashdir.

Nazorat savollari:

1. Etika nima?
2. Ijtimoiy ishning kasbiy etikasi?
3. Ijtimoiy ish, mutaxassislarning xulq-atvor tamoyillari va normalarini shakllantirish jarayonida shakllangan o'ziga xos ideallar va qadriyatlar to'plamiga ega bo'lgan kasbiy faoliyatning alohida turi sifatida.
4. Ijtimoiy ish etikasining ob'ekti va predmeti nima?
5. Ijtimoiy ish etikasining maqsadi va vazifalari.
6. Bitiruvchining kasbiy tayyorgarligida kursning o'rni.
7. "Mehnat axloqi" tushunchasining ma'nosi nima? Mehnat axloqi tamoyillarini tasdiqlovchi maqollar, hikmatli so'zlar, aforizmlarni toping.
8. "Kasbiy axloq" tushunchasi nimani anglatadi?
9. Mehnat va kasbiy axloq o'rtasida qanday bog'liqlik bor?
10. Kasb-hunardagi qanday munosabatlar kasbiy axloq bilan tartibga solinadi?

2-mavzu: IJTIMOIIY ISHDA ETIK PRINSIPLAR VA QADRIYATLAR

Reja:

2.1. Ijtimoiy ishda qadriyatlar tushunchasi va tipologiyasi

2.2. Zamonaviy ijtimoiy ishda qadriyatlar ierarxiyasi

2.3. Professional ijtimoiy ishning spesifik qadriyatlari va ideali

Qadriyatlar - bu atrof olam ob'ektlarining aniq ijtimoiy ta'riflari bo'lib, ularning inson va jamiyat uchun ijobiy yoki salbiy mazmun-mohiyatini ochib beradi. Tashqi tomondan, qadriyatlar predmet yoki fenomen, hodisaning xususiyatlari sifatida namoyon bo'ladi, ammo qadriyat bu predmet yoki hodisaning muhim xususiyati emas. Inson va uning turli ehtiyojlari, bir tomondan, bu ehtiyojlarni qondirishga imkon beradigan narsa yoki hodisaning xususiyatlari, ikkinchi tomondan, qadriyat munosabatini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, qadriyatlar inson uchun mazmunli bo'lgan ob'ektlardir; qadriyat kategoriyasi orqali shaxs ularga nisbatan munosabatini namoyon etadi. Qadriyat inson uchun befarq bo'lmagan narsadir. Boshqacha qilib aytganda, qadriyat predmet yoki hodisaga tabiatan emas, balki ularning inson mavjudligi doirasidagi ishtiroki tufayli xos bo'lib, qadriyat tushunchasi orqali inson o'zining shu predmet yoki hodisaga nisbatan o'z pozitsiyasini belgilaydi.

Kundalik so'zlashuv tilida "qadriyat" atamasi ko'plab sinonimlarga ega: qadr-qimmat, foyda, savob, yaxshilik va hokazo. Maxsus falsafiy adabiyotda qadriyat shunchaki atama (so'z) emas, balki 19-asrning 60-yillarida kiritilgan tushunchadir. O'sha vaqtdan boshlab bu tushuncha aniq ma'no kasb etdi.

"Qadriyat" tushunchasi inson uchun biror narsaning yoki kimningdir ahamiyati sifatida tushuniladi. Qadriyat o'z-o'zidan mavjud bo'lgan narsani tavsiflamaydi, balki inson uchun muhim bo'lgan, u tomonidan ne'mat, manfaat, zavq va hokazo deb hisoblangan narsalarni bildiradi. Qadriyatlar o'zaro mazmunan farqlanadi: axloqiy, estetik, diniy va hokazo. Qadriyatlar tashuvchisiga ko'ra farqlanadi: shaxsiy, sinfiy, professional va boshqalar.

Ijtimoiy ishda professional ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar ijtimoiy ish qanday amalga oshirilishi kerakligi haqidagi ideal g'oyalardir.

Ular ijtimoiy ish xodimlarining kasbiy faoliyatidagi maqsadi, vazifalarini ko'rsatadi.

Aksariyat mualliflar ijtimoiy ishning quyidagi qadriyatlarini ko'rsatadilar:

1. har bir mijozning shaxsiyatiga hurmat;
2. shaxsning tabiatini tushunish qobiliyati, mijozning o'z qadriyatini tan olish, ya'ni uni qanday bo'lsa, shunday qabul qilish;
3. mijozning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini hurmat qilish;
4. sir, maxfiylikni hurmat qilish;
5. mijozga individual yondashish;
6. malaka oshirish;
7. mijoz uchun ishlash majburiyati;
8. empatiya;
9. ijtimoiy adolatga intilish;
10. tolerantlik.

Shaxs ijtimoiy ishning barcha bosqichlarida, barcha jabhalari va holatlarida bevosita yoki bilvosita namoyon bo'ladigan asosiy sub'ekt va ob'ekt bo'lib, jamiyatning integrativ ta'siriga bo'ysunib, o'z navbatida unga javob ta'sirini ko'rsatadi. Ob'ektiv ijobiy va ijobiy qadriyatlar, ideallar, munosabatlar va boshqalar sifatida qabul qilinadi. Jamiyat va insonning o'zi farovonligi haqidagi gumanistik g'oyalarga mos keladigan va unga erishishga qaratilgan faoliyatni belgilab beradi. Demak, inson jamiyat ijtimoiy ishining eng muhim qadriyati va maqsadidir.

Ijtimoiy ishning barcha kasbiy ahamiyatli qadriyatlarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Kasbning mohiyatini ifodalovchi qadriyatlar (ijtimoiy adolat, insonparvarlik);
2. Ijtimoiy xodim faoliyatining mazmuni va yo'nalishini belgilovchi qadriyatlar (axloqiy tamoyillar): har bir shaxsning qadriyatini hurmat qilish, kasbiy halollikni hurmat qilish, shaxsning o'z qarorini qabul qilish huquqini hurmat qilish;
3. Kasbiy faoliyatdagi munosabatlarning tashqi shaklini ifodalovchi qadriyatlar (xizmat etiketi).

Ijtimoiy ish kasbining axloqiy qadriyatlarini o'rganish xayriya ma'nosidan boshlanadi. Dunyodagi barcha dinlar burch, o'zaro mas'uliyat, g'amxo'rlik, rahm-shafqat va boshqalarga g'amxo'rlik qilish axloqini qo'llab-quvvatlaydi hamda xayr-ehsonlar Xudoning amrlarini bajarishdir, deb da'vo qiladi.

1598 va 1601 yilgi Yelizaveta qonunlari Konsolidatsiyalangan farovonlik.

Tyudor davri qonunchiligi va ularning kelib chiqishi kambag'allarga cherkovlar tomonidan ko'rsatiladigan yordam tizimidan kelib chiqadi. Sharqda esa Bayt ul-mol va vaqflar, tasavvufdagi javonmardlik harakatlarida bu yaqqol namoyon bo'ladi.

Angliya cherkovi. 18-asrda intellektual, madaniy va siyosiy hayotga ega bo'lgan "zamonaviy qadriyatlar" paydo bo'ldi, bu harakat umumiy ma'noda Ma'rifat davri deb ataladi.

Bu vaqt mobaynida bag'rikenglik, erkinlik va oqilonalik kabi qadriyatlarga e'tibor kuchaygan. Ijtimoiy ish zamonaviy qadriyatlarning ana shu ildizlaridan kelib chiqadi va "Nima qilish kerak?" yoki "Qanday qilib davom etishim kerak?" degan savolni hal qilish bilan bog'liqdir.

Bunday savollarni dastlab yozuvchilar Jeremi Bentam va Jon Styuart Mill berishgandi. Ular harakat va gedonizm oqibatlariga asoslangan axloqiy tizimni ishlab chiqib, axloqning asosi sifatida baxtni targ'ib qilishdi. Odamlar har doim ko'proq odamlarni xursand qiladigan tarzda harakat qilishlari kerak dagan g'oya Bentam utilitarizmining bir shakli edi.

1800-yillarda I. Kantning hissasi jihatidan ahamiyatli edi. Kantning murakkab falsafiy tizimi bizga ish mas'uliyati, axloqiy motivatsiya va oxir-oqibat boshqalarga hurmat nazari bilan qarashga asoslangan axloqni beradi.

Garchi axloqiy tarbiya 20-asrda islohotchilar dasturlarining bir qismi bo'lsa-da, odamlar uchun boshqa qiyinchiliklar manbalari haqidagi tushunchalar kuchayib bordi. 1900 yilga kelib xayriyaning diniy asosi farovonlikning dunyoviy g'oyalariga o'z o'rnini bo'shatib berdi.

F.Rimer ijtimoiy yordamdagi qadriyatlar bazasining tarixiy shakllanishi haqida tushuncha beradi. Qadriyatlar va axloq ijtimoiy g'amxo'rlik missiyasining asosi bo'lib, uning axloqiy yo'nalishi bo'yicha nima qilish kerakligining me'yoriy jihatlarini o'ziga jalb qildi.

F. Rimer ijtimoiy qadriyatlar va ijtimoiy ish etikasi evolyusiyasida to'rtta alohida bosqich borligini ta'kidlaydi: axloqiy davr; qadriyat davri; axloqiy nazariya va qaror qabul qilish davri hamda tavakkalchilikni boshqarish davri axloqiy me'yorlar. Ijtimoiy ish kasbga aylangan paytda asosiy vazifa amaliyotchining ahamiyatidan ko'ra mijozning axloqi bo'ldi. F. Rimerning fikriga ko'ra, bu "yo'ldan ozgan" mijozning ma'naviy axloqini kuchaytirishga paternalistik urinishga olib keldi va ijtimoiy islohotlar buni aks ettirdi - masalan, AQShdagi "hisob palatasi" harakati.

Ijtimoiy ish "an'anaviy ravishda" shaxsiy muammolarni texnik menejment va tartibni saqlash sifatida qaraladi, odatda kasbiy qadriyatlar va amaliyot standartlari bilan bog'liq g'oyalar dan iborat. 1950-yillarda AQShda Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasida ijtimoiy ishning asosiy qadriyatlarini quyidagicha sanab o'tilgan: "individual o'ziga xoslik"ka hurmat; "har bir shaxs salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish" huquqi; va "shaxslar o'rtasidagi farqlarga" bag'rikenglik.

Jamiyat va ma'naviy – axloqiy muhitni sog'lomlashtirish masalalari qadimdan o'rganilib kelingan. Bu jarayonni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'lish mumkin:

- 1) *Qadimgi davrdan VIII asrgacha bo'lgan davr;*
- 2) *O'rta asrlar davri (VIII – XIX asrlar)*
- 3) *Milliy uyg'onish davri (XIX asr oxiri – XX asrning 1-choragi)*
- 4) *Ilmiy o'rganish davri (XX asrning 30-yillaridan to hozirgi davrigacha)*

2.2. Zamonaviy ijtimoiy ishda qadriyatlar ierarxiyasi

Ijtimoiy ish muhtoj odamlarga o'zlari hal qila olmaydigan hayotiy muammolarni hal qilishda yordam berish uchun mo'ljallangan. Ijtimoiy ishchining faoliyati maqsadli bo'lishi kerak, mijozning yangi, yaxshi holatiga va uning hayot sifatiga erishishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Aynan qadriyat yo'nalishlari turli ijtimoiy hodisalarga qadriyat munosabatlari quriladigan asos hisoblanadi. Ijtimoiy ishda quyidagi qadriyatlarni ko'rsatish mumkin: ezgulik, adolat, erkinlik va ideal.

Adolat muammosi bo'yicha eng qiziqarli zamonaviy mualliflardan biri J. Rouls adolat davlat institutlarining "birinchi fazilati" ekanligini ta'kidlaydi. Shu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, barcha davlat muassasalari ichida bu ezgulikni ta'kidlashda aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatish instituti yetakchi o'rinni egallaydi.

O'zining falsafiy talqinida erkinlik tashqi sabab yoki tashqi ta'sir natijasida yuzaga kelgan narsadan farqli ravishda ichki sababi tufayli mavjud bo'lgan (harakat qiladi) barcha mavjud bo'lgan narsa. O'z taqdirini o'zi belgilash xususiyatiga ega bo'lgan borliq - «causa sui» (o'z sabablari) faylasuflar substanssiya (asl sabab) deb atashgan, u orqali turli "materiyani" – tabiat, Xudo, aql, ruh yoki boshqa narsani tushunishgan. Tashqaridan aniqlangan narsa vaqt ichida mavjud bo'lsa, substanssiya hech qanday vaqtinchalik chegaralarga ega bo'lmasa, abadiy mavjuddir. Vaqtinchalik hamma narsa zarurat mantig'iga ko'ra yashaydi va

rivojlanadi, faylasuflar esa erkinlikni vaqtning narigi tomonida, mutlaq va abadiy haqiqatlar olamidani izlaganlar.

Ammo o'z-o'zining sababchisi bo'lish nimani anglatadi? Aristotel allaqachon uni yakuniy yoki maqsadiy sabab («causa finalis») deb tushungan va uni sababiyatdan ajratgan. Masalan, qandaydir ishni yaratish, biz uning faol (tashqi) sababimiz, lekin uni biron bir maqsad uchun yaratsak, biz uning maqsadli (ichki) sababi bo'lib chiqamiz. Maqsadga muvofiq harakat va keyinchalik erkin harakat sifatida amalga oshirildi. Yangi davr tabiatshunosligining paydo bo'lishi bilan u tabiat sohasiga emas, balki madaniyat sohasiga taalluqli deyish boshlandi.

Ijtimoiy ishning barcha kasbiy ahamiyatli qadriyatlarini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Kasbning mohiyatini ifodalovchi qadriyatlar (ijtimoiy adolat, insonparvarlik);
2. Ijtimoiy xodim faoliyatining mazmuni va yo'nalishini belgilaydigan qadriyatlar (biz ularni axloqiy tamoyillar deb ataymiz): har bir shaxsning qadr-qimmatini hurmat qilish, kasbiy halollikni hurmat qilish, shaxsning o'z qarorini qabul qilish huquqini hurmat qilish;
3. Kasbiy faoliyatdagi munosabatlarning tashqi shaklini ifodalovchi qadriyatlar (xizmat etiketi).

Ijtimoiy yordam xodimlarining xulq-atvori bo'yicha umumiy ijtimoiy yordam kengashi kodeksi (General Social Care Council (2004) Codes of Practice. London: General Social Care Council) ijtimoiy ishchilarning ijtimoiy qadriyatlari va amaliyotlarini yo'naltirish hamda axborot berish uchun oltita bayonotni o'z ichiga oladi:

1. Xizmatdan foydalanuvchilar va mutaxassislarining huquqlarini himoya qilish va manfaatlarini ilgari surish
2. Xizmatdan foydalanuvchilar va ularga g'amxo'rlik qiluvchilarning ishonchini o'rnatish va qo'llab-quvvatlashga intilish.
3. Xizmatdan foydalanuvchilarning mustaqilligini rag'batlantirish, ularni xavf yoki zarardan imkon darajada himoya qilishga yordam berish.
4. Xizmatdan foydalanuvchilarning huquqlarini hurmat qilish, ularning hatti-harakatlari o'ziga yoki boshqa odamlarga zarar keltirmasligini ta'minlashga intilish.
5. Aholining ijtimoiy yordam xizmatlariga ishonchini qo'llab-quvvatlash.

6. Ishining sifati uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish va bilim, ko'nikmalarini saqlab qolish hamda oshirish uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi ham o'zida xalqaro inson huquqlari borasidagi to'plangan ijobiy tajriba tamoyillarini muhrlagan. Bundan ko'rinib turibdi-ki, hozirgi zamon davlatlarining inson huquqlari masalasidagi faoliyatlariga asos bo'lib xizmat qiladigan tamoyillar, ham nazariy, va ham amaliy ahamiyatga molikdir, ularni qisqacha quyidagicha ifodalash mumkin:

- inson huquqlari har bir insonga tavallud topishi bilan tabiiy ravishda uzviy taaluqli, mansub bo'ladi, shu bois ular tabiiy huquqlardir, ular bo'linmas va insondan ajralmas huquqlardir;

- inson huquqlari oliy qadriyat hisoblanib, ularni hurmat qilish, himoya etish va ularga rioya etish xar bir davlatning majburiyatidir;

- inson huquqlari barcha odamlarning tengligiga asoslanadi va umumiy-iiiversal harakterga ega;

- inson huquqlari - ayni paytda hokimiyat ustidan nazorat qilishning vositasi hisoblanib, u davlat hokimiyati tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan o'zboshimchaliklarni cheklab turadi, zero davlat inson huquqlari bilan belgilab berilgan erkinlik doirasidan chetga chiqishi mumkin emas;

- inson huquq va erkinliklarini ta'minlash - shaxsni u yoki bu belgiga asoslanib kamsitilishiga olib kelmasligi shart;

- inson huquqlari va erkinliklarini amalga oshirish - boshqa shaxslarning huquq va erkinliklariga zarar etkazmasligi, buzmasligi shart;

- inson huquq va erkinliklari butun mamlakat xududida yagona bo'lishi kerak;

- insonning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari o'zaro tengdir, yahni huquqlar tizimida pog'onaviylik - ierarxiya bo'lmasligi lozim;

- kollektiv (jamoaviy) huquqlar individ (yakka shaxs) huquqidan ajralmasdir va ular o'zaro bir-biriga zid kelishi, shaxsning huquqiy maqomini cheklashi mumkin emas;

- inson huquqlari faqat qonun, yahni yuqori yuridik maqomga ega bo'lgan xujjat bilangina tartibga solinishi lozim;

- inson huquq va erkinliklari faqat qonun bilan, Konstitutsiya va boshqa xalqaro hujjatlarda ko'rsatilgan hollardagina cheklanishi mumkin;

Ta'kidlash lozimki, inson huquqlari masalasiga doir xalqaro amaliyot tayanadigan yuqorida zikr etilgan printsiplar qator nufuzli xalqaro hujjatlarda o'zining ifodasini topgan:

-1948 yilda qabul qilingan Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi:

-1966 yilda qabul qilingan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro Pakt va va boshqa shu kabi hujjatlar.

2.3. Professional ijtimoiy ishning o'ziga xos qadriyatlari va ideali

Jamiyatning qadr-qimmati ijtimoiy ishda ham amalga oshiriladi: ijtimoiy ishchi bilan o'zaro munosabat natijasida inson ijtimoiy munosabatlarga yangi maqomda qo'shiladi, o'zi uchun mavjud bo'lgan ijtimoiy burch va rollarni bajaradi, mavjud imkoniyatlarni amalga oshiradi, a'zolarini hisobga oladi. Shu sababli jamiyat o'zi va jamiyat uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy ahamiyatga ega rol va funksiyalarni amalga oshirishga qodir ijtimoiy faol shaxslar bilan to'ldiriladi. Shu sababli, ijtimoiy ishning eng muhim natijalaridan biri nafaqat ma'lum bir shaxsning, balki butun jamiyatning hayotini faollashtirish, ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashtirish, aholining turli guruhlari va qatlamlarini birlashtirish bo'lishi mumkin. Umumiy maqsadlarga erishish ma'lum darajada jamiyatning o'zini insonparvarlik asosida qayta qurishdir.

Kasbiy ijtimoiy ishning o'ziga xos qadriyatlarini taqsimlash alohida ahamiyatga ega, ularning amalga oshirilishi uning samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy ishning o'ziga xos qadriyatlari jamiyat uchun faoliyatning asosiy buyurtmachisi sifatida mustaqil ahamiyatga ega, ammo jamiyatning professional ijtimoiy ish bilan bevosita shug'ullanadigan qismi uchun birinchi navbatda, ijtimoiy xodimlarning professional guruhi va ularning to'g'ridan-to'g'ri mijozlari, ijtimoiy xodimlarning jamoatchilik va individual ongida ushbu qadriyatlarni tasdiqlash katta ahamiyatga ega. Ijtimoiy ishning o'ziga xos qadriyatlari orasida birinchi navbatda inson va jamiyat farovonligi, inson huquqlari va individualligi, kasbiy mahorat, faoliyatning gumanistik ma'no-mazmuni, insonning ijtimoiy mavqei, uning yoshi va jinsi kabilarni ajratib ko'rsatish lozim.

Ijtimoiy ishchilar o'z kasbining siyosiy jihatlarini ma'lum axloqiy va etik printsiplar doirasida o'z mijozlari manfaatlari uchun zarur

choralarni ko‘rish uchun davlat tomonidan berilgan hokimiyat va boshqa vakolatlarning natijasi sifatida tushunadilar.

Ijtimoiy ishchi - bu insonni, uning murakkab biopsixososyal mavjudot sifatidagi xususiyatlarini yaxshi biladigan mutaxassis. Tabiat va haqiqatan ham insoniyat jamiyatining ob‘ektiv manfaatlari nuqtai nazaridan "yuqori" va "quyi" jins yo‘y; ularni solishtirib bo‘lmaydi va bir-biri bilan almashtirib ham bo‘lmaydi – olam uyg‘unligi buziladi, insoniyat nobud bo‘ladi yoki hech bo‘lmaganda tuzatib bo‘lmaydigan zarar yetkaziladi. Xuddi shunday, "yaxshi" va "yomon" yosh ham yo‘q; har bir yoshning o‘ziga xos afzalliklari va kamchiliklari bor, ular boshqa yoshlarda yo‘q yoki kam ifodalanadi. Shunday qilib, ob‘ektiv ravishda jins va yosh har doim va shubhasiz, qanday bo‘lishidan qat‘iy nazar qadriyatdir. Boshqa tomondan, jins va yosh bilan faxrlanmaslik kerak, chunki ular shaxsga bog‘liq emas, balki inson jinsi va yoshi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos imkoniyatlardan o‘zi va jamoat manfaati uchun foydalanishi kerak. Ijtimoiy ish tomonidan inson, jins va yoshning qadr-qimmati bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos kasbiy qadriyatlar sifatida tan olinishi ijtimoiy ishning alohida sohasi - turli jins va yosh guruhlari vakillariga adolatli munosabatni tiklashdan iborat bo‘lgan kamsitishga qarshi kurashning asosini tashkil qilishi mumkin. Adolat insonni jinsi va yoshiga qarab emas, balki uning haqiqiy xizmatlari bilan bog‘liq holda, uning jinsi va yoshining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, jinsi va yoshi tomonidan berilgan imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishni talab qiladi. U insonning o‘ziga, oilasiga va butun jamiyatga foyda keltiradi. Shu sababli, insonning jinsi va yoshi ijtimoiy ishchi targ‘ib qilishi kerak bo‘lgan qadriyatlar hisoblanadi.

Nazorat savollari:

1. “Adolat” atamasi axloqiy tushuncha sifatida nimani anglatadi?
2. “Adolat” tushunchasi “haqiqat bo‘yicha yashashimiz kerak”, “haqiqat g‘alaba qozonadi” degan gaplar bilan qanday bog‘liq?
3. Ijtimoiy ishchi adolatli yoki adolatsiz bo‘lishi mumkinmi? Javobingizni asoslang.
4. Ijtimoiy ishda adolatga to‘liq tayana olasizmi?
5. “Yaxshi” tushunchasiga ta’rif bering.
6. Axloqiy ma’noda haqiqiy yaxshilik: hamma uchun. Ammo dunyoda turli ehtiyoj va istaklar to‘qnash kelgani uchun bu ma’noda

ezgulik amalga oshmaydi. Xo'sh, agar amalga oshirish mumkin bo'lmasa, yaxshilik g'oyasining ma'nosi nima?

7. Ijtimoiy ishda axloqiy yovuzlikning qanday ko'rinishlari mumkin?

8. Kasbiy axloqiy ong qanday tarkibiy qismlardan iborat?

9. Diniy va diniy bo'lmagan ongda yaxshilik va yomonlikni tushunish o'rtasidagi farq nima?

5. Mutlaq yaxshilik va mutlaq yomonlik bormi?

6. Yaxshilik va yovuzlik o'rtasidagi kurashning ma'nosi nima? "Yaxshilik musht bilan bo'lishi kerak" degan fikrga qanday qaraysiz? Yovuzlik yordamida yovuzlikka qarshi kurashish mumkinmi?

7. Jamiyatda o'lim jazosi yaxshimi yoki yomonmi?

8. Amerika faylasufi B.Dunxem xayrli ish quyidagi ta'riflardan biri yoki bir nechta deb hisoblaydi: 1) men uchun yoqimli; 2) ko'pchilik uchun yoqimli; 3) men tomonimdan tasdiqlangan; 4) jamiyat tomonidan tasdiqlangan; 5) axloqiy qonunga mos keladigan; 6) idealga mos keladigan; 7) biror narsani anglatadi, lekin biz ayta olmaymiz; 8) hech narsani anglatmaydi. Siz o'zingizning nuqtai nazariningizga mos keladigan qanday ta'riflarni ayta olasiz?

Mashqlar

O'tgan haftada qilgan besh yoki undan kam muhim ishlarni sanab o'ting. Har birining yoniga nima qilishingiz mumkinligini yozing.

- Pulingizni qanday sarflayotganingizni ko'rsatadigan doiraviy diagramma chizing. Keyin qanday qilib pulingizni sarflashni boshlamoqchisiz shuni ko'rsatadigan doiraviy diagramma chizing. Keyin ikkinchi doiraviy diagrammani aks ettiruvchi budjet tuzing.

- Uning ishonchliligi ekanligiga ishontirish uchun bitta odamni tanlang. Fikringizni isbotlash uchun keyingi oyda qilishingiz mumkin bo'lgan 10 ta "kichik narsa" ro'yxatini tuzing.

3-mavzu: IJTIMOIIY ISHCHINING KASBIY ETIKASI

Reja:

3.1. Zamonaviy jamiyat axloqiy munosabatlari umumiy tizimida kasbiy axloqning o‘rni va roli

3.2. Ijtimoiy ishchi kasbiy etikasining asosiy tushuncha va tamoyillari

3.3. Ijtimoiy ishchining kasbiy kodeksi

Etika fanining predmeti axloq-odobdir. Axloq - bu alohida ma’naviy-amaliy, ya’ni dunyoni o‘zlashtirishning qadr-qimmatli usuli hisoblanadi; dunyoqarashga asoslangan faoliyatdir. Axloq regulyator - tartibga soluvchilardan biri bo‘lib, inson xulq-atvorini qadr-qimmat (ideallar, tamoyillar, me’yorlar va boshqalar) va majburiyat (burch, mas’uliyat va boshqalar) haqidagi g‘oyalar yordamida belgilab beradi. Axloqiy regulyatsiya – shaxsning o‘z-o‘zini tartibga solish shaklidir.

Axloqiy hodisalar dunyosi xilma-xildir. Tizimlashtirish maqsadida strukturaning oddiy qadimiy versiyasini ajratib ko‘rsatish mumkin: ong (e’tiqod, niyat va boshqalar), faoliyat (harakat), ong va faoliyat o‘rtasidagi munosabat. Regulyativ ta’sirning murakkablik darajasi nuqtai nazaridan axloqning tuzilishi qiziqish uyg‘otadi. Bunda oddiy axloq normalarini ta’kidlash joiz, masalan diniy e’tiqodlar, insoniy axloqiy sifatlar (fazilatlar), axloqiy prinsiplar (egoizm, altruizm), axloqiy ideallar (shaxs rivoji maqsadi), yuksak axloqiy qadriyatlar (erkinlik, saodat va h.k.). Odamlarning axloqiy g‘oyalari tarixiy (jamiyat hayotiga, uning ma’lum bir davrdagi madaniyatiga qarab) va o‘zgaruvchan (jamiyat tarixiy rivojlanishining har bir bosqichida o‘zgaruvchan) bo‘ladi.

Axloq o‘ziga xos fazilatlar yoki xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Axloqning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Imperativlik. Axloqiy me’yorlar har doim imperativ kayfiyatda-buyruq maylida shakllanadi (masalan, "yolg‘on gapirma", "o‘ldirma" va boshqalar).

2. Normativlik, Axloqning regulyativ tartibga solish funksiyasi me’yorlar (qoidalar, ilohiy amrlar va boshqalar) orqali amalga oshiriladi.

3. Baholovchanlik. Axloqni baholash insonning o‘zini o‘zi qadrlashi (uning harakatlarini, qayg‘ularini, kechinmalarini baholash), boshqa odamlar va jamiyat tomonidan insonning hatti-harakatlarini,

uning motivlarini, axloqiy me'yorlarga muvofiqligini baholashdan iborat.

4. Universallik. Axloq talablari inson mavjudligining har qanday sohasida o'zgarmasdir, ular vaziyatga ham, vaqtga ham lokalizatsiya qilinmaydi.

5. Umumahamiyatlik. Axloqiy qoidalar istisnosiz barcha odamlarga tegishli.

6. Antinomiyalik. Masalan, "o'ldirmang" talabi va shu bilan birga harbiy burch haqidagi fikrlar.

7. Institutsionallikdan tashqari bo'lishi. Ijtimoiy ongning boshqa shakllaridan farqli o'laroq axloq ijtimoiy tuzilishga ega emas.

Ijtimoiy va ma'naviy hayot hodisasi sifatida axloq bir qancha muhim vazifalarni bajaradi. Birinchidan, bu regulyativ funksiya. Axloq umumiy ideallar, xulq-atvor tamoyillari va boshqalar orqali odamlar va butun jamiyat hatti-harakatlarini tartibga soladi. Ikkinchidan, u bilish, kognitiv funksiyadir. Axloq insonning ichki dunyosini bilish vositasi bo'lib, insonga axloqiy masalalarni hal qilishda, xulq-atvorni, his-tuyg'ularni boshqarishdamyordam beradigan axloqiy bilim beradi. Uchinchidan, tarbiyaviy. Axloqiy bilim - shaxsni shakllantirish, uni oliy qadriyatlar bilan tanishtirishning muhim sharti. To'rtinchidan, baholovchi yoki qadriyatga yo'naltirilgan. Shaxsning rivojlanishida axloq eng muhim rol o'ynaydi, u shaxsning axloqiy yo'nalishini belgilaydi ("yaxshilikka yo'naltiradi"). Beshinchidan, gumanizatsiyalovchi ya'ni insonni odatdagidan ko'ra yuksak ko'tarish, unga hayotning haqiqiy ma'nosini ochib berish funksiyasi mavjud. Oltinchidan, kommunikativ -aloqa.

Axloqiy bilimlar ijtimoiy ishchilarning kasbiy amaliyoti uchun asosdir. Ularning axloqiy harakat qilish qobiliyati va majburiyati ijtimoiy ishchilar bilan muloqotda bo'lganlarga taqdim etilayotgan xizmat sifatining muhim jihati hisoblanadi. Inson huquqlarini hurmat qilish va ijtimoiy adolatni targ'ib qilish majburiyati butun dunyo bo'ylab ijtimoiy ish amaliyotining markazi hisoblanadi.

Ijtimoiy ish insonparvarlik va demokratik g'oyalardan kelib chiqdi va uning qadriyatlari barcha odamlarning tengligi, qadr-qimmatini hurmat qilishga asoslanadi.

Bir asrdan oldinroq ijtimoiy ish amaliyoti inson ehtiyojlarini qondirish va inson salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan. Inson huquqlari va ijtimoiy adolat ijtimoiy ish bo'yicha harakat qilish uchun turtki va asos bo'lib xizmat qiladi. Nogiron bo'lganlar bilan

birdamlikda, bu kasb qashshoqlikka qarshi kurashish va ijtimoiy inklyuziyani rivojlantirish uchun zaif va ezilgan odamlar bilan ishlashga intiladi.

Mehnatning ijtimoiy qadriyatlari kasbda milliy va xalqaro axloq kodeksi bilan mujassamlangan. Kodeks inson huquqlari, ijtimoiy adolat va kasbiy halollikka taalluqli qadriyatlar va axloqiy tamoyillar bayonlarini o'z ichiga oladi, undan keyin axloqiy tamoyillarni amalda qanday qo'llash kerakligini ko'rsatadigan amaliyot tamoyillari mavjud.

Amaliyot tamoyillari to'liq mukammal bo'lishi uchun mo'ljallanmagan, chunki amalda ijtimoiy ishchilar duch keladigan axloqiy muammolarning ba'zilari keng tarqalgan, boshqalari esa muayyan mamlakatlar va sharoitlarga xosdir. Kodeks ijtimoiy ishchilarning muayyan vaziyatlarda qanday harakat qilishlari yoki amaliy ko'rsatmalarga oid batafsil qoidalar to'plamini taqdim etish uchun mo'ljallanmagan. Umumiy axloqiy tamoyillarni tushuntirishdan ko'ra, maqsad Buyuk Britaniyadagi ijtimoiy ishchilarni ular duch keladigan muammolar va dilemmalar haqida o'ylashga va har bir holatda qanday harakat qilish kerakligi to'g'risida axloqiy asosli qarorlar qabul qilishga undashdir.

Ijtimoiy ishning axloqiy tizimining eng muhim tarkibiy qismi - bu ijtimoiy ish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarning muayyan sub'ektiga nisbatan mutaxassisning hatti-harakatlarining asosiy yo'nalishini ifodalovchi eng umumiy talablar bilan ifodalangan tamoyillardir.

Ijtimoiy xodimning faoliyati nafaqat rasmiy, balki norasmiy vaziyatlarda ham, kasb va uning hamkasblari, jamiyat, mijoz va uning ijtimoiy muhiti manfaatlarini ko'zlab, shuningdek, o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshirilishi kerak. O'z ishida quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilish; o'z vakolatlari doirasidagi faoliyat; mijozning oqilona manfaatlariga rioya qilish; mutaxassisning o'z harakatlarining mijoz va jamiyat uchun istalmagan oqibatlarini uchun shaxsiy javobgarligi; mijozning sub'ektivligini tan olish; maxfiylik; yaxshi niyat; fidoyilik; halollik va ochiqlik; mijozga va boshqalarga nisbatan noto'g'ri qarashlarning yo'qligi.

Kasbiy ijtimoiy ish etikasining barcha tamoyillari mutaxassisning amaliy kundalik faoliyatida katta ahamiyatga ega, ammo hozirgi vaqtda printsiplar orasida beqarorlik sharoitida uning roli ortib borayotganligi sababli ustuvorlik prinsipi alohida e'tiborga loyiqdir.

3.2. Ijtimoiy ishchi kasbiy etikasining asosiy tushuncha va tamoyillari

Insonning kasbiy faoliyatining har bir turi o'ziga xos xususiyatlari bilan kasbiy etikaning ma'lum turlariga mos keladi:

- tibbiy etika
- biotibbiy etika ("Gippokrat qasami").
- jurnalistning kasbiy etikasi.

- ishbiarmonlik (iqtisodiy) etikasi - bu tadbirkorning xulq-atvor normalari, madaniy jamiyat tomonidan uning ish uslubiga qo'yadigan talablari, biznes ishtirokchilari o'rtasidagi muloqot xarakteri, ularning ijtimoiy ko'rinishi.

- menejment - bu menejment sohasida faoliyat yurituvchi shaxsning hatti-harakatlari, xulqini va tashkilotning "total boshqaruvchi" sifatida ishlashini uning ichki va tashqi muhiti bilan bog'liq holda ko'rib chiqadigan fan. Menejer va tashkilotning hatti-harakatlari umuminsoniy axloqiy talablarga mos kelishi kerak.

Kasbiy etika odamlarning biznes aloqalaridagi munosabatlarini boshqaradi. Kasbiy etika ma'lum prinsiplar va me'yorga asoslanadi, ular kasbiy majburiyatlar bilan bog'liq qo'shimcha mas'uliyatni belgilaydi.

Norma (me'yor)- yuqori professionallikning asosi. Kasbiy axloq me'yori - bu rahbarlik tamoyillari, qoidalari, namunalari, standartlari, ideallar asosida shaxsning ichki o'zini o'zi boshqarish tartibi.

Ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish va turizm sohasidagi barcha xodimlarga, ularning ish joyi qayerda joylashganidan qat'iy nazar xos bo'lishi kerak bo'lgan asosiy mehnat etikasi normalari:

- e'tiborlilik, xushmuomalalik;
- chidamlilik, sabr-toqat, o'zini tuta bilish;
- yaxshi xulq-atvor va nutq madaniyati;
- ziddiyatli vaziyatlardan qochish, agar ular yuzaga kelsa, ikkala tomonning manfaatlarini hurmat qilgan holda ularni muvaffaqiyatli hal qilish qobiliyati;
- xushmuomalalik, mulozamat;
- samimiylik, muloyimlik;
- bosqlik, vazminlik;
- o'ziga nisbatan tanqidiy qarash;
- javob berishda tezkorlik, diqqat markazida bir nechta odamlarni yoki xizmat ko'rsatish jarayonida amalga oshiriladigan turli operatsiyalarni ushlab turish;

- injiq mijozga yoki bosimli smenaga xizmat qilgandan keyin ham xotirjam va do'stona munosabatda bo'lish qobiliyati;
- mijozlarning noroziligi va nizolarni oldini olish qobiliyati;
- har bir insonning dam olish va hordiq chiqarish huquqini hurmat qilish;
- kasbiy obro'ni himoya qilish;
- ichki va xalqaro turizmni rivojlantirishga ko'maklashish;
- o'z faoliyatiga nisbatan adolatli da'volarni qabul qilish;
- odamlarning ma'naviy qadriyatlari va madaniy me'yorlarini hurmat qilish, insonning milliy, diniy yoki axloqiy tuyg'ularini kamsituvchi bayonotlarga yo'l qo'ymaslik.

Ijtimoiy xodimning kasbiy etikasining asosiy funksiyalari va tamoyillari quyidagilardan iborat:

- baholovchi - xodimlarning xulq-atvori va harakatlarini axloqiy me'yorlar va tamoyillarga rioya qilish nuqtai nazaridan baholash imkonini beradi;

- regulyativ - turli rasmiy va norasmiy vaziyatlarda ijtimoiy xodimning hatti-harakati va xulqini tartibga solish zaruratidan kelib chiqadi;

- tashkiliy - ijtimoiy ishni tashkil etishni takomillashtirishga xizmat qiladi, faoliyat jarayoni ishtirokchilaridan o'z vazifalari va kasbiy burchlarini ijodiy bajarishni talab qiladi;

- boshqaruvchi - ish manfaatlaridan kelib chiqib, jarayon davomida ijtimoiy xodimning hatti-harakati va xulqini ijtimoiy boshqarish vositasi bo'lib xizmat qiladi;

- motivatsion - faoliyat uchun ijtimoiy va kasbiy jihatdan tasdiqlangan motivlarni shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qiladi;

- muvofiqlashtiruvchi - ishonch va o'zaro yordam asosida mijozga ijtimoiy yordam ko'rsatish jarayonining barcha ishtirokchilarining hamkorligini ta'minlaydi;

- tartibga soluvchi - ijtimoiy xodim yoki ijtimoiy xizmat tomonidan mijozga yordam ko'rsatishning maqsadlari, usullari va vositalarini tanlashni boshqaradi va belgilaydi;

- ishlab chiqaruvchi – odob-axloq asosida ijtimoiy xodimlarning hatti-harakatlarini va ijtimoiy xodimlarning o'zaro va mijozlar bilan munosabatlarini takrorlash imkonini beradi;

- tarbiyaviy - ham ijtimoiy xodim, ham uning mijozi va mijozning ijtimoiy muhiti shaxsini tarbiyalash va takomillashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi;

- kommunikativ - mutaxassislar va ularning mijozlari o'rtasidagi aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi;

- optimallashtiruvchi - ijtimoiy ishning samaradorligi va sifatini oshirishga, kasbning jamiyatdagi mavqeini, uning axloqiy darajasini oshirishga yordam beradi;

- barqarorlashtiruvchi - ijtimoiy ishchilar o'rtasidagi, ijtimoiy xodimlar va mijozlar, ularning qarindoshlari, ijtimoiy xodimlar va turli muassasalar vakillari o'rtasidagi munosabatlarni barqarorlashtirishga yordam beradi;

- ratsionalizatsiyalovchi - ijtimoiy xodimga maqsad, usul va ta'sir vositalarini tanlashni, kasbiy axloq nuqtai nazaridan eng samarali va maqbul yechimni tanlashni osonlashtiradi;

- preventiv - ijtimoiy xodimni mijoz va jamiyat uchun zararli bo'lgan hatti-harakatlar va xulqdan himoya qiladi, ogohlantiradi;

- bashorat qiluvchi - alohida ijtimoiy ishchilar va ularning jamoalari harakatlari va xulqini, ularning axloqiy rivojlanishini bashorat qilish imkonini beradi;

- axborot-informatsion - ijtimoiy xodimlarni kasbiy ijtimoiy ish va kasbiy axloqning qadriyatlar tizimi bilan tanishtiradi;

- ijtimoiy - jamiyatda ijtimoiy ishni amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga yordam beradi;

- ijtimoiylashtiruvchi - ijtimoiy ishchini jamiyatda hukmron bo'lgan qadriyatlar va axloq tizimi bilan tanishtirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy xodimning kasbiy axloqi funksiyalarining xilma-xilligi uning yuqori ijtimoiy ahamiyati bilan bog'liq.

Yuqorida aytilganlarga qaramasdan, amalda ijtimoiy ishchilar mijozlar, hamkasblar, o'z kasblari, butun jamiyat oldidagi majburiyatlari tufayli turli xil axloqiy muammolar va dilemmalarga duch kelishlari kerak. Bu muammolar ko'pincha noaniq bo'lib, noaniqlikni, ularni e'tiborsiz qoldirish va qochish istagini keltirib chiqaradi. Monografiya va darsliklarda bayon etilgan ulug'vor qadriyatlarga og'zaki, mavhum tarzda amal qilish va shu bilan o'z mas'uliyatini ko'rsatish oson. Ammo yuqoridagi qadriyatlarni kundalik ishga yo'naltirish har doim ham oson emas.

3.3. Ijtimoiy ishchining kasbiy kodeksi

Ijtimoiy ishda axloq kodeksining roli hali ham mavjudligini hisobga olsak, axloq kodeksi nima ekanligini va u qanday funksiyalarni bajarishini qisqacha ko'rib chiqish foydali bo'ladi. Axloq kodeksining

qabul qilinishi ko‘pincha "kasbning" muhim belgilaridan biri sifatida qaraladi. Britaniya Ijtimoiy Ishchilar Assotsiatsiyasi ushbu bayonot bilan chiqadi: "Ijtimoiy ish - bu professional faoliyatdir". Bu ijtimoiy ishchining kasbiy mas’uliyatini ta’minlaydigan axloqiy tamoyillar bilan ifodalanadi. Axloq kodeksining asosiy maqsadi mijozlar va jamiyatning boshqa vakillarini himoya qilish uchun ushbu noaniq tamoyillarni aniq bayon qilishdir.

Shu bilan birga, axloq kodeksining mantiqiy asosi ijtimoiy ishning "kasb" sifatidagi maqomi bilan aniq bog‘liq. Mutaxassislariga axloq kodeksi nima uchun kerak? Ular muhtoj odamlarga yordam berish uchun foydalanadigan maxsus tajribaga ega. Ularning xizmatlaridan foydalanadigan odamlar mutaxassislariga ishonishlari va ular qila olaman deb da’vo qilgan narsalarni qilish uchun yetarli tajribaga ega bo‘lishi va xizmatdan foydalanuvchini chalg‘itmasligi yoki suiiste’mol qilmasligi kerak.

Jamoatchilikni himoya qilish uchun ijtimoiy xodimlar ushbu Kasbiy xulq-atvor va axloq kodeksiga rioya qilishlari kerak. Undagi asosiy prinsiplar quyidagilar:

- Shaxslarning o‘ziga xos qadr-qimmatini va qadriyatini hurmat qilish

- Ijtimoiy adolatga intilish
- Kasbiy amaliyotning yaxlitligi
- Kasbiy amaliyotda maxfiylik
- Kasbiy amaliyotda kompetenssiya.

Ijtimoiy ishchining faoliyati quyidagi prinsiplarga asoslanishi kerak:

- mijozning oqilona manfaatlariga rioya qilish;
- ijtimoiy ishchi o‘z harakatlarining mijoz va jamiyat uchun nomaqbul oqibatlarini uchun shaxsiy javobgarligi;
  - birgalikdagi harakatlarning istalgan bosqichida mijozning mustaqil qaror qabul qilish huquqini hurmat qilish;
  - mijozni qanday bo‘lsa, shundayligicha qabul qilish;
  - maxfiylik;
- xayrixohlik;
  - qiziqishsizlik;
  - halollik va ochiqlik;
  - mijozni xabardor qilishning to‘liqligi
  - Amaliyotni tartibga soluvchi qonun va qoidalarga rioya qilish

- O‘z majburiyatlaringizni professional va axloqiy jihatdan bajaring

- Axloqiy tushunchani namoyish eting
- Kasbiy mas’uliyatni namoyon etish
- Xizmatdan foydalanuvchilarning manfaatlarini ko‘zlagan qonun
- Xizmatdan foydalanuvchilar, o‘qituvchilar va mutaxassislar bilan aloqa o‘rnatish

- Axborotli rozilik olish.
- Salomatlik va xavfsizlikka oid xavflarni to‘g‘ri hal qilish
- To‘g‘ri vakolat berish va boshqarish
- Talabalarni yetarlicha o‘rgatish va baholash
- axloqiy nuqtai nazardan tadqiqotlar o‘tkazish
- Reklamangiz to‘g‘ri va ishonchli ekanligiga ishonch hosil qiling, chalg‘ituvchi emas va qonunga muvofiqdir

- Shaxsiy xulq-atvorning yuqori standartlarini saqlash
- Amaliyotga yaroqlilik bilan bog‘liq sog‘liq muammolarini hal qilish

- O‘zingizning xulq-atvoringiz va malakangiz haqida ma’lumot berish

- Xizmat foydalanuvchilari haqidagi ma’lumotlarni maxfiy sifatida qabul qilish.

- Kasbiy bilim, ko‘nikma va tajriba doirasida qonun.
- Kasbiy bilim va ko‘nikmalarni aktual darajada yangilab turish.

Prinsiplar:

1. Inson qadr-qimmatini va farovonligini qo‘llab-quvvatlash va targ‘ib qilish. Ijtimoiy ishchilar har bir shaxsni jismoniy, psixologik, hissiy va ruhiy yaxlitlik va farovonlikdan hurmat qilishlari, himoya qilishlari kerak. Ular jamiyatdagi shaxslar va guruhlarining eng yaxshi manfaatlarini ta’minlash va zararining oldini olishga harakat qilishlari kerak.

2. O‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini hurmat qilish. Ijtimoiy ishchilar odamlarni hurmat qilishlari, rag‘batlantirishlari va qadr-qimmatini qo‘llab-quvvatlashlari kerak, agar bu boshqalarning huquqlari, xavfsizligi va qonuniy manfaatlariga tahdid solmasa, ularning qadriyatlarini va hayotiy tanlovlaridan qat’iy nazar, o‘z tanlovi va qarorlarini qabul qilish huquqiga ega.

3 Ishtirok etish huquqini targ‘ib qilish. Ijtimoiy ishchilar o‘z xizmatlaridan foydalanadigan odamlarning hayotiga ta’sir qiladigan qarorlar va harakatlarning barcha jabhalarida vakolatga ega bo‘lishlariga

imkon beradigan tarzda ishtirok etish va ishtirokini to'liq darajada rag'batlantirishlari lozim.

4 Har bir insonni davolash. Ijtimoiy xodimlar shaxs, oila, jamiyat, ijtimoiy va tabiiy muhit manfaatlaridan manfaatdor bo'lishi va inson hayotining barcha jabhalarini tan olishga intilishi kerak.

5 Kuchli tomonlarini aniqlash va rivojlantirish. Ijtimoiy ishchilar barcha shaxslar, guruhlar va jamoalarning kuchli tomonlariga e'tibor qaratishlari va shu bilan ularning imkoniyatlarini kengaytirishga hissa qo'shishlari kerak⁴.

Nazorat savollari

1. Ijtimoiy ishchi shaxsining gumanistik yo'nalishi tushunchasi.
2. Ijtimoiy xodimning kasbiy axloqiy ongi falsafiy, sotsial-madaniy, kasbiy, ijtimoiy guruh va individual komponentlar majmui sifatida.
3. Ijtimoiy xodimning axloqiy va aksiologik ongining nomuvofiqligi.
4. Ijtimoiy xodimning kasbiy ahamiyatli shaxsiy fazilatlariga qo'yiladigan talablar.
5. Professional uchun axloqiy va aksiologik mezonlarga mosligi.
6. Ijtimoiy xodimning kundalik faoliyatidagi odob-axloq qoidalari. Xulq-atvor normalari va standartlari.
7. Tanishish qoidalari va tartibi; taqdimot qoidalari; suhbatlar, muzokaralar, yozishmalar, telefon suhbatlarini o'tkazish qoidalari. Aholini qabul qilishda o'zini tutish qoidalari.
8. Ko'chada, mijozning oilasida, mijozning ish joyida, jamoat tashkilotlarida o'zini tutish normalari.
9. Turli jins va yosh guruhlari bilan muloqot qilish etikasining xususiyatlari. Mijozning milliy, diniy xususiyatlarini bildirishda hisobga olish.
10. Mutaxassisning kasbiy axloqiy va aksiologik ongini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar: kasbiy va ijtimoiy muhit, shaxsning ta'limi va o'zini o'zi tarbiyalashi.

---

⁴ Tliu Code .If EticsFor Social Work. Statem ent o f Principles. Copyright O British Association o f Social Wovkers.2012 -P. 7.

4-mavzu. ETIKA AXLOQ TO‘G‘RISIDAGI FAN. AXLOQNING KELIB CHIQISHI VA ASOSLANISHI MASALASI

Reja:

4.1. Axloqning kelib chiqishiga oid tushuncha va turli yondashuvlar

4.2. Axloqning manbalari va axloqning tuzilishi

4.3. Etik tizimlarning tasnifi

Axloq va etika atamaları asl ma'nosida o'zaro chambarchas bog'liqdir. Birinchi Axloq (lot. moralis so'zidan - to'g'ri, tarbiyalovchi) odamlarning xulq-atvori va faoliyatini tartibga soluvchi eng muhim ob'ektiv harakat qiluvchi ijtimoiy institutdir. Shu bilan birga axloq ijtimoiy ong shaklini va axloqiy munosabatlar deb ataladigan maxsus ijtimoiy munosabatlar turini tavsiflaydi. Axloq - etikani o'rganish predmeti bo'lib, "odat yoki turmush tarzi" degan ma'noni anglatadi. Axloqning zamonaviy qo'llanilishi xulq-atvorni va etikani (yoki axloq falsafasini) axloqiy xulq-atvorni o'rganishni anglatadi. Gap "axloqiy harakat" va "axloq kodeksi" haqida bormoqda. Bu ba'zi bir standartlarga muvofiqlikni anglatadi. Bu atama istalgan fazilatlarga ega bo'lgan, ba'zilarini qondiradigan, talab qiladigan yoki inson uchun qadrlı bo'lgan narsalarni anglatadi. Normativ etika biz yashashimiz kerak bo'lgan tamoyillar bilan bog'liq. İlk yunonlar davridan boshlab tushuntirish tamoyillari shakllantirilgan bo'lib, etik-axloqiy nazariyalarda bayon etilgan.

Platon bu tamoyillarning muhimligini ikki ming yil avval ifodalagan. Axloqiy qarorlar qabul qilinadigan eng yuqori qadriyatlar odatda normalar, prinsiplar, ideallar yoki standartlar deb ataladi. Masalan, ba'zi faylasuflar baxtni axloqni baholashimiz kerak bo'lgan eng oliy qadriyat sifatida tanlaydilar; baxt-saodatni me'yor, prinsip, ideal yoki standart sifatida ham ko'rish mumkin. Sharq falsafasida ham saodat ideal g'oya sifatida ko'riladi. Abu Homid G'azzoliy al-g'oyat ush-sharifa, ya'ni summum bonum-oliy maqsad sifatida oxirat saodatini tanlaydi. Ushbu me'yorni hisobga olgan holda qo'shimcha tamoyillarni ishlab chiqish mumkin: baxtga muvofiq masalan lazzatlanish prinsipi e'tirof etiladi.

Etik me'yorlar - bu axloqiy harakat to'g'ri yoki noto'g'riligini baholaydigan prinsiplar hisoblanadi; misol tariqasida qonun nizomi, diniy hokimiyat, jamoatchilik fikri yoki vijdon keltiriladi. Ushbu

standartlar ko'pincha bir-biriga zid keladi; biz turli xil axloqiy me'yorlarga ega bo'lishimiz lozim.

"Axloq" kategoriyasi jamiyatda shaxsning to'g'ri xulq-atvori tamoyillari tizimini ifodalash uchun ishlatiladi. Axloqni madaniy jamiyat a'zolari tomonidan tan olingan va baham ko'rilgan standartlar tizimidan iborat ijtimoiy institut sifatida tavsiflash mumkin. Axloq madaniy va institutsional doirada avloddan-avlodga, guruhdan-guruhga, shaxsdan shaxsga o'tadi va obektiv maqomga ega bo'ladi.

Etika (axloq falsafasi) ijtimoiy axloqni o'rganadi, axloqiy me'yorlarni kiritadi, odamlarni boshqa kishilarning manfaatlarini hisobga olishga va shu bilan ijtimoiy me'yorlarga rioya qilishga o'rgatadi.

Iqtisodiy faoliyatda axloq va shaxsiy manfaat, ayniqsa, axloqiy xulq-atvor foydali bo'lgan sharoitlarda mos kelishi mumkin. Bu holat menejerning xulq-atvorini baholashni qiyinlashtiradi.

Menejerlar, odatda ularning hatti-harakatlari tashkilot faoliyatini boshqarishning umumiy tushunchasi yoki axloqiy talablar bilan belgilanadimi, bunga ahamiyat bermaydilar. Biroq, atrof-muhit holatining o'zgarishi (yomonlashishi) sharoitida menejerlarning bunday xulq-atvori axloqsiz harakatlarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, ekologik muhitning yomonlashuvi sharoitida foydani maksimal darajada oshirish istagi tabiiy muhit va jamiyatga zarar yetkazishi mumkin.

Qadimgi Rim madaniyatida "axloq" so'zi inson hayotining ko'plab hodisalari va sifatlarini bildirgan: fe'l-atvor, odat, xarakter, xulq-atvor, qonun, moda va boshqalar. Keyinchalik bu so'zdan boshqa atama - moralis (xarakterga, odatga taalluqli ma'nosida) shakllangan va keyinchalik (eramizning 4-asrida) moralitas (axloq) atamasi paydo bo'lgan. Binobarin, etimologik mazmun jihatidan qadimgi yunon etikasi va lotin moralitasi bir-biriga mos keladi.

Hozirgi vaqtda "etika" so'zi o'zining asl ma'nosini saqlab, falsafiy fanni anglatadi, axloq esa ushbu fan tomonidan o'rganilayotgan shaxsning haqiqiy hodisalari va sifatlarini anglatadi.

Axloqiy mavzularning o'zbekcha asosiy prinsipi "xulq" so'zidir (xarakter, ehtiros, iroda, yaxshi yoki yomon narsaga moyillik). Shuningdek, axloqni odob asosidagi hayotga yo'l ko'rsatadigan, ehtirolarni jilovlaydigan va insonning burch va lavozimlarini bajaruvchi ko'rsatmalar, qoidalarni o'z ichiga olgan donolikning bir qismi deb talqin qilish mumkin.

Axloqning ko‘plab ta’riflari orasida ushbu masala bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan bittasini ajratib ko‘rsatish lozim, ya’ni: axloq madaniyat olamiga tegishli, inson tabiatiga taalluqli (o‘zgaruvchan, o‘zlikni yaratuvchi) va ijtimoiy (tabiiy bo‘lmagan) individlar o‘rtasidagi munosabatlar hisoblanadi.

Individual axloqiy ong qadimgi yunon jamiyatining haqiqiy odatlariga qarshi bo‘lgan axloqiy me’yorlarning aksini ifodalagan. Yetti donishmandga tegishli bo‘lgan ushbu me’yorlardan ba’zilarini keltirish mumkin: "Yoshi ulug‘larni hurmat qil" (Xilon), "Ota-onangni rozi qilishga shoshil" (Fales), "Eski qonunlarni, biroq yangi ovqat afzal bil" (Periander), "Me’yor – bu eng zo‘r narsadir" (Kleobul), "O‘zboshimchalikni olovdan ko‘ra tezroq o‘chirish kerak" (Geraklit) va hokazo. Etika aniq tarixiy qadriyat ustanovkalari sifatida vujudga keladi (muayyan tarixiy davrga nisbatan qo‘llaniladi) u mavhum, umumbashariy shaklni ifodalaydi va ilk sinfiy sivilizatsiyalar faoliyatining ehtiyojlarini ifodalaydi.

- Tabiat qonunlaridan tashqari, inson hayotini boshqaradigan boshqa qonunlar ham mavjud. Bu qonunlar etik qonunlar deb ataladi.

Axloqiy qonunlar unchalik aniq ishlamaydi, lekin inson ham ularning muqarrar ta’sirini his qiladi. Axloqiy qonunlarning bajarilishi ko‘p jihatdan insonning iroda erkinligiga bog‘liq. Axloqiy qonunlarni buzganlik uchun odam jazolanadi, ammo jazo unchalik tez sodir bo‘lmaydi. Ba’zida axloqiy qonunlarni buzish oqibatlarini darhol namoyon bo‘ladi, ammo ko‘pincha bu qonunbuzarliklar turli vaqt oralig‘ida to‘planadi va o‘zini namoyon qiladi (ba’zida axloqiy qonunlarning buzilishi ko‘p yillar o‘tgach ko‘rinadi, masalan, buzg‘unchining bolalari hayotiga ta’sir qiladi - noto‘g‘ri tarbiya natijasi sifatida).

Ko‘p asrlar davomida faylasuf va mutafakkirlar ezgulik, burch, vijdon va ularning o‘zaro bog‘liqligi haqida fikr yuritib, ta’lif etib kelishgan. Biz bu mulohazalarni chuqur o‘rganmaymiz va Aristotel davridan beri deyarli 24 asrlik falsafiy izlanishlarni o‘tkazib yuborgan holda, biz Gegel g‘oyalaridan biriga to‘xtalamiz.

G.Gegel rivojlanishda ezgulik rolini ko‘rib chiqadi. U ezgulik rivojlanishda uch bosqichdan o‘tadi deb hisoblaydi ("ob’ektiv ruh" rivojlanishining uchta keyingi bosqichi):

1. Huquq .
2. Axloq.

3. Odob⁵.

Gegelning g'oyasiga ko'ra, (axloqiy jihatdan) «huquq» darajasida bo'lgan shaxs jazodan (jismoniy zo'ravonlik, jinoiy javobgarlikka tortish va h.k.) qo'rqqanligi uchungina yomon ishlar/jinoyatlar sodir etmaydi va o'zini ijtimoiy maqbul tutadi. Ya'ni, bunday odam o'zini "qo'lidan" ushlab, jazolanishidan qo'rqib, birovnikini olmaydi. Agar aniq jazo tahdidi bo'lmasa, bunday shaxs jinoyat yoki huquqbuzarlik sodir etishga qodir."Axloqiy" bosqichda bo'lgan shaxs yomon ish / jinoyat sodir etmaydi va axloqiy qoralashdan qo'rqqanligi sababli o'zini ijtimoiy maqbul tutadi. Ya'ni, bunday odam birovnikini olmaydi, chunki u aniq biladi: "yaxshi odamlar buni qilmaydi" yoki "odobli odamlar buni qilmaydi" yoki "odobli jamiyatda bu qabul qilinmaydi" yoki "bu amoral axloqsiz ish" va boshqalar. Bunday odamning ezgu xulq-atvori jazodan qo'rqishni emas, balki odamlar jamoasida yaxshi va yomon deb hisoblangan narsalarni, to'g'ri va noto'g'ri ekanligini tushunishni shakllantiradi. Inson "odob" darajasida bo'lgan holda yomon ishlar/jinoyatlar qilmaydi va o'zini o'zi qaror qilgani uchun ijtimoiy maqbul tutadi. Ya'ni, bunday odam birovnikini olmaydi, o'ldirmaydi va hokazo, chunki u har qanday sharoitda ham buni qilmaslikka qaror qiladi. "Odob" bosqichida individ interiorizatsiya qiladi (interiorizatsiya - ob'ektiv faoliyat va muloqotning tashqi harakatlarini shaxsning, uning ongi va faoliyatining ichki sub'ektiv xususiyatlariga aylantirish orqali shaxs tomonidan tajriba to'plash jarayoni) ijtimoiy axloqiy me'yorlarni o'zining ichki ustanovkasi qiladi, ya'ni jamiyatning axloqiy me'yorlarini shaxs o'zining ichki axloqiy imperativiga (so'zsiz amri, talabi) aylantiradi.

4.2. Axloqning manbalari va axloqning tuzilishi

Axloqning tuzilishi bir necha elementlardan iborat. Aristotel davridan boshlab axloqiy ong va axloqiy amallar alohida ajratilgan. Zamonaviy etika ularga axloqiy munosabatlarni qo'shadi. Shunday qilib, axloqning tuzilishiga quyidagilar kiradi:

1. Axloqiy ong - harakatga undaydigan regulyativ g'oyalar;
2. Axloqiy faoliyat - axloqiy motivlar (axloqiy amalning tuzilishi) tomonidan yuzaga keladigan darajadagi harakatlar.
3. Axloqiy munosabatlar - axloqiy talablarni amalga oshirish darajasidagi har qanday munosabatlar (oilaga, mehnatga, Vatanga,

---

⁵ Жижко.Е.В. Профессионально-этические основы социальной работы. Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2010. - С 15-17.

tabiatga nisbatan munosabat; shuningdek, odamlar o'rtasidagi munosabatlar, agar bu munosabatlarda axloqiy me'yorlar mujassam bo'lsa).

Axloqiy ongning konseptual tuzilishi. Axloqiy ong uning tuzilishini tashkil etuvchi tushunchalar va kategoriyalar bilan ishlaydi.

Yaxshilik - ijobiy axloqiy qadriyatni bildiruvchi tushuncha bo'lib, odatda axloqning mohiyati bilan belgilanadi. Shu ma'noda yaxshilik mutlaqdir; yaxshilik yomonlik emas, u hech qachon salbiy qadriyat bo'la olmaydi. Turli odamlar ezgulik tushunchasini turli ob'ektlarga turli yo'llar bilan qo'llaydilar, ularga ijobiy qadriyat deb baho beradilar.

Burch – axloqning imperativ xususiyatini, uning buyruq beruvchi xususiyatini ifodalovchi tushunchadir (axloqiy talabning xususiyatlari "Axloq xususiyatlari" bo'limida muhokama qilinadi). Rasmiy ravishda, asosiy burch yaxshilik qilishdan iboratdir. Rigoristik an'ana ezgulik bilan solishtirganda burchni asosiy tushuncha deb hisoblagan, chunki unda axloq o'z-o'zidan yaxshilikka intilish sifatida emas, balki o'z-o'zini majburlash va burch sifatida talqin qilingan.

Vijdon - bu axloqiy talab, "burchning boshqaligi" shaxsning ichki kechinmasini bildiruvchi tushuncha. Vijdon axloqning nazorat-imperativ mexanizmi - u bizning axloqiy xulq-atvorimizning axloqiy e'tiqodlarimizga muvofiqlik darajasini baholaydi (nazorat qiladi); o'z axloqiy e'tiqodlarini amalga oshirish uchun harakatlarni rag'batlantiradi; rivojlangan vijdon hech qanday burchni bajarishga majbur qila olmaydigan talablarni (imperativlarni) belgilaydi (masalan, jasorat ko'rsatish).

Burch tashqi (shaxs tomonidan o'zlashtirilgan bo'lsa ham), ijtimoiy, tarixiy jihatdan aniqlangan, tabaqalashtirilgan (farzandlik burchi, vatanparvarlik burchi, kasbiy burch va boshqalarga), ratsional motivatsiyalangan axloqiy talabni ifodalaydi. Vijdon ichki, shaxsiy, o'zgarmas va ob'ektiv, umuminsoniy va universal, motivatsiyasiz axloqiy talablarni tashkil etadi.

O'z burchlarini bajarish va vijdonga sodiqlik sha'n va qadr-qimmat tushunchalari bilan mustahkamlangan shaxsning axloqiy qadriyatini belgilaydi.

Sha'n - bu ijtimoiy guruhning vakili (harbiy, professional, qizlik va boshqalar) sifatida shaxsning ma'naviy mavqeini belgilaydigan tushuncha. Sha'n ushbu guruhga tegishli xulq-atvorlarni bajarish orqali erishiladi, shaxsning ushbu guruh bilan axloqiy aloqasini ifodalaydi. Inson xizmatlariga jamoatchilik tomonidan baho berish, uning

jamoatchilik tomonidan e'tirof etilishi natijasida sha'ni shakllanadi. Jamoatchilik fikrining salbiy munosabati sha'nning yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

Qadr-qimmat - bu insonning axloqiy qadr-qimmatini ifodalovchi tushuncha. Bu tabiatan insonga tug'ilganidan beri beriladi, uning insoniyatga axloqiy mansubligini ifodalaydi va inson tomonidan uning axloqiy fazilatlariga baho sifatida boshdan kechiriladi. O'z-o'zini hurmat qilish o'z yutuqlarini boshqa odamlarning yutuqlari bilan solishtirishni emas, balki o'zini axloqiy shaxsning ideal g'oyasi bilan solishtirishni o'z ichiga oladi. Agar biror kishi boshqalarning ommaviy harakati bilan sharmanda bo'lishi mumkin bo'lsa, uning qadr-qimmati faqat o'zining past, nomaqbul hatti-harakatlari natijasida yo'qolishi mumkin.

An'anaviy axloqda or-nomus va qadr-qimmat hodisalarining nisbati har xil bo'ladi: shaxsning sha'ni uning shaxsiy xizmatlarining oqibati emas, balki imtiyozli ijtimoiy guruhga mansubligining natijasidir. Sha'nniga ega bo'lish shart emas, faqat referent shaxsni qoralasa, uni "yo'qotish" mumkin. Ushbu axloq tizimidagi qadr-qimmat imtiyozli guruh ichidagi maqom bo'lib, uni shaxsan olish va himoya qilish kerak.

Axloqiy ong tarkibiga axloqiy tuyg'ular ham (sevgi, mehr-shafqat, uyat va boshqalar) kiradi. Ular psixikaning nazoratsiz reaksiyalaridan farq qiladi, chunki ular bizga burch sifatida yuklanib, axloqiy tushunchalarning hissiy shakli (burch hissi, mas'uliyat hissi, o'z-o'zini hurmat qilish hissi va boshqalar) sifatida ishlaydi. Axloqiy hatti-harakatlarni amalga oshirishda ong past his-tuyg'ularni (affekt, ehtiros) boshqaradi, lekin yuqori his-tuyg'ularni (vijdon) tinglaydi.

Axloqiy funksiyalar. Axloqning jamiyat va shaxsning hayotidagi roli ko'p. Axloq nima uchun mavjudligini tushuntirish qiyin, lekin uning nima uchun mavjudligini, qanday funksiyalarni bajarishini tavsiflash mumkin.

Insonparvarlik funksiyasi. Axloq bizni hozirgi cheklanganimizdan yuqoriga ko'taradi, insoniylik orientirini yaratadi. Axloqning mavjudligi har birimiz yaxshiroq yashashga loyiq ekanligimizdan dalolat beradi. Axloqiy xulq-atvorda biz nomukammal insoniy tabiatimizni yengishimiz mumkin: hatto nogiron ham yaxshi bo'lishi mumkin. Har qanday "tabiat" axloq bilan insoniylashtiriladi. Agar dunyo va koinot o'z-o'zidan yaxshi yoki yomon bo'lsa, axloq ham ularga ezgulik

tushunchasini yetkazishga, dunyoni inson uchun yaxshi, insonga mos, mazmunli yashash uchun qulay qilishga intiladi.

Demak, axloqning gumanistik vazifasi dunyoni insonga mos yarasha, insonni esa o'zining nomiga munosib qilishdir. Hayot jarayonida biz doimo ijtimoiy rollarni o'ynaymiz, har bir vaziyatda biz tegishli funksiyalarni bajarib "men"ning faqat bir qismini ko'rsatamiz. Axloqda biz alohida xususiyatlardan tashqarida - "umuman odamlar" sifatida namoyon bo'lamiz. Axloq insonga uning benuqsonligini, borlig'ining to'liqligini qaytaradi, bu uning olijanob insonparvarlik rolidir.

Regulyativ funksiyasi. Axloq ham shaxsning, ham jamiyatning xulq-atvorini tartibga soladi. Uning mohiyati shaxsning o'zini o'zi boshqarishi va umuman ijtimoiy muhitning o'zini o'zi boshqarishidadir.

Qadriyatga yo'naltiruvchi funksiyasi. Axloqiy regulyatsiya insonning hayotda o'zini axloqiy qadriyatlarga muvofiq mustaqil ravishda yo'naltirishidan iborat. Axloq inson uchun hayotning mazmuni, inson taqdiri, insoniy barcha narsalarning qadri haqida tasavvurlar kabi muhim ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi. Garchi ular bevosita amaliy ahamiyatga ega bo'lmasa ham, ular bizning mavjudligimizning kundalik hayotiga eng yuqori ma'no-mazmun berish, uning ideal istiqbolini belgilash uchun zarurdir.

4.3. Etik tizimlarning tasnifi

Ijtimoiy ishda axloqiy tamoyillar asosiy hisoblanadi, ular quyidagilardan iborat: har bir inson o'zini o'zi anglash huquqiga ega va jamiyat farovonligiga hissa qo'shishga majburdir; o'zining ijtimoiy faoliyatida ijtimoiy ishchi ijtimoiy adolat tamoyiliga amal qiladi; ijtimoiy xodim asosiy inson huquqlarini hurmat qiladi va BMTning Inson huquqlari deklaratsiyasiga, ushbu sohadagi boshqa xalqaro konvensiyalarga muvofiq harakat qiladi; ijtimoiy ishchilar o'zlarining barcha bilim va ko'nikmalarini shaxslarga, guruhlariga, jamoalarga yordam berish va ularning rivojlanishiga, shuningdek, shaxs va jamiyat o'rtasidagi nizolarni hal qilishga yo'naltirishga majburdirlar; ijtimoiy xodim unga muhtoj bo'lgan har bir kishiga yordam beradi; ijtimoiy ishchi o'z faoliyatida shaxsiy daxlsizlik, maxfiylik va ma'lumotlardan mas'uliyat bilan foydalanish tamoyiliga rioya qiladi; ijtimoiy ishchi o'z mijozlari manfaati uchun ular bilan yaqindan ishlaydi, lekin boshqalarga zarar yetkazmaydi; mijozlar hamkorlikdagi ishda ishtirok etishga rag'batlantiriladi va tavsiya etilgan harakat yo'nalishining xavfi hamda

foydalari haqida ogohlantirilishi kerak; ijtimoiy mijoz bilan bog‘liq muammolarni hal qilishda ishchi huquqiy majburlash usullaridan foydalanishni minimallashtirishi kerak; ijtimoiy ish terrorizm, qiynoqlar va odamlarga zulm qilishga qaratilgan boshqa harakatlarni qo‘llaydigan shaxslarni, kuch tuzilmalarini bevosita yoki bilvosita qo‘llab-quvvatlash bilan mos kelmaydi; ijtimoiy ishchilar o‘zlarining kasbiy uyushmasi tomonidan qabul qilingan axloq kodeksiga rioya qilishadi.

Har bir ijtimoiy ishchi amal qilishi kerak bo‘lgan prinsiplar:

Insonparvarlik tamoyili nafaqat odamlarga rahm-shafqatni, insonga, xalqlarga, madaniyatga bo‘lgan muhabbatni anglatuvchi muhabbat sivilizatsiyasini, balki insonga mavhum emas, balki aniq shakllarda yordamni tashkil etishning oqilona, ratsionalligini ham o‘z ichiga oladi. Bu nafaqat yaqinini sevishga chaqiriq, balki omon qolishning eng yaxshi usuli, najot topish yo‘lidir. Shu bilan birga, faqat rahm-shafqat an‘analariga asoslanib, odamlarga yordam berishning iloji yo‘qligi aniq. Aniq insonparvarlik xavf-xatarning oldini olish (giyohvandlik, jinoyat, o‘z joniga qasd qilish, ochlik, qashshoqlik), fuqarolarning madaniy va kasbiy rivojlanishi, huquqlarini himoya qilish, bolalar tarbiyasini tashkil etish, boshqa madaniyatlarga hurmatni o‘z ichiga oladi. Huquqiy jamiyat qanchalik rivojlangan bo‘lsa, ijtimoiy himoya va ijtimoiy ishning muvaffaqiyati ham kafolatlangan bo‘ladi. Shaxsning jamiyat oldidagi mas‘uliyatining odatiy pozitsiyasi jamiyatni o‘zining shaxs oldidagi javobgarligini nazarda tutadi.

Ijtimoiy ish prinsipi sifatida insonga shaxs, unikum, individuallik kabi e‘tibor qaratiladi. Inson unikal va universal, biologik va ijtimoiy birlikdir. Shaxs sifatida yondashuv mumkin bo‘lgan iqtidorni, oshkor etilmagan qobiliyatlarni, guruhga yondashuvda individuallashishni, sotsializatsiyaning xususiyatlari va bosqichlarini bilishni o‘z ichiga oladi. Mijozni tushunish kerak va uni qoralamaslik, qo‘rquv va nafrat tuyg‘usini uyg‘otmaslik, unga nisbatan takabburlik qilmaslik, o‘z fikrini majburlab tiqishtirmaslik lozim, shuningdek, uni ixtiyoriylik va tanlov erkinligi asosida hamkorlikka jalb qilish kerak, uning shaxsiy qadr-qimmatini va o‘zini o‘zi hurmat qilishni saqlab qolish zarur.

Mijozga ishonch va mijozning ijtimoiy ishchiga ishonchini saqlab qolish prinsipi. Faqat shu asoslarda ijtimoiy ishchi mijozni o‘zaro tushunish va o‘zaro munosabatlarni tashkil qilishi mumkin. Shu bilan birga, ijtimoiy ishchi mijozning manfaatlarini o‘z manfaatlaridan ustun qo‘yadi.

Altruizm tamoyilini qo'llab-quvvatlash, tuzatish, terapiya, mijozni qutqarishning eng yuqori maqsadlari yo'lida bir lahzali egoistik motivatsiyalardan voz kechish sifatida e'tirof etish mumkin.

Modallik (moslashuvchanlik), permanentlik (uzluksizlik), kompetentlik prinsiplari.

Modallik prinsipi aniq mintaqani inobatga olgan holda, mijozning o'ziga xos shaxsiy xususiyatlari, uning jinsini, yoshi, xarakteri, madaniyati, an'analari, dinini hisobga olgan holda moslashuvchan yondashuvni nazarda tutadi.

Kompetesiya prinsipi bilim, ko'nikma va professionallikka qaratilgan bo'lib, "zarar berma" refleksiyasi bilan birga qo'llab-quvvatlash va terapiyaning professional va noprofessional (uyda davolanish) shakllari bilan uyg'un holda keladi. Ushbu tamoyil kadrlar, ularning malakasini oshirish, qayta tayyorlash, qo'shimcha ta'lim va ularning maxsus stajirovkalari haqida g'amxo'rlik qilishni nazarda tutadi.

Vositachilik prinsipi kompleks, tizim, jamoada ishlash bilan bog'liq. Bu ijtimoiy ish nazariyasining ko'p tarmoqliligi, ijtimoiy ish va boshqa fanlarning o'zaro chambarchasligi bilan bog'liq.

Bundan tashqari, ijtimoiy ishning kasbiy etikasi xodimdan o'z faoliyatini milliy kontekstga xos bo'lgan axloqiy amaliyot uchun batafsil ko'rsatmalar bo'lishi kerak bo'lgan o'z mamlakatining axloq kodeksi yoki ko'rsatmalariga muvofiq amalga oshirishni talab qiladi. Ijtimoiy ishchining kasbiy xulq-atvorining biz uchun muhim bo'lgan tamoyillarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Ijtimoiy xodimlar halollik bilan harakat qilishlari lozim. Bu mijozlar ishonchini suiiste'mol qilishdan qochish, shaxsiy va professional hayot o'rtasidagi chegaralarni tan olish, shuningdek, shaxsiy manfaatlar uchun o'z mavqeidan foydalanishni istisno qilishni anglatadi.

Ijtimoiy ishchilar mijozlarga nisbatan hamdardlik, empatiya va g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lishlari kerak. Ijtimoiy ishchilar o'zlarining hamkasblari va ish beruvchilari bilan axloqiy muhokamalarni rag'batlantirishlari hamda ishtirok etishlari, etik asoslangan qarorlarni qabul qilish uchun mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari zarur.

Nazorat savollari

1. Axloqning kelib chiqishiga turlicha yondashuvlar (diniy-idealistik, naturalistik va ijtimoiy-madaniy).

2. Axloqning manbalarini ayting.
3. Axloqiy regulyatsiya (tartibga solish)ning biologik shart-sharoitlari.
4. Axloqning asoslanishi.
5. Axloqiy tizimlarning tasnifi: absolyutistik va relyativistik, ratsionalistik va sensualistik, deterministik va indeterministik.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Sizningcha, axloq hayvonlar va odamlar uchun bir xilmi?
2. “Qiyin bola” nima? U tabiat, ota-ona, atrof-muhit ta’sirida shakllanadimi?
3. Nima uchun ibtidoiy odamlarning hayoti axloqning “oltin davri” bo‘lib ko‘rinadi?
4. Qadimgi Yunoniston afsonalarining axloqi nimadan iborat?
5. Sizda eng katta tushunmovchilik va qoralanishga nima sabab bo‘ladi: boshqa odamlarning odatlari yoki boshqa odamlarning axloqiy tamoyillarimi?
6. Nima deb o‘ylaysiz: vatanparvarlik va milliy g‘urur bir ma’noni anglatuvchi tushunchalarmi?
7. Hozirgi zamondagi axloqni tavsiflab bering? Zamonaviy axloqda sizga nima mos kelmaydi?
8. Axloqning kelib chiqishi haqidagi qaysi tushuncha siz uchun eng maqbul ko‘rinadi va nima uchun?
9. Vaqt o‘tishi bilan axloq o‘zgarib tursa, nega 10 ta amr o‘zgarmagan?
10. Axloq taraqqiyoti asosiy qonuniyatlarini ayting va mohiyatini ochib bering?

5-mavzu: AXLOQIY TA'LIMOTLAR TARIXI. ETIK QARASHLAR RIVOJINING ASOSIY BOSQICHLARI

Reja:

5.1. Axloqiy ta'limotlar tipologiyasi.

5.2. Axloqiy ta'limotlar tarixi: umumiy xarakteristika

Axloqiy ta'limotlar tipologiyasi asosida turlicha yondashuvlar mavjud.

Tipologiya tamoyili: axloqiy plyuralizm. Uning mohiyati shundan iboratki, etik sohalar aslida tasniflanmaydi. Ego-personalistik plyuralizm: biz shunchaki mutafakkir shaxsini olib, uning axloqiy ta'limotini ko'rib chiqamiz va asosiy g'oyani ta'kidlab, etik konsepsiyaga nom beramiz (Aristotel - "Fazilat etikasi", I. Kant - "Burch etikasi", A. Shvayser - "Hayotni hurmat qilish etikasi" va boshqalar). Tipologiya tamoyili: axloqiy monizm. Axloqiy ta'limotlarning yagona asosini izlash ishlari olib borilmoqda. Barcha falsafiy nazariyalar ikkita asosiy yo'nalishga bo'linadi: idealistik va empirik nazariyalar. Birinchisi ezgulik, odob-axloq manbasini ideal mohiyatlarda, ikkinchisi hayotning haqiqiy asoslarida ko'radi.

Idealistik nazariyalar. Idealizm: sub'ektiv, ob'ektiv, diniy. Sub'ektiv idealizm – mavjud narsaning asosini inson ongida ko'radi (I. Kant).

Ob'ektiv idealizm - bor narsaning asosini mutlaq ruhda (G.V.F. Hegel), mutlaq g'oyalar olamida (Platon) ko'radi, bu g'oyalar dunyodan yuqorida / inson borlig'idan tashqaridadir.

Diniy idealizm – barcha narsaning yaratuvchisi Xudo hisoblanadi, Xudo esa dunyodan yuqori ideal mohiyatdir (Avgustin, F. Akvinskiy).

Empirik nazariyalar

Naturalistik / Kosmologik / Evolyusion / Ijtimoiy

Naturalistik nazariyalar – gap inson tabiati haqida boradi, bu "antropik naturalizm" deyiladi. U uchta yo'nalishga ajratiladi:

1. Gedonizm – insonni rohatga yetaklovchi barcha narsa fazilatdir.

2. Evdemonizm – insonni baxtga yetaklovchi hamma narsa ezgulikdir. Uning gedonizmdan farqi shundaki, inson baxtga erishish uchun rohatdan ham voz kecha oladi.

3. Utilitarizm – insonni foyda olishga yetaklovchi barcha narsa ezgulikdir.

4. Kosmologik nazariyalar: axloqiy tartibning manbai olam qonuniyatidir (masalan, logos, karma, dao va taqdir va boshqalar).

5. Etikadagi evolyusion nazariyalar odamlarning axloqiy fazilatlarini hayvonlarda mavjud bo'lgan sifatlarning yanada mukammal rivojlanish darajasi ekanligidan kelib chiqadi (C. Darvin G. Spenser, P. A. Kropotkin, sotsiobiologiya maktabi).

Sotsiologik nazariyalar:

1. Ijtimoiy shartnoma nazariyasi. Ijtimoiy shartnoma axloqiy tartibning manbai (T.Gobbs).

2. Ratsional egoizm tushunchasi – shaxsga aql kuchi bilan o'z egoizmini nazorat qilish va uni jamoat manfaatlariga bo'ysundirish qobiliyati beriladi (18-asr fransuz materialistlari, N.G.Chernishevskiy).

3. Axloqni ijtimoiy tashkilot, ijtimoiy intizomning muhim elementi sifatida ko'radigan tushunchalar (J.S.Mill, M.Veber, E.Dyurkgeym); ijtimoiy repressiya elementi (F. Nisshe, 3. Freyd).

Yuqorida sanab o'tilgan axloqiy nazariya turlari axloqning manbaini tushunishga qarab farqlanadi. Tipologiyaning yana bir asosi axloqiy idealni tushunishdir:

1. **Gedonistik ta'limotlar:** insonning oliy maqsadi rohatlanish hisoblanadi (Kirenaiklar, A.F.de Sad);

2. **Utilitar, pragmatik ta'limotlar:** muayyan maqsadga xizmat qiladigan narsa ma'naviy-axloqiy jihatdan qimmatlidir (sofistlar, B.Franklin);

3. **Perfeksionistik ta'limot:** komillik eng oliy qadriyat hisoblanadi (Aflotun, Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Nasafiy, Navoiy, Avgustin, tasavvuf maktabi, V.S.Solovyov, N.A.Berdyayev);

4. **“Gumanistik” ta'limotlar:** eng oliy ma'naviy qadriyat – insondir (Shaftesberi, A.Shopengauer, E.Fromm).

Axloqiy ta'limotlar tarixidagi asosiy bosqichlarni ajratib, ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

O'rta asrlarda boshqa SHarq mamlakatlarida ham ilg'or axloqiy g'oyalarni ilgari surgan donishmand mutafakkirlar etishib chiqdi. Ayniqsa, IX – XII asrlarda Markaziy Osiyoda madaniyat, ilm-fan va falsafaning yuksak darajada rivojlanishi uchun qulay tarixiy, ijtimoiy va siyosiy shart-sharoit vujudga keldi. Markaziy Osiyo mutafakkirlarining falsafa, axloq sohasidagi nazariy merosi umuminsoniy madaniyatga muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Ularning falsafiy qarashlari taraqqiyoti, shuningdek, davlat, ijtimoiy hayotga bo'lgan munosabatlari, axloqiy-estetik qarashlarning

rivojlanishiga islom dini o'z ta'sirini ko'rsatdi. Allomalarning axloqiy ta'limotlarida inson eng buyuk oliy zot, deb baholanadi. Bu mutafakkirlar hamma narsaning qadr-qimmatini insoniylik bilan belgiladilar va insonparvarlik g'oyalari axloqiy tizimda yuqori bosqichga ko'tarildi.

Sharqning buyuk mutafakkiri Abu Nasr Muhammad Tarxon Forobiy (873–950 y.y.) o'z davrining ilg'or g'oyalarini ifodalab, ijtimoiy-falsafiy fikrning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. 160 dan ortiq asar muallifi Forobiyning 40 asari saqlanib qolgan.

Forobiy Arastuning falsafiy qarashlarini chuqur o'zlashtirib, uni targ'ib qiladi. Masalan, Arastuning axloqiy ta'limotini sharhlab, shunday yozadi: "Oliy farog'at faqat bu dunyoda bo'lib, baxtni bu dunyodan tashqarida bor, deb hisoblanadigan barcha narsa aqlsizlikdir".

Forobiy "Baxt-saodatga erishuv haqida", "Fozil odamlar shahri" va boshqa asarlarida ijtimoiy hayot masalalari bilan birga, fozil shaharda yashovchi xalqning axloqiy normalari, munosabatlari va xulq qoidalarini batafsil bayon etadi. Forobiy inson va jamiyatni ta'riflashda evdemonizm nuqtai-nazaridan turib, fikr yuritadi. Aql va axloqning o'zaro aloqadorligi tamoyiliga amal qiladi.

Ibn Sino yosh avlodni tarbiyalash oila va davlatning muhim vazifasi, jamiyat taraqqiyoti, jamiyatning xo'jalik va madaniy yutuqlari bevosita ma'lumotli, madaniyatli kishilarning o'sishiga bog'liq, deb e'tirof etadi, "barcha bilimlarga ega narsalar mukammallikka moyildir" deb ta'lim beradi. "Mukammallik" atamasida u insonning ichki go'zalligi va ezgulikka intilishini ifodalaydi.

Ibn Sino "Musiqqa bilimiga oid to'plam" asari birinchi maqola muqaddimasida tovushning sezgi organlariga ta'siri, uning yoqimli va yoqimsizligi, tovushni eshitganda lazzatlanish nafratlanish hissining paydo bo'lishi kabi masalalarga to'xtaydi. Unda musiqaning kishi hayotiga qanchalik zarurligi va uning paydo bo'lishi sabablari haqida mulohaza yuritiladi. Chunki inson tabiati yoqimli narsalar orqali engil tortadi, orom oladi, aksincha og'ir tortadi, orom yo'qoladi, nafrat qo'zg'aladi.

G'arb falsafasining kelib chiqishi. Miloddan avvalgi 5-asrda Afina shahar-davlati dunyodagi intellektual hayotning markazi bo'lgan. Bu asr davomida Afina madaniyati va demokratiyasining eng yuqori cho'qqisini o'zida mujassam etgan "Periklning oltin davri" keldi. Sofokl va Evripid pesalari yozildi va ijro etildi, Parfenon qurildi va Gresiya fuqarolari siyosiy erkinlikdan foydalandilar. Sokrat (miloddan avvalgi

469–399) Qadriyatlar sohasiga (Xudo, yaxshilik va go‘zallik muammolari) alohida e‘tibor qaratgan birinchi faylasufdir. U “yer ostidagi va osmondagi narsalar”ga (ya’ni tabiat haqidagi bilimlarga) qiziqishni da’vo qilmagan. Sokrat faoliyatining yaxshi namunalarini Platon dialogida topish mumkin.

Suqrotning faylasuf sifatidagi faoliyatining asosiy qismi odamlarga fazilat haqida o‘rgatishdan iborat edi. Aflotunning oldingi dialoglarida u donishmandlik, mardlik, taqvodorlik kabi fazilatlarning mohiyatini o‘rgatuvchi sifatida namoyon bo‘ladi.

Sokrat, agar inson yaxshi va baxtli (evdaimon) hayot kechirishi uchun fazilatga ega bo‘lishi va uni amalga oshirishi mutlaqo zarurligini uqtirardi. Amal qiladigan fazilatlarni falsafiy tadqiq qilishning ma’nosi insonning yaxshiliklar haqidagi bilimga ega bo‘lishni talab qiladi. Darhaqiqat, Sokrat o‘zini tuta bilish, donolik va jasorat fazilatlari ma’lum bir bilim turidan boshqa narsa emas deb hisoblagan. Jasorat va o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi atamalar fazilat birligi haqidagi ta’limot sifatida mashhur bo‘ldi. Fazilat birligidan kelib chiqadigan bo‘lsak, odam bitta fazilatga ega bo‘lolmaydi, agar u biriga ega bo‘lsa, boshqalariga ham ega bo‘ladi. Aristotel ham ushbu fikrni Nikomax asarida ta’kidlaydi.

Aflotun adolat - bu aqlning, nafsning va ishtahaning har bir qismi bilan o‘z ishini to‘g‘ri bajarishi uchun tartibli ruhiy holatidir. Faqat inson ruhi to‘g‘ri muvozanat va tartibda bo‘lganidagina baxtli bo‘ladi. Bundan farqli o‘laroq, buzuq va nohaqning aqli tartibsiz bo‘lib, o‘zi bilan jang qiladi, shuning uchun u o‘z xohish-istaklarini qondira olgan taqdirda ham, ichki uyg‘unlik va birlikning yo‘qligi saodat va baxtga erishishga to‘sqinlik qiladi. Fazilatning afzalligi, aniqrog‘i adolat, yaxshi hayotning muhim va zarur sharti sanaladi.

Aristotel (er.av.384-322) o‘sha davrga kelib to‘plangan olam va inson haqidagi axloqiy-etik qarashlarni tizimlashtirib, yangi fan “etika”ga asos soldi va uni fanlar tizimida siyosat va psixologiya o‘rtasida joylashtirdi. Aristotel mustaqil bilim sohasi sifatida etikaning asoschisi hisoblanadi. "Etika" atamasi faylasuf asarlarining sarlavhasida mavjud: "Nikomax etikasi", "Evdem etikasi", "Buyuk axloq".

Adolat turlari:

Taqsimlovchi adolat - tengsiz uchun teng bo‘lmaydi.

Aristotel axloqning aksiologik kategoriyalariga asos soldi, ular shaxsiy va ijtimoiy hayotning asosiy qadriyatlari haqida tushuncha beradi:

Yaxshilik, yomonlik, farovonlik. Adolat. Majburiyat va mas'uliyat. Nomus va qadr-qimmat. Uyat va vijdon. Baxt va hayotning mazmuni.

Inson saodatga (farovonlik) intiladi, biroq har xil yo'llarni tanlaydi.

Inson hayotining maqsadi yoki saodati hayotning (telos) tugashidir.

Insonning mohiyati (ularni tur sifatida ajratib turuvchi va farqlovchi) Sabablardir.

Sabab (inson) baxtiga erishishda qo'llaniladi. Teles axloqiy va intellektual fazilatlarga olib boradi:

- Axloqiy fazilatlar (masalan, me'yorni bilish, jasorat, saxiylik)
- Intellektual fazilatlar (masalan, fan, san'at, amaliy donolik, nazariy donolik).

Axloqiy qarashlarning keyingi davri **epikurizm va stoitsizmdir**. Umuman olganda, baxt (evdemoniya) yakuniy maqsaddir. Saodat insonning asosiy yaxshiligi, yaxshi hayot kechirish uchun fazilatni rivojlantirish va amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Epikur Platon va Aristoteldan ajralib turadi, chunki uning evdemoniyaga bo'lgan qarashi gedonistik hisoblanadi.

U Evdemoniya hayotini lazzatlanish va rohatlanish bilan hayot kechirish deydi. Evdaimoniyani uzluksiz ko'p yoki kamroq lazzatlanish tajribasi, shuningdek, og'riq va azob-uqubatlardan xalos bo'lish (Ataraxia) sifatida tushunadi. Ammo Epikur har qanday zavq-shavqqa intilish kerakligini targ'ib qilmaydi. Aksincha, u uzoq muddatdagi istiqbolda lazzatlanish va zavqlanishni optimallashtiradigan siyosatni tavsiya qiladi. Ba'zi lazzatlar bunga loyiq emas, chunki ular ko'proq azobga olib keladi, ba'zi og'riqlar esa ko'proq zavq olib kelganda ma'noga ega bo'ladi. Umuman olganda, zavqlanishning maksimal miqdoriga erishishning eng yaxshi strategiyasi bir zumda qoniqishni izlash emas, balki oqilona uzoq muddatli siyosatni ishlab chiqish hisoblanadi.

Xitoyda axloqiy g'oyalarning shakllanishida konfutsiychilik alohida o'ringa ega. Konfutsiy ta'limoti umumbashariy axloqiy va siyosiy ta'limot maqomiga da'vo qilishi mumkin. U Xitoy etikasini axloq nazariyasi sifatida belgilaydi. Biroq, Konfutsiy g'oyalari ma'lum bir madaniy va tarixiy kontekstda paydo bo'lgan, shuning uchun uning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan oldingi Xitoy tarixining ayrim voqealari bilan bog'liq holda ko'rib chiqilishi lozim. Qadimgi Xitoy axloqida katta e'tibor berilgan asosiy muammo inson va davlat o'rtasidagi munosabatlar edi. Shuningdek, Xitoyda qabila munosabatlari davridan boshlab animizm va ajdodlarga sig'inish saqlanib qolgan.

Ajdodlarga sig'inish asosida imperatorning "Osmon o'g'li" degan g'oyasi shakllangan. Xitoyda ijtimoiy institutlarga (oilalar, davlat) katta e'tibor beriladi.

Qadimgi Xitoy axloqi marosimlarga rioya qilish - barcha holatlar uchun qat'iy qoidalar ta'siri ostida shakllangan. Faylasuflar insonning ijtimoiy mavqei anglash orqali uning mohiyatini bilishga intilganlar. Binobarin, o'sha davrdagi axloqiy qarashlar insonning real hayoti, oddiy axloqiy ongiga chambarchas bog'liqdir. Qadimgi xitoy mutafakkiri Konfutsiy marosimlarni bajarish etikasini yaratgan. Bu odamlar o'rtasidagi munosabatlarni yaratadigan va ularni to'g'ri tartibga solishga imkon beradigan marosimdir. Konfutsiy odob-axloqining zamirida yosh oqsoqollarga, bolalar otalarga, ayollar erkaklarga nisbatan hurmat qoidalari yotadi. Odamlar o'rtasidagi barcha munosabatlar chuqur ierarxikdir - shuning uchun ular e'zozlash va hurmat marosimlariga qat'iy rioya qilishni talab qiladi. Konfutsiylik etikasi shaxsning davlatning axloqiy me'yorlariga bo'ysunishini nazarda tutadi. Konfutsiy fazilat yo'llarini aniq ajratgan:

1. Marosimga bo'ysunish.
2. Axloqiy o'z-o'zini takomillashtirish.
3. Burchga ongli ravishda rioya qilish (bu qoida "olijanob" er uchundir).

Konfutsiy etikasida hayot mazmuni muammosi quyidagi tushunchalar orqali amalga oshirildi va tushuntirildi: - to'g'ri yo'l - insonparvarlik, xayrixohlik (tinchlik, xayrixohlik, rahm-shafqatni anglatadi); - o'zaro munosabat (o'zingga xohlamagan narsani boshqalarga qilma). Shogirdining savoliga: Umr davomida bitta so'z bilan to'g'ri yo'l tutish mumkinmi? Konfutsiy javob berdi: Bu so'z "o'zaro kelishuv" (asosiy tamoyillari "jen" (insonni sevish) va "li" - marosimdir. Ba'zan "jen" "o'zaro tushunish, kelishuv" deb talqin qilinadi. - oltin oraliq tamoyili (haddan oshishdan qoch); o'z vazifangni bajar; tarbiyali bo'lish, ijtimoiy zinapoya yuqorisida turganlarga bo'ysunish; farzandlik taqvosi.

Axloq darajasi bilimga bog'liqlik darajasi bilan belgilanadi. Axloq ijtimoiy jihatdan mustahkamlangan, ya'ni jamiyatdagi mavqei qanchalik baland bo'lsa, inson shunchalik ma'naviyatli bo'ladi. Konfutsiyning fikricha, xalqni o'z namunasi bilan tarbiyalash kuchi asosiy afzalliklarga ega.

Hindistonda qadimda axloqiy va falsafiy dunyoqarash shakllanishida eramizdan avvalgi 2 ming yillikda yaratilgan Vedalar

(diniy madhiyalar to'plami) muhim rol o'ynagan. Noma'lum mualliflarning yodgorliklari - Vedalar, Upanishadlar, Mahabharata, Ramayana va boshqa manbalar katta ahamiyatga ega. Vedalarning talqini va ularga bo'lgan munosabatga ko'ra, bir nechta falsafiy maktablar ajralib turadi: Vedalarning ilohiy hokimiyat ga asoslangan ortodoksal yoki hokimiyatni rad etadigan klassik hamda noan'anaviy.

Ortodoksal ta'limotlarga quyidagilar kiradi:

1. Vedanta ta'limoti (Vedalarning davomi). Vedantaga ko'ra, bizning butun sansara dunyomiz (hayot g'ildiragi) illyuziya (maya) bo'lib, u Brahmaning (eng oliy) o'ziga xos o'yinidir. Sansara "hayot g'ildiragi" azob-uqubatlarga to'la. Insonning yakuniy maqsadi moksha (ozodlik), to'liq xotirjamlik va osoyishtalik holatiga erishish, "hech narsa"da erib ketishdir.

5.2. Axloqiy ta'limotlar tarixi: umumiy xarakteristika

Buddizmning asoschisi Budda (Sitharta Gautama) hisoblanadi. Buddistlarning e'tiqod kitobi - "Tripitaka" (uch savat). Ilk buddizmda axloqiy (amaliy) falsafa imtiyozli mavqeni egallagan. Buddizmning boshlang'ich nuqtasi na tanani o'ldirish, na ehtirolardan zavqlanish xudoga va natijada nirvanaga (baxtli xalovatga) olib kelmaydi. Buddizm ta'limotining mohiyatini istaklarni yengish va moddiy dunyodan voz kechish sifatida ifodalash mumkin. Inson hayotining mazmuni o'z taqdirini amalga oshirishdir. Karma keyingi hayotda adolatli qasos olishning eng yuqori axloqiy qonunidir.

Muhammad s.a.v. musulmon dinining asoschisidir. Uning diniy-axloqiy dasturining asosini yagona iloh – Ollohga ishonish tashkil etadi. Islom imon, islom, ehsonga bo'linadi. Ehsan aynan tasavvufiy axloqni o'z zahiriga oladi.

Xristianlikda ma'lum axloqiy me'yorlar yig'indisida (masalan, amrlar), o'ziga xos diniy va axloqiy tuyg'ularda (xristian sevgisi, vijdon va boshqalar) va ba'zi irodaviy fazilatlarda o'z ifodasini topadi. Bu elementlar birgalikda xristian axloqiy ongini tashkil qiladi. Xristianlik g'oyalarida Xudo Muso orqali bergan 10 ta amrda ko'rish mumkin. Ular Misr qulligidan olib chiqilgan xalqqa amr bo'lib, ularni sog'lom saqlash uchun xizmat qilgan: 1. Men sizning Parvardigoringizman; Mendan boshqa ilohlaringiz bo'lmasin, 2. O'zingga but yasama, 3. Parvardigoring ismini bekorga aytma, 4. Shanba kunini muqaddas saqlash uchun uni esla; olti kun ishla va yettinchi kunni - dam olish kunini (shanba) Xudoga bag'ishla, 5. Ota-onangizni hurmat qiling,

shunda siz sog‘lom bo‘lasiz va yer yuzida uzoq umr ko‘rasiz, 6. O‘ldirma, 7. Zino qilma, 8. O‘g‘irlik qilma, 9. Boshqalarga yolg‘on guvohlik keltirma, 10. Yaqining xotini va narsasini o‘zing uchun istama.

Antik axloq tarixi ikki bosqichga bo‘linadi.

Birinchi bosqich Gomerning “Iliada”sidan (miloddan avvalgi 9-8 asrlar) sofistlar ta‘limotiga qadar: nimaga amal qilish va nimadan qochish kerak. Yetti donishmandning hikmatlari (miloddan avvalgi 7-6 asrlar). Gomer va Gesiodning qahramonlik va didaktik dostoni, yetti donishmandning amaliy donoligi qadimgi yunonlarning axloqiy xususiyatlarini aks ettirgan:

1. Inson hayotining mazmunini tabiiy tushunishlari, dunyoni quvnoq idrok etishlari. Yerdagi hayotni yagona haqiqiy hayot sifatida qabul qilish: “Hamma odamlarga endi maslahat bermoqchiman: Bu yerda yashayotganlar hayotdan zavq olishlari kerak”.

2. Yunon axloqining ikkinchi xususiyati qadimgi yunonlarning jamiyatga foydali bo‘lishga intilishidir. Qadimgi yunonlar axloqining ratsionalizmi: “O‘zingni bil” shiori hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich er.avvalgi 5-asrda boshlanadi. Ichki ziddiyatlar tufayli Yunon siyosati keskinlashdi, siyosatning fuqarolar o‘rtasidagi aloqasi sezilarli darajada zaiflashdi, shaxsiy manfaatlar davlat manfaatlaridan tobora ustun bo‘ldi. Jamiyatda shaxs nafaqat mulk, xalq, davlat vakili sifatida emas, balki o‘z-o‘zidan axloqiy qadriyatga ega degan fikr tasdiqlanadi. Bu bosqichning axloqi fazilat va fazilatli shaxs, uning axloqiy hukmronligi va o‘zini o‘zi qadrlash to‘g‘risidagi ta‘limotga aylanadi: "Inson mavjud bo‘lgan barcha mavjud va mavjud bo‘lmagan narsalarning o‘lchovidir" (Protagor, er.avvalgi 490-420 yillar).

O‘rta asrlar axloqi, bir qarashda, antik axloqqa mutlaqo zid bo‘lib tuyuladi. Biroq Avgustin, F.Akvinskiy, M.Ekxarg ta‘limotlarini tavsiflashda ma‘lum axloqiy-teologik muammolar bo‘yicha qarashlarning nomuvofiqligi namoyon bo‘ladi. O‘rta asrlarda axloqiy fikrlash tarixi uch davrni o‘z ichiga oladi:

1. Ilk o‘rta asrlar - patristika davri. Cherkovning Muqaddas Otalarini yaratish davri. "Cherkov otalari" ijodi axloqiy ongning qadimgi va o‘rta asr turlari o‘rtasidagi farqlarni ochib berdi, bunga Avgustin ta‘limoti misol bo‘la oladi. Avgustinning “E’tirof” asari ham qiziqarli, chunki unda mutafakkirning gunohkorlik va g‘ururni yengish orqali nasroniylik fazilatlariga olib boradigan individual yo‘li aks etadi.

2. Sxolastika davri. Umuman olganda, sxolastika - bu biror narsani isbotlash san'ati, rad etish san'atidir. Sxolastika tushunchasining o'zi vaqt o'tishi bilan salbiy ma'noga ega bo'lib, Foma Akvinskiy va uning izdoshlarini tomistlar deb atashgan. F.Akvinskiy o'z ta'limotini Arastuning falsafiy merosi asosida shakllantiradi. U axloqni ham yaxshilikka yetaklovchi fazilatlar haqidagi ilm deb tushungan. Ammo Aristotel yozgan o'sha ikki sinf fazilatiga Foma Akvinskiy yana bir sinf - teologik fazilatlarni qo'shadi: bu fazilatlar uchta - Xudoga ishonish, Xudoga umid qilish, Xudoga muhabbat.

3. So'nggi o'rta asrlar. Meister Ekkart "Ma'naviy va'zlar va nutqlar" asarining yigirma sakkizta mafkuraviy qoidalari 1329 yildagi papa tomonidan bid'at deb e'lon qilingan. Inson xudoga o'xshaydi, shuning uchun komillikka intilmog'i, gunoh qilmasligi kerak deydi faylasuf. Mistik motivlar va insonning axloqiy hukmronligini himoya qilishga urinishlar kuchli bo'lgan.

Axloqiy kodekslar, qoidalar va me'yorlarning kelib chiqish tarixiga nazar tashlasak, kasbiy axloqlar tizimi borligining guvohi bo'lamiz. Kasbiy axloqiy me'yorlar zaminida kasbning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishiga qarab, uning sharoitlari, nizom va qoidalari hamda jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti mujassamlangan.

Kasbiy axloq umuminsoniy me'yorlar bilan chambarchas bog'liqdir. Unda umuminsoniy axloq me'yorlari va qoidalariga tayangan holda insonlarning turli ijtimoiy sohalaridagi faoliyati namoyon bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Konfutsiychilikda inson mavjudligining o'ziga xos xususiyatlari?

2. "Jen" tushunchasining mazmuni va marosim talablari bilan aloqasi qanday?

3. Konfutsiy turmush tarzining konservatizmi nima?

4. Nima uchun Konfutsiyning axloqiy idealida olijanob er doimo obro'li hisoblanadi?

5. Buddaning axloqiy merosini tashkil etgan asosiy to'rtta haqiqat qaysilar?

6. Budda ta'limoti kontekstida axloq qanday tushuniladi?

7. Nima uchun shaxsning ma'naviy yo'nalishini axloqiy ahamiyatga ega bo'lgan hayot dasturi deb hisoblash mumkin?

8. Nima uchun jaynizm o'z tarafdorlarini dehqonchilikdan man qilgan deb o'ylaysiz?

9. Harakat qilmaslik tamoyilining axloqiy mazmuni nimada? Buddizmning axloqiy qadriyatlari bilan qanday umumiylik bor?

10. Qadimgi hind va qadimgi xitoy axloqiy ongining tub farqlari nimada?

11. Nima uchun Sokrat beixtiyor qilingan yomonlikdan ataylab qilingan yomonlik afzal deb hisoblagan?

12. Sokrat nuqtai nazarida ataylab bo‘ladigan yovuzlikning bo‘lishi mumkinmi?

13. Axloqdagi ratsionalizm shaxsiy individual javobgarlik tamoyili bilan qanday bog‘liq?

14. Sokratning qonunga bo‘ysunish talabi uning shaxsning axloqiy erkinligi haqidagi talabiga mos keladimi?

15. Agar buning uchun sizga baxtli hayot berilishini aniq bilsangiz, o‘z individualligingizni bostirishga rozi bo‘larmidingiz?

16. Suqrotning “Men hech narsani bilmasligimni bilaman” iborasini qanday tushunasiz? Bu ibora Qadimgi Sharq axloqida qanday aks-sado beradi?

17. Nega Sinoplik Diogen dunyoning barcha ne‘matlaridan ko‘ra bochkadagi hayotni afzal ko‘rgan?

18. Protagorning “Inson hamma narsaning o‘lchovidir” iborasi nimani anglatadi?

19. Stoiklarning "o‘zingga o‘ralib qol" degan chaqirig‘iga qo‘shilasizmi?

20. Aytilgan maqtovni eshitib, kinik Antisfen har doim o‘ziga savol berib turardi: "Men nima xato qildim?" Uning xavotirlanishiga asos bormidi?

21. Aristotel yomon xulqli odamga sadaqa bergani uchun qoralangan. Bu tanqidga Aristotel shunday javob bergan: "Men axloqqa emas, insonga sadaqa berdim". Aristotel va uning tanqidchilarining pozitsiyasini antik davr axloqi nuqtai nazaridan tushuntiring.

22. Qadimgi hikmat: “Tabiatga mos ravishda yashang”, deydi. Fazilatli bo‘lish uchun mana shu hikmatga amal qilish kifoya qiladimi?

23. Platon axloqining asosiy g‘oyasi nimadan iborat? Baxt deganda nimani anglatadi?

24. Nima uchun Epikur rohatni azob-uqubatlarning yo‘qligi deb talqin qiladi?

25. Epikurning fikricha, odam o‘zini ta‘qib qilayotgan xudolar qo‘rquvidan, zarurat va o‘limdan xalos bo‘lish uchun nimaga muhtoj?

26. Aflotun etikasi Aristotel etikasidan nimasi bilan farq qiladi? Taqqoslash jadvalini tuzing.

27. Nega sharqona axloqda G'arbdan farqli ravishda rohatlanishni baxtga erishishning asosiy yo'li deb hisoblaydigan doktrinalar yo'q?

Mustaqil ishlar

Gaplarning ma'nosini tushuntiring:

1. "Kim ko'p asrasa, katta yo'qotishlarga uchraydi. Ko'p to'plagan kishi katta yo'qotishlarga duchor bo'ladi. Kim me'yorni bilsa, u muvaffaqiyatsizlikka uchramaydi. ("Dao de szin")

2. "Agar sen gunohkorlarning eng gunohkori bo'lganingda, sen qayiqda barcha yovuzliklardan suzib o'tgan bo'lar eding" ("Bhagavad Gita")

3. "Turli prinsiplarga ega bo'lgan odamlar umumiy til topa olmaydi" (Konfutsiy).

4. "Go'zal so'zli va soxta xulq-odobli odamlarning odamiyligi kam" (Konfutsiy).

5. "Baxtli kishi hech qanday mavjudlikka muhtoj emas" (Budda)

6. "Odamiylikka sidqidildan intilgan kishi yomonlik qilmaydi" ("Lun Yuy").

6-mavzu. OLIY MA'NAVIY QADRIYATLAR. AMALIY ETIKA MUAMMOLARI

Reja:

6.1. Oliy ma'naviy qadriyatlar: hayotning mazmuni, erkinlik, baxt-saodat

6.2. Yaxshilikning axloqiy jihatlar va muammolari

6.3. Amaliy etika muammolari

Qadriyat - bu biror narsaning biz uchun ahamiyatini ifodalovchi tushuncha. Axloqning barcha tushunchalari qadriyat jihatiga ega.

Eng oliy axloqiy qadriyatlar - hayotning ma'nosi, erkinlik, baxt - bu shaxsning axloqiy dunyosini tartibga soluvchi va uning hatti-harakatlariga regulyativ ta'sir ko'rsatadigan g'oyalardir. Shuning uchun har bir shaxs bu masalada o'zi qaror qilishi kerak, chunki bu muammolar shaxsiy, hatto botiniy xususiyatga ega. Bu yerda aniq tavsiyalar va maslahatlar berishning iloji yo'q, shuning uchun biz faqat qadriyatlarning yuksak axloqiy tabiati haqida fikr yuritishning mumkin bo'lgan usullarini ko'ramiz.

Erkinlik masalasi falsafiy va axloqiy fikrning muammosi sanaladi. Erkinlik inson mavjudligining shubhasiz qadriyati bo'lishiga qaramay, uning nazariy asoslanishi juda murakkab. Bundan tashqari, axloq uchun erkinlik amaliy muammodir. Axir, axloqiy harakatlar erkinliksiz mumkin emas, chunki ta'rifga ko'ra ular shaxsning erkin tanloviga ko'ra amalga oshiriladi. Biroq, agar shaxs erkinlikka ega bo'lsa, bu yovuzlikni erkin tanlash imkoniyatini anglatadi. Bu holatda erkinlikning yo'qligi ham, borligi ham ma'lum ma'noda axloqqa zarar keltiradi. Nazariy vazifa erkinlik va axloqni uyg'unlashtirishdan iborat.

Falsafiy-etik tafakkurda erkinlik muammosiga ikki ziddiyatli nuqtai nazar mavjud:

1. Fatalizm, unga ko'ra dunyodagi hamma narsa aniq sabab va oqibatlarga ega bo'lib, shuning uchun inson harakatlari bizning kuchimizdan tashqarida bo'lgan kuchlar (Xudo, taqdir, tabiiy qonunlar va boshqalar) tomonidan oldindan belgilab qo'yilgan. Fatalistik g'oyalarga amal qilgan holda axloqsiz hatti-harakatlarga kelish qiyin emas: hech narsa menga bog'liq emas ekan, unda istagan narsani qilishim mumkin; Mening barcha jirkanch ishlarim uchun aybdor emasman, ular mening ruhimdan tashqari azaldan dasturlashtirilgan.

2. Volyuntarizm ("iroda" so'zidan), unga ko'ra inson axloqiy qarorlar qabul qilishda mutlaq erkindir va faqat o'z mohiyatiga, e'tiqod va xohishlariga asoslanib harakat qilishi kerak. Inson ana shunday e'tiqodlar asosida "nima istasam, shuni qilaman" shiori ostida axloqsiz hatti-harakatlarga ham tabiiy ravishda keladi.

Etika erkinlik va zaruriyatning azaliy antinomiyasini hal qilishga intiladi, axloqiy erkinlikni axloqiy zarurat va harakatlarning sub'ektiv ixtiyoriyligining dialektik birligi sifatida belgilaydi.

Axloqiy erkinlik - bu shaxsiy qadriyatlardan kelib chiqqan holda axloqiy jihatdan zarur bo'lgan narsaning bajarilishi. Etikaning vazifasi haqiqiy erkinlik aynan axloq doirasida mavjudligini ko'rsatishdir. Shunday qilib, yaxshilikni tanlash axloqiy erkinlikka olib keladi, yomonlikni tanlash esa axloqsiz erkinlikka olib keladi. Har holda, yovuzlikni tanlash inson erksizligining natijasidir.

Hayotiy qadriyatlar. Endi tajribaga sezgirlik, psixika, biologik operatsiyalar va hamma narsa, insonning hayvon sifatidagi shaxsiy xususiyatlari kiradi. Hayotiy qadriyatlar - bu sog'liq, oziq-ovqat, boshpana, ko'payish, issiqlik, uyqu va boshqalar. Bular biz hayvonlar bilan bo'lishadigan moddiy ehtiyojlardir, chunki biz ham tirik mavjudotmiz. Yuqori faoliyat va qadriyatlar uchun poydevor qo'yish uchun ular minimal darajada qoniqtirilishi lozim.

Xavfsizlik, xushmuomalalikka bo'lgan psixologik ehtiyojlar oilaga kiritilishi mumkin. Hozirgi vaqtda bizda atrof-muhit, ekologiya, barqaror rivojlanish, yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlar va boshqalarning qiymatini keng baholaymiz. Axloqiy qadriyatlar bizning hayotiy qadriyatlarimizni bajarish nuqtai nazaridan muhimdir. Tajriba darajasida ehtiyoj va istaklarni qondirish uchun vaqtimiz va kuchimizning katta qismini sarflaymiz. Agar bu qadriyatlar amalga oshirilmasa, yuqori qadriyatlarga erishish qiyinroq bo'ladi.

Ijtimoiy qadriyatlar. Inson ijtimoiy mavjudot; guruh bo'lib yashashimiz, bir-birimizga bog'liq ekanligimiz; bu orqali biz aqlimiz va intellektimiz tartibni qidiradi. Yaxshi tartib - bu guruh ichidagi hamkorlik va ixtisoslashuv tizimi bo'lib, unda hamma jamiyatga hissa qo'shadi va o'zaro bir-birini to'ldirgan holda foyda oladi.

Ijtimoiy qadriyatlar hayotiy qadriyatlardan yuqoridir, chunki ijtimoiy tashkilot muhim hayotiy qadriyatlarni qondirish uchun yanada samaraliroq va uyushganroqdir. Tovarlar ishlab chiqilmoqda, odamlar dunyoni yashash uchun yaxshiroq joyga aylantirishga harakat

qilmoqdalar, biroq bu ijtimoiy tartib chumoli uyasi degani emas. Bu intellekt darajasida yaxshilik va farovonlikka erishishdir.

Ushbu masalani aniqlay oladigan bir nechta misol va munozaralarni ko‘rib chiqish lozim.

1. Fazilat va mahorat. Aristotel uchun ularni ajratish juda qiyin edi, chunki ular juda ko‘p umumiyliklarga ega. Fazilatning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam berish uchun mahorat va kuch o‘rtasidagi o‘xshashlik hamda farqlarni ko‘rib chiqish foydali bo‘lishi mumkin. Misol, pianino chalish va harbiylikka o‘rgatish. Habiya qo‘rqmaslik va botirlikni o‘rgatib bo‘lmaydi.

2. Axloqiy va aqliy fazilatlar. Aristotel aqliy va axloqiy fazilatlarini ajratadi. Aqliy fazilatlar aqlning komilligi hisoblanib, aqlning ezguligi xilma-xil odat va tushunchalarda amalga oshadi. Aristotel ilm-fan, san‘at, donolik, aql-zakovat, zakovat, muhokama qilish, mulohaza yuritish va tezkor aqlning aqliy fazilatlarini belgilab bergan. Aql komilligining aqliy fazilati - xarakterning mukammalligi.

6.2. Yaxshilikning axloqiy jihatlari va muammolari

Yaxshilik nihoyatda umumiy shaklda to‘g‘ri va axloqiy jihatdan ijobiy, yomonlik esa - axloqiy jihatdan salbiy, hatti-harakat va motivlarda, odamlarda, ijtimoiy voqelik hodisalarida qoralanadigan narsani anglatadi. Yaxshilikning mazmuni shartlangan o‘ziga va boshqalarga munosabatda axloqiy barkamollik ideali: yaxshilik insonni idealga yaqinlashtiradigan narsa, yomonlik esa undan uzoqlashtiradigan narsadir.

Insonlar jamoasining rivojlanishi, bir tomondan, ularning shaxsiy salohiyatini oshirish, ikkinchi tomondan, ular o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash orqali amalga oshiriladi. Birinchi tendensiya tengsizlik, ijtimoiy ierarxiyaning paydo bo‘lishiga olib keladi; ikkinchisi odamlarni o‘zaro ishonch, hamdardlik va teng qadr-qimmat rishtalari bilan bog‘laydi. Biri doimiy raqobat, ustunlik uchun kurash vazifasini bajaradi, keskinlikda, doimiy harakatda bo‘lishga undaydi; ikkinchisi har bir insonda o‘ziga teng bo‘lgan, u bilan do‘stlik, hurmat, yordam va ko‘makka qaratilgan mavjudotni ko‘radi.

Ushbu qarama-qarshi tendensiyalarning uyg‘unlashuvi axloqni, insonning boshqa odamlar va o‘zi bilan yaxshi munosabatlarini ta‘minlaydi. Binobarin, ularning mos kelmasligi, harakatlarning u yoki bu haddan tashqari ketishida yomonlik paydo bo‘ladi. Bu yo majburiy

tengsizlik, yoki odamlarni bir-biriga majburan tenglashtirish natijasi bo'lib chiqadi.

Bundan ikki xil yovuzlik kelib chiqadi: 1) odamning boshqa shaxs va uning atrofidagi dunyo ustidan shunday hukmronligi, unga zarar va halokat keltiradi; 2) shaxsning o'ziga xos jismoniy, aqliy va ma'naviy fazilatlarining tanazzulga uchrashiga olib keladigan boshqa odamlarga, tashqi holatlarga shunday bo'ysunishi. Shunga ko'ra, odamlar u yoki bu darajada moyml bo'ladigan ikki haddan tashqari "qutb" ajralib turadi, ya'ni tajovuzkor zolim va itoatkor mazlum.

Burch - axloqiy talablarda ifodalangan ijtimoiy zarurat bo'lib, u axloqiy shaxs oldida namoyon bo'ladi. Bu axloq talabining muayyan shaxsning shaxsiy vazifasiga aylanishidir. Inson o'zi va boshqa odamlar oldidagi burchlarni biladi, ularni axloqiy faoliyatida amalga oshiradi.

Moyillik burchdan farq qiladi - odamning ichki ehtiyojlariga, shaxsiy xohishiga ko'ra harakat qilish qobiliyati, bu ko'pincha burchga zid keladi. Misol uchun, bir kishi asosan o'ziga, boshqasi - atrofidagi odamlarga yaxshilik qilish istagiga ega. Birinchi holda kishi boshqalarga ma'naviy zarar yetkazishga moyil bo'lsa, ikkinchi holatda o'ziga zarar beradi.

Adolat va adolatsizlik. Bular yaxshilik va yomonlikning odamlar o'rtasida, amal va mukofot o'rtasida to'g'ri va noto'g'ri taqsimlanishini tavsiflovchi qiymat-baho tushunchalaridir. Aristotel adolatning ikki turini ajratib ko'rsatdi: amaliga ko'ra taqsimlovchi va tenglashtiruvchi, hamma uchun barovar.

Amerika faylasufi J.Rouls adolatning ikki tamoyilni ilgari surgan:

1. Har bir inson o'z erkinligiga, boshqa odamlarning erkinligiga mos keladigan teng huquqqa ega bo'lishi kerak. Ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlik shunday bo'lishi kerakki, ulardan hamma uchun foyda kutilishi lozim.

2. Lavozim va mansablarga kirish hamma uchun ochiq bo'lishi kerak.

Bundan kelib chiqadiki, tenglik har doim ham tengsizlikdan afzal emas. Masalan, agar u shaxsiy erkinliklarni cheklash va past turmush darajasini majburlash evaziga erishilsa, buni qabul qilib bo'lmaydi.

Diniy qadriyatlar. Komil bo'lish uchun inson ilohiyga zotga ochiq bo'lishi kerak. Biz bu ochiqlikni talabimizning cheksiz tabiati, tajribamiz va ongimiz hamda qalbimizning hayotimizga aralashish imkoniyatiga ochiqligi bilan tan olamiz. Demak, ibodat, ibodat, inoyat, so'zsiz sevgi, meditatsiya, zohidlik, fidoyilik, xizmat, qo'shniga

muhabbat va boshqalar axloqiy qadriyatlardan tashqariga chiqadigan diniy qadriyatlar namunasidir.

Fundamentalistlar diniy qadriyatlarni aqidaparastlik bilan ta'kidlab, inson hayotini hurmat qilishning axloqiy qadriyatlariga e'tibor bermaydilar. Axloqiy idealist murakkab rejalar va siyosatni boshlashi mumkin, ammo agar ular yaxshi iqtisodga asoslanmagan bo'lsa, ular foydadan ko'ra ko'proq zarar yetkazishi mumkin. Qashshoqlikni bartaraf etish niyatining axloqi iqtisodiyot, taraqqiyot va boshqa qonunlarga bo'ysunishdir.

Vijdon - insonning o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatini tavsiflovchi qiymat-baholash tushunchasi, ya'ni o'zlari uchun ma'naviy majburiyatlarni mustaqil ravishda shakllantirish, ularning bajarilishini o'zidan talab qilish va o'z harakatlariga o'z-o'zini baholash. Bu har bir insonning ruhi-ma'naviy hayotining hamma narsani ko'ruvchi, biluvchi va qudratli boshlanishi bo'lib, u yonida hech kim bo'lmasa ham harakat qiladi. U his-tuyg'ulardan, aqldan, u yoki bu axloqiy me'yorni buzgan odamning irodasidan yuqori turadi. Vijdon gapirsa, hamma narsa jim bo'ladi. Hamma narsa g'azablangan vijdon ovozi oldida sajda qiladi.

Vijdonning uch turi mavjud: faol, quvib boruvchi va talab qilinmagan vijdon. Faol vijdon odamning hatti-harakatini harakat qilishdan oldin nazorat qiladi, yomon xatti-harakatlardan keyin, unga vijdon azobi tushadi. Talab qilinmagan vijdon totalitar jamiyatda o'z hayotini boshqarishning barcha funksiyalarini, shu jumladan vijdonni ham hokimiyatga topshirgan shaxsga xosdir.

Qadr-qimmat – bu har bir insonning axloqiy shaxs sifatida qadrlanishi g'oyasini ifodalovchi tushuncha. Bir tomondan, insonning o'ziga qo'yadigan talablari, qadr-qimmatidan past bo'lgan hatti-harakatlarni taqiqlash qadr-qimmatga asoslanadi. Boshqa tomondan, shaxsning qadr-qimmatini boshqa odamlardan ham o'zini hurmat qilishni, o'z huquq va imkoniyatlarini tan olishni talab qiladi.

Or-nomus – bu shaxsning o'ziga xos ijtimoiy mavqei, uning ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansubligi bilan bog'liq qadr-qimmatdir. Agar qadr-qimmat barcha odamlarning axloqiy jihatdan tengligi tamoyilidan kelib chiqsa, or-nomus, aksincha, odamlarni jamiyatdagi mavqeiga qarab turlicha baholaydi, bu esa obro'da namoyon bo'ladi.

Obro' – atrofdagi odamlarning ma'lum bir shaxsning, ijtimoiy guruhning axloqiy fazilatlarini to'g'risidagi fikri. U oldingi xulq-atvorni bilishga tayanadi, o'zini fazilatlarni tan olishda va ushbu fazilatlarga

mos keladigan harakatlarni kutishda namoyon qiladi. Or-nomus shaxs yoki ijtimoiy guruhdan o'z obro'sini himoya qilishni talab qiladi.

Baxt (baxtsizlik) - bu insonning o'z mavjudligidan eng katta (eng kam) ichki qoniqishiga mos keladigan holati. Boshqacha qilib aytganda, baxt (baxtsizlik) - bu insonning jismoniy va ma'naviy kuchlarini insonga tatbiq etishda to'liqlik (defitsit) hissidir.

Inson o'zining o'limidan xabardor bo'lgan va uni tafakkur ob'ektiga aylantira oladigan yagona mavjudotdir. Ammo uning o'limining muqarrarligi kuchli hissiy shokni keltirib chiqaradi, uning ichki dunyosining eng chuqur poydevoriga ta'sir qiladi. O'limga mahkum bo'lishni anglash ba'zan hayotning ma'nosizligi tuyg'usini keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida o'lim haqidagi axloqiy asossiz va ruhiy jihatdan ustun bo'lmagan fikrlash natijasida mas'uliyatsiz, axloqsiz hatti-harakatlarni keltirib chiqaradi.

Hayot mazmuni muammosini hal etishda diniy yechim qulayroqdir. Bu dunyo va insonni dunyoga keltiradigan ijobiy mutlaq ruhiy mavjudot - Xudoning mavjudligini tan olishdan iborat. Haqiqiy iymonli kishi yaxshi amallar qiladi va tanasi o'lgandan keyin uning ruhi Xudoga ko'tariladi va shaxsiy boqiylikni oladi. Xudo bilan muloqot imonli inson hayotining ma'nosidir. Hayotning mazmuni muammosining diniy yechimi dunyo haqidagi ilmiy bilimlar yig'indisiga mos kelmasligi mumkin.

Hayotning mazmuni muammosining diniy bo'lmagan to'liq yechimi bormi? U oliy ma'naviy qadriyatlar: haqiqat, ezgulik va go'zallikning uyg'unligini tashkil etuvchi ruhiy Absolyutning haqiqiy mavjudligida yotadi. Ushbu ma'naviy Absolyut ideali nafaqat avloddan-avlodga o'tadi, balki barcha avlodlar, barcha odamlar faoliyatining eng yaxshi ma'naviy mazmunli natijalarini to'playdi. Ma'naviy mutlaq - bu haqiqat, ezgulik va go'zallikning o'zgarmas qadri bo'lib, u har bir insonda ma'naviy yuksalishning "yuksaltiruvchi kuchini" hosil qiladi va uning ishtiroki darajasida unga individual boqiylikni ta'minlaydi.

6.3. Amaliy etika muammolari

19-20-asrlar boshida qo'llanilgan "amaliy etika" atamasi faqat 1970-yillardan boshlab axloqda mustahkam o'rin egalladi. Asta-sekin, axloqda gap terminologik afzalliklarda emasligini (yoki nafaqat ularda) anglay boshladilar, axloqda yangi yondashuv paydo bo'ldi: amaliy axloqiy muammolarni hal qilishda yondashuv - o'ziga xos usullar, vositalarni, ijtimoiy amaliyotga ta'sir qilish uchun qo'shimcha

imkoniyatlar nazarda tutadi. Amaliy tadqiqotlar paydo bo'lishi bilan axloq qiyofasi an'anaviydan shunchalik farq qiladiki, G'arb adabiyotida "amaliy etika" atamasi nafaqat axloqning alohida bo'limini, balki umuman barcha zamonaviy axloqni bildiradi boshladi.

Amaliy etikaning paydo bo'lishi bir qancha sabablarga bog'liq. Ular orasida biz quyidagilarni ta'kidlaymiz:

- jamiyatning inson hayoti qadr-qimmatini anglashi va shu bilan bog'liq axloqni insonparvarlashtirish, ya'ni uning ijtimoiy va siyosiy muammolaridan voz kechishi, haddan tashqari axloqiy va har bir inson uchun muhim bo'lgan muammolarni hal qilish;

- ilm-fanning jadal rivojlanishi va insoniyatning tabiatga iste'molchi munosabatining zararli ekanligi haqidagi savollarga murojaat qilish tufayli inson qudratining o'sishi;

- inson genomiga aralashuvning maqsadga muvofiqligini muhokama qilish;

- dunyo davlatlarining boy va o'ta qashshoqlarga tabaqalanishining axloqsizligi.

Shunday qilib, amaliy axloqning ma'lum bir turlari paydo bo'ldi: bioetika, ekologik axloq, xo'jalik etikasi, fan etikasi, siyosiy etika va umuman olganda amaliy axloq. Amaliy etika nazariy va me'yoriy etika bilan bog'liq. Nazariy etika amaliy axloqning uslubiy asosi, me'yoriy - muhim buyruqlar(qadriyatli imperativ)ni asoslash uchun asos hisoblanadi. Amaliy axloq Nazariy bilan solishtirilganda uning maqsadi alohida axloqiy hodisalarning mohiyatini batafsil tavsiflash va tushuntirish emas, balki ularning butun insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan axloqiy vaziyatlarda namoyon bo'lishini tadqiq etish hisoblanadi; me'yoriy etika bilan solishtirganda, u axloqiy talablarni konkretlashtiradi va ularni amalga oshirish uchun yanada qat'iy chegaralarni belgilaydi. Amaliy etika mavqeini belgilashda to'rtta pozitsiyani ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Etika nazariyaning amaliy qo'llanilishi bilan. Uning manbai antik falsafadadir.

2. Kasbiy etikaning yangi varianti bilan.

3. Amaliy axloqiy masalalarning maxsus turi jamlanmasi bilan.

4. Etika rivojining yangi bosqichi bilan. U axloq nazariyasi va jamiyatning axloqiy amaliyotining uyg'unligi bilan xarakterlanadi.

Amaliy etika kasbiy faoliyat bilan bog'liq, ammo u bilan bir xil emas. Amaliy va kasbiy etika o'rtasidagi farqlar quyidagilardan iborat: kasbiy etika tegishli kasbga nisbatan asosiy axloqiy fazilatlarni

belgilaydi. Amaliy axloq o'zining predmeti sifatida aniq axloqiy vaziyatlarga ega bo'lib, bugungi kunda u axloqiy bilimlarning o'sishi va tegishli tajribani to'plashning eng faol nuqtalaridan biri sanaladi.

Amaliy etikaning mohiyati quyidagicha:

1. Ochiq axloqiy muammolar, chunki ular dilemma shaklida bo'ladi. har bir istisno etuvchi yechimlar axloqiy dalillar predmeti bo'la oladi.

2. Amaliy axloqiy muammolar. Ular hayotning fundamental prinsiplari, qadriyatlariga asoslanadi.

Amaliy axloqning eng dolzarb muammolari orasida o'lim jazosi, abort, xudbinlik, evtanaziya, klonlashtirish, bozor raqobati, qurol savdosi, terrorizm, atmosferaga chiqindilar tashlash, hayvonlarga nisbatan shafqatsizlik va organlar transplantatsiyasi h.k.

Amaliy etika so'nggi o'n yilliklarda rivojlandi va eng tez sur'atlar bilan G'arb mamlakatlarida, birinchi navbatda AQShda rivojlanmoqda.

Ulardan ba'zilari axloqning jamoat manfaatlariga mos kelmaydigan sub'ektiv manipulyativ qarorlar uchun asos bo'lishi mumkinligidan xavotirda bo'lishi mumkin. Axir, umumiy qadriyatlar bir xil yoki hatto o'xshash harakatlarga olib kelishi shart emas. (Inson hayotining qadr-qimmati, masalan, ayollarning tanlash huquqini qo'llab-quvvatlovchilarga, shuningdek, har qanday sharoitda abortga qarshi bo'lganlarga tayanadi.) Bunday tartibsizliklar kasb doirasining ajralmas qismidir. Axloqiy dunyo noaniq, ideallar dunyosi, haqiqat emas.

Amaliy etika muammolari quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- ular hayotning ijtimoiy sohalarida paydo bo'ladi va jamoatchilik nazoratini talab qiladi. Bu shuni anglatadiki, ularning qarori jamiyat irodasiga bog'liq va ma'muriy, huquqiy, kasbiy tartibga solishni ta'minlaydi. Masalan, atmosferaga chiqindilar muammosini hal qilish emissiyalarni kamaytirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish va professional doiralarda muhokama qilishni, tegishli qonun loyihalarini (huquqiy daraja) kiritish va tasdiqlashni, ularning bajarilishini nazorat qilish mexanizmlarini yaratishni (ma'muriy-huquqiy daraja) nazarda tutuvchi kompleks mexanizm bilan ta'minlanadi;

- bu muammolarni hal qilish uchun bitta yaxshi iroda, ma'naviy qat'iyat yetarli emas, bu yerda hukmning professional qat'iyligi kerak. Bu nafaqat muhokama mavzusini aniq tushunishni, balki mustahkam kasbiy bilimni ham anglatadi;

- ushbu masalalar bo'yicha mutaxassislar o'rtasida va jamoatchilik fikrida mohiyatiga ko'ra qarama-qarshi, lekin ijtimoiy mavqei bo'yicha mutanosib pozitsiyalar hukmronlik qiladi. Shunday qilib, evtanaziyani

qo'llash maqsadga muvofiqligi to'g'risida jamiyatda yakdillik yo'q. Evtanaziya himoyasi va qarshiligiga argumentlar rahm-shafqatning axloqiy talablaridan kelib chiqadi;

- bu muammolar ochiq, chunki ular har bir holatda alohida yechimni talab qiladi va jamiyatda erkin muhokama qilinadi. Ochiq muammolarning ikki turi mavjud. Birinchisi, yaxshilikdan chekinish ma'naviy jihatdan asosli bo'lgan holatlarga tegishli, masalan, terrorchilarga to'lovni to'lashdan bosh tortgan taqdirda. Ikkinchi holda, o'ta xavfli jinoyatchi o'limga hukm qilinganda, yovuzlikdan foydalanishga ma'naviy jihatdan sanksiya qo'yiladi;

- qaror qabul qilish uslubiga ko'ra bu muammolar ommaviy va protsessual tarzda rasmiylashtiriladi. Bunga turli bilim sohalaridagi mutaxassislardan iborat axloqiy qo'mitalar tufayli erishiladi. Bu yerda Aristotel tomonidan taklif qilingan, axloqiy jihatdan oqilona qaror qabul qilinishidan oldin bo'lgan motivlarni oqilona tortish va kurashning ichki shaxs mexanizmi ishlaydi. Shunday qilib, qurol savdosi muammosini hal qilish iqtisodchilar, huquqshunoslar, harbiylar, jurnalistlar, faylasuflar, patsifist jamoat tashkilotlari va boshqalarning hamkorligini talab qiladi.

Amaliy axloqning muammolaridan biri o'lim jazosidir. Hozirgi sivilizatsiyalashgan jamiyatda o'lim jazosi ko'pgina yurisdiksiyalarda noqonuniy hisoblanadi, boshqalarida esa faqat o'ta og'ir jinoyatlar uchun qonuniy jinoiy jazo hisoblanadi. Ehtimol, zamonaviy dunyoda o'lim jazosi muammosining eng dahshatli jihati voyaga yetmaganlar va bolalarning qatl etilishidir. Bunday qatllar Eron, Pokiston, AQShda amalga oshiriladi.

2007-yil noyabr oyida chop etilgan BMT hisobotiga ko'ra, dunyoning 146 ta davlati "qonuniy qotillik"dan voz kechgan. Shu bilan birga 51 mamlakatda qatl qilish davom etmoqda va ko'pincha jamoat oldida amalga oshirilmoqda. 2006 yilda dunyo bo'ylab kamida 5628 kishi qatl etilgan. Bularning barchasi o'lim jazosi muammosi insonning elementar huquqlariga rioya qilishning eng keskin muammolaridan biri ekanligini isbotlaydi.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 6-moddasida yashash huquqi har bir insonning ajralmas huquqi sifatida belgilab qo'yilgan. Bu huquq qonun bilan himoyalangan. Hech kimni o'zboshimchalik bilan hayotdan mahrum qilib bo'lmaydi. O'lim jazosini bekor qilmagan mamlakatlarda faqat eng og'ir jinoyatlar uchun o'lim jazosi berilishi mumkin. o'limga

hukm qilingan har qanday shaxs avf etish yoki jazoni yengillashtirishni so‘rashga haqli,

O‘zbekiston Respublikasida Prezident Farmoni bilan 2005-yil 1-avgustdan boshlab o‘lim jazosi bekor qilindi (PF-3641-son). O‘zbekiston Respublikasida 2008-yil 1-yanvardan boshlab jinoiy jazo turi sifatida o‘lim jazosi bekor qilinib uning o‘rniga umrbod ozodlikdan mahrum qilish yoki uzoq muddatga ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazo joriy etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini qo‘lga kiritganidan keyin davlat va jamiyatning muhim funktsional faoliyat olib borish sohalaridan biri sifatida ijtimoiy himoya tizimlari asta-sekinlik bilan shakllantirila boshlandi. Mustaqillikning dastlabki yillarida ijtimoiy himoya siyosati huquqiy asoslari sifatida sobiq ittifoq davrida qabul qilingan qonunlardan foydalanilgan bo‘lsa-da, ammo asta-sekinlik bilan, bosqichma-bosqich tarzda bu sohadagi o‘z milliy qonunchiligimiz shakllantirila boshlandi. Dastlabki davrlarda bu O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari shaklida amalga oshirilgan bo‘lsa, keyinchalik ushbu masalalarga oid maxsus qonunlar qabul qilindi va ijtimoiy ta‘minot tizimlari milliy Qonunchilik asosida rivojlantirila boshlandi.

Nazorat savollari

1. Axloqiy idealning axloq tizimidagi o‘rni qanday?
2. Burch asosi va yaxshilik va yomonlik mezoni sifatidagi axloqiy idealning ma‘nosi nima?
3. Shaxsning ehtiyoj va manfaatlari uning qadriyat g‘oyalari qanday aks etadi?
4. Qadriyat va antiqadriyat sifatida yaxshilik va yomonlikning axloqiy idealga aloqasi qanday?
5. Vijdon va uyat o‘rtasidagi o‘xshashlik va farq nima?
6. “Axloqiy erkinlik” tushunchasining mohiyati nimada? Nima uchun erkinlikni ham shaxsning irodasi, ham uning ijodining sharti sifatida talqin qilish mumkin?
7. Nima uchun erkinlik, o‘zining jozibadorligiga qaramay, odam ba‘zan qochishga shoshiladigan sinovga aylanadi?
8. Tarixda baxt haqida qanday turli fikrlar uchragan?
10. Baxtning paradoksi nima?

11. Sevgi munosabat va joziba sifatida, insonning insonga yaqinligining eng yuksak ko‘rinishi. Sevgi turlari. Erkakning ayolga bo‘lgan sevgisi uchta jozibaning birligi sifatida: ruh, ong, tana.

12. Oilaviy hayot etikasi. Kundalik, axloqiy, psixologik va jinsiy madaniyatlarning birligi oilaviy baxtning sharti sifatida.

13. Do‘stlik insoniy muloqotning eng oliy axloqiy qadriyati sifatida.

14. Sevgi odamlarning bir-biriga munosabati va qiziqishi sifatida.

15. Jinslar o‘rtasidagi munosabat jamiyat madaniyati darajasining ko‘rsatkichi sifatida.

16. Talabalik va nikoh; Talabalar kursisida nikoh munosabatlari oqlanadimi?

17. Oilaviy nizolar va ulardan chiqish yo‘llari.

18. Sevgi va sadoqat, sevgi va rashk.

19. Oilaviy hayotni qanday qilib baxtli qilish mumkin? (Karnegiga ko‘ra).

7-mavzu. KASBIY AXLOQIY KODEKSLAR: XALQARO TAJRIBA

Reja:

7.1. Ijtimoiy ishchilarning xalqaro va milliy assotsiatsiyalarining axloqiy me'yorlarni ishlab chiqishdagi o'rni

7.2. Ijtimoiy ishchining axloqiy kodeksi

7.3. "Qadriyatlar", "prinsiplar", "xulq-atvor me'yorlari" tushunchasi.

7.4. O'zbekistonda ijtimoiy ishchining kasbiy va axloqiy kodeksini yaratish.

Kasbiy kodeks (kasbiy axloq kodeksi) - korrupsiyaning oldini olish, shuningdek, bu sohada odamlarga nisbatan xulq-atvor normalari to'g'risida jamoatchilikni xabardor qilish uchun ishlab chiqilgan ma'lum bir kasbga mansub shaxslarning qadriyatlari va axloqiy intilishlari tizimi to'g'risidagi nashr etilgan bayonotlardir.

Kasbiy kodekslar professional hamjamiyat ichidagi munosabatlarni tartibga soladi va ko'pincha professional axloqiy dilemmalar paydo bo'ladigan "liberal kasblar"da eng samarali hisoblanadi. Birinchi kasbiy axloq kodeksidan biri bu Gippokrat qasamyodi bo'lib, u shifokorlarning axloq kodeksidir. Eng mashhur axloq kodeksi - bu faoliyat mazmuni (marketologlar, reklamachilar, jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha mutaxassislar va boshqalar) bo'yicha muhim axloqiy dilemmalar o'rnatilgan kasblardir.

Kodekslar ushbu kasbga xos bo'lgan og'ir axloqiy vaziyatlarda mutaxassisning hatti-harakatlarini tartibga soladi, shuningdek, jamiyatdagi professional hamjamiyatning mavqeini oshiradi, ushbu kasb vakillariga ishonchni shakllantiradi. Kodeks kasbga mansublikning ahamiyatini kuchaytiradi, uni qabul qilish bilvosita boshlash marosimi, "kasbga o'tish" akti bo'lishi mumkin (masalan, Gippokrat qasamyodini qabul qilish va shifokorlarni tibbiy ishga qabul qilish).

Axloq kodeksi odatda professional tashkilotlarda ishlab chiqiladi. Ular tashkilot mavjud bo'lgan ijtimoiy funksiyalarni qo'llab-quvvatlaydi va bu funksiyalar yuqori axloqiy me'yorlarga muvofiq amalga oshirilishini ta'minlaydi. Kasbiy axloq kodeksi ikkita axloqiy funksiyani bajaradi - ular jamiyat uchun sifat kafolati bo'lib xizmat qiladi va ushbu kodekslar ishlab chiqilgan sohadagi xodimlarning faoliyatiga standartlar va cheklovlar to'g'risida ma'lumot beradi.

Kasbiy etika kodekslari turli masalalarni hal qilish uchun mo'ljallangan vazifalar:

- Muayyan sohada mutaxassisga qo'yiladigan ideal talablar to'plamini e'lon qilish, kasb a'zolari bunga erishishga intilishlari va ular o'z amaliyotida ularga amal qilishlari kerak.

- Kasb-hunar a'zosi bajarishi kerak bo'lgan minimal shartlarni aniqlash (intizomiy xususiyat).

- Kasbiy etiketni shakllantirish va boshqalar.

Kasbiy axloq kodeksi ushbu kasbga noprofessional jamoatchilik nazoratidan (masalan, shifokorlar va advokatlar) avtonomiyaga da'vo qilish imkonini beradigan asos bo'lsa, bunday kodeks quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

1. Kodeks tartibga soluvchi va maqsadli bo'lishi kerak. Kodeks qoidalarining bir qismi kasb ideallarini ifodalashi kerak, bir qismi intizomiy bo'lishi kerak.

2. Kodeks jamoat manfaatlarini va kasbi xizmat qiladigan shaxslarning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

3. Kodekslar aniq bo'lishi kerak. Kasbiy me'yorlar ko'pincha mijoz yoki bemor, ish beruvchi, jamoatchilik va kasbning o'zi oldidagi majburiyatlarni belgilaydi.

4. Kodeks nazorat qiluvchi funktsiyaga ega bo'lishi, shuningdek, professional hamjamiyat a'zolarini nazorat qilish imkoniyatini berishi kerak.

Kasbiy kodeksni buzish cheklangan intizomiy jazoga sabab bo'ladi va eng og'ir jazo kasbdan chetlatish, shuningdek, huquqbuzarlik haqida ommaga oshkor qilish bo'lishi mumkin. Eng ko'p qo'llaniladigan tanbeh.

Kasbiy axloq kodeksi (lotincha kodeks ~ kitob) ijtimoiy ish bo'yicha mutaxassislar tomonidan bajarilishi uchun belgilangan va ularning kasbiy uyushmasi tomonidan belgilangan tartibda qabul qilingan kasbiy va axloqiy standartlar to'plamidir.

Ijtimoiy ishning axloqiy kodekslari ma'lum funksiyalarni bajaradi:

- kasbiy va axloqiy tizimni kasbiy amaliyot ehtiyojlariga moslashtirish;

- kasbning ijtimoiy funksiyalariga mos keladigan kasbiy va axloqiy tartibga solishni ta'minlash;

- kasbiy faoliyatning yagona axloqiy va aksiologik asoslarini shakllantirishga yordam berish;

- umumiy kasbiy va axloqiy talablar va ularga qo'yiladigan yagona qadriyatlar tizimi asosida mutaxassislarning kasbiy faoliyatining bir yo'nalishini birlashtirish va ta'minlash;

- mutaxassislarning kasbiy yaroqliligini aniqlash va ularning faoliyatini baholashning asosiy axloqiy va aksiologik mezonlarini tizimlashtirish;

- nazariya va amaliyot sifatida ijtimoiy ishda yuzaga keladigan axloqiy va aksiologik ziddiyatlarni hal qilishda yordam berish;

- kasbiy va axloqiy tizim doirasida ijtimoiy xodimlarning, ularning jamoalarining me'yoriy xulq-atvori, munosabatlari va harakatlarini ta'minlash;

- mijozlar huquqlarini amalga oshirish uchun kafolatlar berish;

- o'zaro almashinishni amalga oshirish imkoniyatini ta'minlash, ularning harakatlarining uzluksizligi va izchilligini ta'minlash (ham individual mutaxassislar, ham ijtimoiy xizmatlar);

- kasbiy-axloqiy tizim doirasida qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun muayyan harakat erkinligini ta'minlash;

- shaxsni takomillashtirish va rivojlantirishga ko'maklashish, mutaxassislar - ijtimoiy xodimlar, ularning mijozlari, butun jamiyatning ijtimoiy muhiti ma'naviy darajasini oshirish;

- jamiyatda kasbiy ijtimoiy ishning axloqiy nufuzini oshirish;

- kasbning axloqiy pokligi kafolatlarini ta'minlash;

Kasbiy axloq kodeksi o'z vazifalari tufayli professional ijtimoiy ishning samaradorligi va sifatini oshirishning samarali vositalaridan biriga aylanishi, mijozlar huquqlarining kafolati bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ijtimoiy xodimning axloqiy kodeksining funksiyalari. Axloq kodeksi jamiyatda muhim vazifalarni bajarish uchun ishlab chiqilgan, chunki u murakkab ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan turli ijtimoiy guruhlar orqali mutaxassislarning keng aholi bilan munosabatlarini tartibga soladi. Ijtimoiy xodimning axloq kodeksining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: kasb-hunar bo'yicha faoliyatni adekvat axloqiy tartibga solishni ta'minlash - kasbiy faoliyat uchun yagona axloqiy va axloqiy asosni yaratish; mutaxassisning kasbiy yaroqliligini aniqlashning asosiy mezoni bo'lib xizmat qiladi; mutaxassislarning xulq-atvorini ularga qo'yiladigan yagona axloqiy talablar asosida birlashtirish; ma'lum umumiy qadriyatlar tizimiga asoslangan harakatning bir yo'nalishini ta'minlash; faoliyat asosidagi axloqiy me'yorlarning izchilligini ta'minlash; ijtimoiy xodimlar, ularning

jamoalari va ijtimoiy xizmatlarning axloqiy xulq-atvori va harakatlarini ta'minlash; mijozlarning huquqlarini tashqi sabablarga ko'ra emas, balki ichki sabablarga ko'ra amalga oshirishni kafolatlash; ishchilarning o'zaro almashinuvini amalga oshirish imkoniyatini kafolatlash; ham alohida mutaxassislar, ham ijtimoiy xizmatlar faoliyatining uzlyuksizligini ta'minlash; ijtimoiy xodimlarga axloqiy me'yorlar va tamoyillar doirasida qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun muayyan harakatlar erkinligini berish; ijtimoiy xodimlar, ularning mijozlari va mijozlarning, butun jamiyatning ijtimoiy muhiti ma'naviy darajasini oshirishga hissa qo'shish; mutaxassislarni doimiy ravishda ma'naviy jihatdan yaxshilash zarurligini asoslash; jamiyatda ijtimoiy ishning axloqiy nufuzini oshirish; kasbning axloqiy tozaligini kafolatlaydi. Ijtimoiy ishchining axloq kodeksining yuqoridagi funktsiyalari ro'yxati ijtimoiy ishchi bilan bog'liq haqiqiy funktsiyalarni belgilaydi.

7.2. Ijtimoiy xodimning axloqiy kodeksi

Birinchi ijtimoiy ish kodeksining ishlab chiqilishi 1915-yilda boshlangan, Fleksner hisobotida ijtimoiy ish kodeksiga ega bo'lmaguncha uni kasb deb atash mumkin emasligi masalasi ko'tarilgan. Birinchi kodeksni tuzish tashabbusi Meri Richmondga tegishli. 1920 yilda u ishchilar uchun eksperimental kodeksni ishlab chiqdi.

Amerika ijtimoiy ishchilar assotsiatsiyasining bo'linmasi Kodeksning birinchi versiyasini ishlab chiqdi. Ushbu tashkilot Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasining asoschisi edi. 1960 yilda ratifikatsiya qilingan birinchi Milliy assotsiatsiya kodeksi faqat bitta sahifani o'z ichiga olgan va 14 ta umumiy "deklaratsiya" ni o'z ichiga olgan (Kongress 1999). Masalan, ushbu hujjatning ba'zi qoidalari har bir ijtimoiy xodimning vazifasi kasbiy burchlarning shaxsiy manfaatlardan ustun turishi, mijozning shaxsiy hayotiga aralashmaslik tamoyilini hurmat qilish va tegishli professional xizmatlarni davlat tomonidan taqdim etish sanaladi.

1979 yilda mijozlar, hamkasblar, kasb va jamiyat oldidagi majburiyatlar bilan bog'liq o'zgartirishlar kiritildi (Loevenbergand Dolgoff 1992). Shuningdek, ijtimoiy ishchilar Kodeks qoidalari va turli intizomiy qoidalarni amalga oshirishda bir-birlari bilan hamkorlik qilishlari kerak edi (Kongress 1999). Keyinchalik 1996 yilda qayta ko'rib chiqilgan Milliy assotsiatsiya kodeksi ijtimoiy ishchilarning axloqiy mas'uliyatini jamiyatning kengroq jihatiga kengaytirdi (NASW1996). O'sha yilgi kodeks xalqaro nuqtai nazarni ham o'z ichiga

olgan bo'lib, "ijtimoiy ishchilar Qo'shma Shtatlarda va butun dunyoda madaniy va ijtimoiy xilma-xillikni hurmat qiladigan muhitni targ'ib qilishlari kerak" (NASW 1996: 27).

Xalqaro Ijtimoiy Ishchilar Federatsiyasi (XIIF) va Xalqaro Ijtimoiy Ish Maktablari Assotsiatsiyasi (XIIMA) ta'kidlashicha, "Axloqiy xabardorlik ijtimoiy ishchilarning kasbiy amaliyotining muhim qismidir. Ularning axloqiy harakat qilish qobiliyati va majburiyatlari taqdim etilayotgan xizmatlar sifatining asosiy jihati hisoblanadi.

Ijtimoiy ish kasbining missiyasi ba'zi asosiy qadriyatlarga asoslangan. Kasb-hunar tarixi davomida ijtimoiy ishchilar tomonidan qo'llab-quvvatlangan ushbu asosiy qadriyatlar ijtimoiy ishning o'ziga xos maqsadi va qarashlari uchun asosdir:

- xizmat
  - ijtimoiy adolat
  - insonning qadr-qimmati va qadriyati
  - insoniy munosabatlarning ahamiyati
  - halollik
  - kompetensiya

Ushbu asosiy qadriyatlar to'plami ijtimoiy ish kasbining o'ziga xosligini aks ettiradi. Ulardan kelib chiqadigan asosiy qadriyatlar va tamoyillar inson tajribasi kontekstida va murakkabligida muvozanatli bo'lishi kerak.

NASR axloq kodeksining maqsadi

Kasbiy etika ijtimoiy ishning asosidir. Kasb o'zining asosiy qadriyatlari, axloqiy tamoyillari va axloqiy me'yorlarini amalga oshirishga majburdir. NASR axloq kodeksi ushbu qadriyatlar, tamoyillari va standartlari ijtimoiy ishchilarning hatti-harakatlari uchun yo'l-yo'riq ko'rsatishga qaratilgan.

Kodeks barcha ijtimoiy ishchilar va ijtimoiy ish talabalariga, ularning kasbiy funktsiyalaridan, ish sharoitlaridan va ular xizmat ko'rsatadigan aholi sonidan qat'i nazar, qo'llaniladi.

NASR axloq kodeksi oltita maqsadga xizmat qiladi:

1. Kodeks ijtimoiy xodimning missiyasi asos bo'lgan asosiy qadriyatlarni belgilaydi.
2. Kodeks o'zida aks ettiruvchi keng axloqiy tamoyillarni birlashtiradi kasbning asosiy qadriyatlari va maxsus ma'lumotlar ijtimoiy ish amaliyotini o'tkazishda rioya qilinishi kerak bo'lgan axloqiy me'yorlar to'plamini belgilaydi.

3. Kodeks ijtimoiy xodimlarga qaysi qoidalarni qachon e'tiborga olish kerakligini aniqlashga yordam berish uchun ishlab chiqilgan kasbiy majburiyatlar to'qnashuvi yoki axloqiy noaniqlik paydo bo'ladi.

4. Kodeks odamlar qo'llashi mumkin bo'lgan axloqiy me'yorlarni taqdim etadi. agar ular ijtimoiy ishchilarni jalb qilmoqchi bo'lsalar, mas'uliyatga murojaat qilinadi.

5. Kodeks ijtimoiy ish kasbiga yaqinda kirgan stajyorlarni ijtimoiylashtiradi, ularga qadriyatlar, axloqiy tamoyillar va axloqiy me'yorlarni singdiradi.

6. Kodeks ijtimoiy ish kasbining o'zi xodimlarini axloqsiz hatti-harakatlar uchun baholash uchun foydalanishi mumkin bo'lgan standartlarni belgilaydi. NASR Assotsiatsiya a'zolariga nisbatan axloqiy shikoyatlarni hukm qilish tartiblarini o'rnatdi. Kodeksni imzolash orqali ijtimoiy ishchilar uni qo'llashlari, NASRning huquqiy jarayonlarida ishtirok etishlari va NASR tomonidan chiqarilgan har qanday intizomiy harakatlar yoki sanksiyalarga rioya qilishlari kerak.

Kodeks axloqiy qarorlar qabul qilish va axloqiy muammolar yuzaga kelganda to'g'ri xatti-harakatlar uchun qadriyatlar, tamoyillar va standartlar to'plamini taklif qiladi. Ijtimoiy xodimga barcha vaziyatlarda o'zini to'g'ri tutishga yordam beradigan qoidalar to'plamini taqdim etmaydi. Kodeksning alohida qo'llanilishi, shuningdek, u ko'rib chiqilayotgan kontekstni va Kodeksning qadriyatlari, tamoyillari va standartlari o'rtasidagi ziddiyatlarni hisobga olishi kerak. Axloqiy javobgarlik barcha insoniy munosabatlarda: shaxsiy, oilaviy, ijtimoiy va kasbiy munosabatlarda yuzaga keladi..

NASR axloq kodeksi qaysi qadriyatlar, tamoyillar va standartlar eng muhimi va mojaro holatlarida ulardan qaysi biri muhimroq ekanligini aniqlamaydi. Ijtimoiy ishchilar o'rtasida ziddiyatli vaziyatlarda ularning ahamiyati bo'yicha birinchi o'rinni egallaydigan printsiplar, qadriyatlar va standartlarni idrok etishda asosli fikr farqlari mavjud va mavjud bo'lishi kerak. Mojaroli vaziyatda axloqiy qarorlar qabul qilishda individual ijtimoiy ishchining mulohazalarini ham, kasbning axloqiy me'yorlarini qo'llashni o'z ichiga olgan muammoni muhokama qilish jarayonida ishchi hamkasblarining fikrlarini hisobga olish kerak.

Axloqiy qaror qabul qilish - bu jarayon. Ijtimoiy ishda oddiy javoblar murakkab axloqiy muammolarni hal qilishga yordam bermaydigan ko'p holatlar mavjud. Ijtimoiy ishchilar o'zlarining vaziyatlariga taalluqli qadriyatlar, tamoyillar va standartlarni hisobga

olishlari kerak, shundan keyin axloqiy hukm kafolatlanadi. Ijtimoiy ishchilarning qarorlari va harakatlari Kodeksning ruhiga ham, harfiga ham mos kelishi kerak.

Ushbu Kodeksga qo‘shimcha ravishda, axloqiy fikrlash haqida juda foydali bo‘lishi mumkin bo‘lgan turli xil ma‘lumotlar manbalari mavjud. Ijtimoiy ishchilar ushbu sohadagi axloqiy nazariya va tamoyillarni, shuningdek, ijtimoiy ish nazariyasi va tadqiqotlari, qonunlar, qoidalar, agentlik siyosati va boshqa tegishli axloq kodeksini ko‘rib chiqishlari kerak, chunki barcha kodekslar orasida NASR axloq kodeksi birinchi o‘rinda turishi kerak. ahamiyati.

Ijtimoiy ishchilar, shuningdek, axloqiy qarorlar qabul qilish o‘z mijozlariga va o‘zlarining qadriyatlariga ta’sirini bilishlari kerak, chunki madaniy va diniy e’tiqodlar va amaliyotlar yo‘qoladi. Ular shaxsiy va kasbiy qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni hisobga olishlari va ular bilan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishlari kerak. Qo‘shimcha yordam olish uchun ijtimoiy xodimlar kasbiy etika va axloqiy qarorlar qabul qilish bo‘yicha tegishli adabiyotlarga murojaat qilishlari va ularning amaliyotida axloqiy dilemmalar yuzaga kelganda professional maslahat olishlari kerak. Bu ijtimoiy xodim ishlaydigan agentlik yoki tashkilotning axloq qo‘mitasi a‘zolari, ba’zi bir tartibga soluvchi organ, hamkasbi, xo‘jayin yoki rahbar bilan maslahatlashuvlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Ijtimoiy ishchilarning axloqiy majburiyatlari agentlik siyosati yoki ushbu masala bo‘yicha qonunlar va qoidalarga zid bo‘lgan vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Bunday nizolar yuzaga kelganda, ijtimoiy ishchilar ushbu Kodeksning qadriyatlari, tamoyillari va standartlarini hurmat qiladigan tarzda nizoni hal qilish uchun javobgarlikni o‘z zimmlariga olishlari kerak. Agar muammoning oqilona yechimi topilmasa, qaror qabul qilishdan oldin ijtimoiy ishchiga tegishli maslahatlar berilishi kerak.

7.3. “Qadriyatlar”, “prinsiplar”, “xulq-atvor me’yorlari” tushunchasi

Axloq kodeksi axloqiy xulq-atvorni kafolatlay olmaydi. Bundan tashqari, axloq kodeksi barcha axloqiy masalalar va nizolarni hal qila olmaydi yoki qamrab olmaydi; axloqiy jamiyatda to‘g‘ri tanlash uchun kurashning butun keng doirasi va murakkabligi. Axloq kodeksi professionallar tayanishi mumkin bo‘lgan va ularning xatti-harakatlarini baholash mumkin bo‘lgan qadriyatlar, tamoyillar va standartlarni taqdim etadi. Ijtimoiy ishchilarning axloqiy xulq-atvori ularning axloqiy

amaliyotda ishtirok etishga bo'lgan shaxsiy majburiyatlari natijasi bo'lishi kerak. NASR axloq kodeksi barcha ijtimoiy ishchilarning kasb qadriyatlarini qo'llab-quvvatlashga va axloqiy harakat qilishga sodiqligini aks ettiradi. Prinsiplar va me'yorlar yaxshi xulq-atvorli, axloqiy masalalarni yaxshi biladigan va adolatli axloqiy qarorlar qabul qilishga intiladigan shaxslar tomonidan qo'llanilishi kerak.

Shunday qilib, yuqorida aytilganlarga asoslanib, mamlakatimizda ijtimoiy ishning kasbiy va axloqiy kodeksi oltita asosiy manbaga asoslangan degan xulosaga kelishimiz mumkin:

- > umuminsoniy qadriyatlar;
- > xayriyaning axloqiy an'analari;
- > zamonaviy o'zbek jamiyatining qadriyatlari;
- > xorijiy davlatlarning axloqiy me'yorlari;
- > zamonaviy o'zbek ijtimoiy ishining o'ziga xos qadriyatlari;
- > mutaxassislarning shaxsiy qadriyatlari va ideallari.

Kasbiy guruhda barqaror ishlash va etarlicha obro'ga ega bo'lish uchun kasbiy axloq kodeksi muayyan talablarga javob berishi kerak.

- ijtimoiy ish sohasidagi amaliy faoliyatning barcha tajribasini, fundamental va amaliy fan yutuqlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi;
- Umuminsoniy va milliy qadriyatlar tizimini ularga zid bo'lmagan holda rivojlantirish va to'ldirish;
- kasbiy faoliyatning ma'nosi va mohiyatini to'liq aks ettiruvchi muayyan tamoyillarga asoslanishi;
- ko'p funktsiyali, ijtimoiy ishda yuzaga keladigan o'zaro ta'sir va munosabatlarning barcha turlarida, uning barcha darajalarida va barcha ko'rinishlarida qo'llanilishi mumkin;
- turli kasbiy guruhlar vakillari, jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasida birgalikdagi harakatlar jarayonida yuzaga keladigan nizolarni konstruktiv hal qilish imkoniyatini beradi (ya'ni, jamoat axloqining eng umumiy ijobiy elementlariga zid kelmaydi);
- assimilyatsiya va amalga oshirish uchun mavjud bo'lishi.

Kasbiy va axloqiy kodeksni ishlab chiqishda quyidagilarga amal qilish kerak:

1. Kasbiy va axloqiy kodeksga bo'lgan ehtiyoj. Kodeks har qanday soha, har qanday kasb uchun ishlab chiqilishi mumkin, ammo yuqorida aytib o'tilganidek, har bir kasbiy faoliyat shoshilinch ravishda qo'shimcha axloqiy tartibga solishni talab qilmaydi. Ba'zi kasblarda kasb a'zolari o'rtasidagi samaradorlikni ta'minlaydigan munosabatlarni

ta'minlash uchun umumiy axloqiy tamoyillar va me'yorlardan foydalanish yetarli bo'lishi mumkin. Asossiz ravishda rasmiy ravishda ishlab chiqilgan va joriy qilingan kasbiy axloq kodeksi faqat uni ishlab chiquvchilarga ma'lum bo'lgan yana bir rasmiy hujjat bo'lib qolishi mumkin.

2. Kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini bilish. Kasbiy va axloqiy tartibga solish shakllari, usullari va yo'nalishini, uning xususiyatlarini belgilaydigan kasbiy faoliyatning o'ziga xosligi. Shu sababli, kasbiy va axloqiy kodeks kundalik kasbiy faoliyatda organik va zarur bo'lishi uchun u ixtisoslashgan bo'lishi kerak.

3. Umumiy etika va xususan kasbiy etikani bilish. Kasbiy va axloqiy kodeksda, u oddiy ishchilar tomonidan tushunish va amalga oshirish uchun ochiq bo'lishi kerakligiga qaramay, umumiy falsafiy axloqning g'oyalari, tushunchalari va toifalari qo'llaniladi. Shu bilan birga, ma'lumki, falsafiy axloqning eng umumiy kategoriyalaridan ayrimlari nafaqat kasbiy nutqda, balki kundalik nutqda ham keng qo'llaniladi va ularning kundalik ma'nosi har doim ham ilmiy ta'rifga to'g'ri kelavermaydi. Demak, masalan, kundalik hayotda axloq va axloq amalda bir xil, ilmiy tilda esa bir-biridan farq qiladi. Kodeksni ishlab chiquvchidan nafaqat axloqiy kategoriyaviy apparatni, balki asosiy g'oyalarni, qonunlarni va boshqalarni ham bilish talab etiladi, shuning uchun kasbiy axloq kodeksi uning ilmiy tabiati g'oyalariga mos keladi.

4. Eng muhim milliy urf-odat va an'analar bilan chuqur tanishish. Ijtimoiy hayotning ajralmas qismi bo'lgan urf-odatlar va an'analar kasbiy axloq kodeksida konseptual tarzda o'z aksini topadi, garchi ularni hisobga olishning bevosita ko'rsatkichlari odatda amalga oshirilmaydi.

5. Protsessual masalalarni hal qilish bilimi va qobiliyati. Aytganimizdek, kasbiy axloq kodeksi qonuniylashtirilgan bo'lishi kerak; aks holda, u faqat bitta ishlab chiquvchining mulki bo'lib qoladi.

AQSh Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasi tomonidan sanab o'tilgan axloq kodeksining funksiyalari quyidagilardan iborat:

1. Ijtimoiy ish missiyasi asoslangan asosiy qadriyatlarni belgilaydi.

2. Kasbning asosiy qadriyatlarini aks ettiruvchi umumiy axloqiy tamoyillarni umumlashtiradi va ijtimoiy xodimlar o'z amaliyotida rahbarlik qilishi kerak bo'lgan muayyan axloqiy me'yorlar to'plamini belgilaydi.

3. Ijtimoiy xodimlarga o'zlarining kasbiy majburiyatlari ziddiyati yoki muayyan harakatning etikasiga shubha tug'ilganda to'g'ri yechimlarni topishga yordam beradi.

4. Keng jamoatchilik ijtimoiy ish kasbining mas'uliyatini ko'rib chiqishi mumkin bo'lgan axloqiy me'yorlarni taqdim etadi.

5. Yangi ijtimoiy ish amaliyotchilariga kasbning missiyasini, qadriyatlarini, axloqiy me'yorlarini va axloqiy me'yorlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

6. Muayyan xodimning kasbi bo'yicha axloqiy yoki axloqsiz hatti-harakatlarini aniqlash mumkin bo'lgan standartlarni ishlab chiqadi.

Xulq-atvorning axloqiy me'yorlari ijtimoiy ishchining o'z mijozlari, hamkasblari, tashkilotlari va boshqalarga nisbatan majburiyatlarini aks ettiradi. Bunday xulq-atvor standartlariga misol quyida keltirilgan.

Xulq-atvorning axloqiy standartlari (AQSh Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasi, NASR):

1. ijtimoiy xodimlarning o'z mijozlari oldidagi axloqiy majburiyatlari;

2. ijtimoiy xodimlarning o'z hamkasblari oldidagi axloqiy majburiyatlari;

3. ijtimoiy xodimlarning amaliy muhitida axloqiy mas'uliyat;

4. ijtimoiy xodimlarning professional sifatidagi axloqiy majburiyatlari;

5. ijtimoiy xodimlarning o'z kasbiga nisbatan axloqiy majburiyatlari;

6. ijtimoiy xodimlarning jamiyat oldidagi axloqiy majburiyatlari.

Ijtimoiy ishchilarning professional sifatida axloqiy mas'uliyati.

Kompetensiya.

Ijtimoiy ishchilar mas'uliyatni yoki ish taklifini faqat agar ular malakali bo'lsa yoki kerakli malakaga ega bo'lishga tayyor bo'lsa, qabul qilishi kerak.

Diskriminatsiya.

Ijtimoiy ishchilar hech qanday tarzda irqi, etnik kelib chiqishi, millati, rangi, jinsi, jinsiy orientatsiyasi, yoshi, ijtimoiy mavqei, siyosiy qarashlari, dini, aqliy yoki jismoniy nogironligi kabi mezonlarga ko'ra kamsitishning har qanday shakli bilan shug'ullanmasligi kerak.

7.4. O'zbekistonda ijtimoiy xodimning kasbiy va axloqiy kodeksini yaratish

2003 yildan boshlab O'zbekistondagi oliy o'quv yurtlari o'qituvchilaridan tashkil topgan tashabbus guruhi Ijtimoiy ish bo'yicha milliy jamoani tashkil etib, uning tarkibiga Milliy universitet, Toshkent

davlat madaniyat instituti o'qituvchilari kiritilgan. 2005 yil A.Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat instituti jamoasi tadqiqotchi va amaliyotchi olimlar O'zbekistonda "Ijtimoiy ish" kasbini rivojlantirish va oliy o'quv yurtlari uchun birinchi qo'llanma yaratish ustida ish boshladi.

O'zbekistonda ijtimoiy ish rivojlanishining akademik yo'nalishi ijtimoiy ish sohasida ta'limning birinchi standartlarini yaratish bilan bog'liq. Dastlab kafedra (2004 y.), so'ngra Ijtimoiy ish fakulteti (2006 y.) ochilgan A.Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat institutida "Ijtimoiy ish" yo'nalishi bo'yicha talabalar amaliyotini xalqaro standartlar asosida o'tkazish standartlarini qayta ko'rib chiqmoqda. 2005 yildan boshlab Farg'ona va Samarqand davlat universitetlarida ham "Ijtimoiy ish" yo'nalishi ochildi. Shu davrdan boshlab 2007 yilgacha BMTning YuNICEF bolalar jamg'armasi tomonidan O'zbekistondagi xalqaro maslahatchilar ko'magi va ishtirokida ijtimoiy ish o'qituvchilari uchun maxsus treninglar o'tkazildi. Ushbu treninglardan ko'zlangan maqsad oliy o'quv yurtlarining kadrlar salohiyatini mustahkamlashdan iborat edi. Keyinchalik bu maqsad O'zbekistondagi oliy o'quv yurtlarining ijtimoiy ish o'qituvchilarini ijtimoiy ish bo'yicha qayta tayyorlash kurslariga jalb etish orqali amalga oshirildi.

Ushbu islohotning muhim vazifalaridan biri bolani himoya qilish tizimida ijtimoiy ishni kasb sifatida rivojlantirish bo'lib, u oilaning buzilishi va bolani qarovsiz tashlab qo'yilishining oldini olish uchun oilalarga yordam va yordam ko'rsatishga qaratilgan. . Universitetlarda ijtimoiy ish sohasidagi mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlovchi akademik yo'nalishdan tashqari, bugungi kunda bolalar muassasalarida ishlaydigan mutaxassislarni - o'qituvchilar, psixologlar, pedagoglar, defektologlarni qayta tayyorlashni boshlash to'g'risida qaror qabul qilindi. Shu bilan bir qatorda, xuddi shu davrda yangi oila va bolalarni qo'llab-quvvatlash xizmatlari rivojlana boshlaydi. Ushbu xizmatlarga bolalarni ijtimoiy muhofaza qilish tizimi xodimlaridan 5 nafar ijtimoiy xodim - bolalarni himoya qilish inspektori, hokimning xotin-qizlar masalalari bo'yicha o'rinbosarlari, shifokorlar, voyaga etmaganlar bilan ishlash inspektorlari va boshqalar kiradi.

2022 yil 7 iyul oyida "Ijtimoiy ish to'g'risida"gi qonun loyihasi muhokamaga qo'yildi. Qonun 8 bob, 38 moddadan iborat bo'lib, takomillashtirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvar PF-60-son "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi

O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” Farmoniga muvofiq ijtimoiy ish sohasida ustuvor vazifalar belgilab qo‘yilgan.

Ijtimoiy ish sohasi xodimlariga ham taalluqli bo‘lgan odob-axloq kodeksi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 14 oktyabrdagi 595-sonli «Davlat fuqarolik xizmatchilari tomonidan odob-axloq qoidalariga rioya etilishini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi qaroriga asoslanadi.

Shuningdek, 2016 yil 26 dekabrda O‘RQ – 415-sonli “Keksalar, nogironligi bo‘lgan shaxslar va aholining boshqa ijtimoiy ehtiyojmand toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi qonuni ijtimoiy ish sohasini tartibga soluvchi me’yoriy hujjat hisoblanadi.

Ijtimoiy ishchilarning yangi tashkil etilgan professional hamjamiyatiga o‘z amaliyotida qo‘llanma bo‘ladigan professional hujjatlar kerak edi. Mamlakatimizda ijtimoiy ish tizimi endigina shakllanayotganiga, ijtimoiy xodimning kasbiy va axloqiy kodeksi faqat loyiha bo‘lishiga qaramay, bu O‘zbekistonda ushbu kasbning yanada rivojlanishi uchun yaxshi zamin yaratmoqda.

Nazorat savollari

1. Ijtimoiy xodimlarning xalqaro va milliy assotsiatsiyalarining axloqiy me’yorlarni ishlab chiqishdagi o‘rni qanday.
2. Axloq kodeksi nimadan iborat
3. Turli mamlakatlarda ijtimoiy ishchining axloqiy qoidalari qanday?
4. Qadriyatlar va tamoyillarning ijtimoiy ish sohasidagi professionalning xulq-atvor standartlari bilan o‘zaro bog‘liqligi.
5. Ijtimoiy xodimlarni amaliyot, ta’lim, litsenziyalash va sertifikatlashning xalqaro professional standartlari.
6. AQSh Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasi tomonidan sanab o‘tilgan axloq kodeksi funksiyalarining mohiyati nimadan iborat?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Buyuk Britaniyadagi ijtimoiy ishchilar uchun axloq kodeksi.
2. AQSh ijtimoiy ishchilari uchun axloq kodeksi.
3. Yaponiya va Koreyada ijtimoiy ishchilarning axloq kodeksi.
4. Germaniyada ijtimoiy ishchilar uchun axloq kodeksi.
5. Islom dinida ijtimoiy ish borasidagi qarashlar.

8-mavzu. IJTIMOIIY ISHNING DEONTOLOGIK ASOSLARI

Reja:

8.1. Kasbiy ijtimoiy ishning axloqiy qadriyatlar tizimida deontologiyaning o'ri va roli. Deontologiyaning asosiy kategoriyalari. Burch va vijdon tushunchalari.

8.2. Kasbiy burch va kasbiy javobgarlik tushunchalari, ularning mazmun-mohiyati.

8.3. Ijtimoiy xodimning kasbiy burchi, to'g'ri xulq-atvori va munosabatining qadr-qimmati. Ijtimoiy ish deontologiyasining asosiy tamoyillari

Deontologiya burchlar va axloqiy qoidalar nuqtai nazaridan harakat qilish huquqini belgilaydigan etik yoki axloqiy nazariyalarning umumiy kategoriyasini bildiradi. Deontologiya harakatning natijasi nima bo'lganiga emas, balki harakatning to'g'riligiga e'tibor beradi. To'g'ri harakat mijoz uchun yoqimli yoki yoqimsiz bo'lishi mumkin, boshqalar tomonidan ma'qullanishi yoki noroziligiga duch kelishi mumkin va zavq, boylik, og'riq keltirishi yoki hatto e'tiborga olinmasligi mumkin. Bu nuqtai nazardan juda muhim narsa shundaki, to'g'ri harakat talab qilinadi va axloqiy xulq-atvorning maqsadi faqat uni amalga oshirish sanaladi.

Aksariyat deontologiyaning shiori shundan iboratki, huquq yaxshilikka bog'liq emas. Deontologiya, shuning uchun konsekvensializm yoki teleologik nazariyalarga qarshi.

Axloqiy xulq-atvorning maqsadi o'zi yoki boshqalar uchun yaxshi yoki foydali holatga erishishdir. Deontologiya uchun axloqiy harakatning yakuni uning bajarilishi hisoblanadi. Natijachilar uchun axloqiy harakat qandaydir maqsadni amalga oshirish vositasidir. Etikaning har qanday deontologik nazariyasi javob berishi kerak bo'lgan uchta asosiy savol mavjud.

Birinchidan, burchning mazmuni nima? Qaysi qoidalar bizni axloqiy jihatdan to'g'ri harakat qilishga yo'naltiradi? Ikkinchidan, nega biz boshqalarga emas, balki o'sha maxsus majburiyat va qoidalarga rioya qilishimiz kerak? Ya'ni, ularni axloqiy talab sifatida sinab ko'rish uchun qanday asoslar mavjud? Uchinchidan, bu majburiyatlar yoki qoidalar ortida qanday mantiq bor?

"Deontologiya" atamasi (yunoncha deontos - majbur) 18-asrda ingliz faylasufi utilitar Ieremi Bentam (1748-1832) tomonidan burch va to'g'ri xulq-atvor, harakatlar, harakat uslubi haqidagi ta'limot sifatida ilmiy leksikonga kiritilgan. Axloqning inson jamiyatidagi o'rni va rolini o'rganar ekan, I.Bentam baxt, farovonlik va manfaatdorlikni ta'minlash uchun inson hatti-harakatlarini tartibga solish usulidir, degan xulosaga keldi.

Dastlab, I.Bentham «deontologiya» tushunchasiga ancha tor ma'noni, birinchi navbatda, dindorning Xudo, din, diniy jamoa oldidagi burch va majburiyatlarini anglatuvchi tushuncha sifatida kiritgan bo'lsa, keyinchalik uni umuman axloq haqida nazariyaga murojaat qilish uchun ishlatgan. Ko'p o'tmay, "deontologiya" atamasi biroz boshqacha ma'noda qo'llanila boshlandi - u faqat dindorning diniy e'tiqodiga nisbatan emas, balki har qanday shaxs yoki guruhning to'g'ri xulq-atvori va harakatlari haqidagi ta'limotga nisbatan qo'llanila boshlandi. Deontologiya esa aksiologiya - qadriyatlar haqidagi ta'limotdan farqlana boshladi.

Deontologiya so'zma-so'z "burch haqidagi fan" degan ma'noni anglatadi. Bu har qanday axloqiy nazariyaga taalluqlidir va yoqimli yoki og'riqli oqibatlardan qat'i nazar, muayyan Harakatlar majburiy ekanligini ta'kidlaydi. Deontologiya - bu o'z-o'zidan harakat qiladigan axloq. Masalan, o'ldirish yomon ishdir, chunki natijadan qat'i nazar, o'ldirish noto'g'ridir.

Shaxsiy axloq mohiyatiga ko'ra, deontologiya bizdan hech qachon yolg'on yoki o'g'irlik qilmaslikni, xayr-ehson qilishni, odamlarga va hayvonlarga zarar etkazmaslikni talab qila olmaydi. Bu qoidalar ko'pchiligimiz tomonidan allaqachon o'rganilgan va diniy, ijtimoiy va fuqarolik institutlari va ba'zi hollarda bizning axloqimiz tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Ammo ochiq kodli dasturiy ta'minotni qo'llab-quvvatlash yoki nano-texnologiyalarni rad etish yoki inson mahsulotlari uchun hayvonlarda tajriba o'tkazishdan qochish majburiyati bormi? Qaysi qoidalar ro'yxati axloq bilan bog'liq? Klonlashdagi qiyinchiliklar yoki ma'lumotlarning maxfiyligi? Mas'uliyat va fan va texnologiyadagi amaliyotimiz o'rtasidagi munosabatni tushunish qiyin bo'lsa-da, deontologiya bunday amaliyotni baholashda muhim rol o'ynashi kerakligi ham aniq. Ushbu sohalardagi faoliyatning oqibatlari to'g'risida hisobot kutish xavflidir, chunki bu oqibatlarni ko'pincha oldindan ko'rish mumkin emas va tuzatish juda qiyin.

Hozirgi vaqtda "deontologiya" atamasi kasbiy etikada mutaxassisning o'z kasbiy vazifalarini bajarish jarayonida burch va to'g'ri xulq-atvor nazariyasiga ishora qilish uchun juda keng qo'llaniladi. Aynan shu ma'noda ijtimoiy ishning kasbiy etikasida ishlatiladi. Umuman olganda, mazmun jihatidan deontologiya ijtimoiy xodim, ijtimoiy xizmat jamoasi va jamlangan kasbiy guruhning jamiyat va davlat oldidagi burchi, ijtimoiy ishning o'ziga xos ish sifatidagi ijtimoiy faoliyat turi va maxsus ijtimoiy muassasa, hamkasblar, mijozlar burchi haqidagi ma'nolar, tushunchalar, me'yorlar, qoidalar va ko'rsatmalar tizimidir.

O'zining kasbiy va axloqiy tizimini shakllantirgan va kodlashtirgan deyarli har bir kasb bir vaqtning o'zida mutaxassisning kasbiy burchining mazmunini tushunadi, lekin ko'pincha bu deontologiyaning kasbiy va axloqiy o'qitishdagi o'rne va roliga, o'zaro bog'liqlik muammolariga ta'sir qilmaydi.

Burch va majburiyatlar. Ushbu muammo - deontologiyaning kasbiy axloqiy ta'limdagi o'rne - kasbiy etikada hal qilinishi kerak, chunki qarorning mazmuni mutaxassisning ruxsat etilgan mustaqillik darajasi, uning faoliyatini nazorat qilish usullari, mutaxassislar va ularning mijozlarining o'zaro ishonchi bilan belgilanadi.

Deontologiyaning har qanday axloqiy ta'limotda, jumladan, kasbiy va axloqiy ta'limotdagi o'rne va roli shaxsning mohiyatidan kelib chiqqan holda belgilanishi mumkin. Inson tabiatini aniqlashda ana shunday uchta asosiy yondashuvni ajratib ko'rsatish va shunga mos ravishda deontologiyaning o'rne va rolini aniqlash mumkin.

Agar inson mehribon, yaxshilikka intiluvchi, yaxshilikka intiluvchi bo'lsa, axloqiy ta'limot yo'l ko'rsatuvchi, "yo'l ko'rsatuvchi", axloqiy bilim manbai bo'lib xizmat qiladi. Inson o'zining tabiiy ezgulikka intilishidan kelib chiqib, axloqiy bilimlar bilan qurollanadi va bu umuman to'g'ri xulq-atvorni ta'minlash uchun yetarli. Faqat ba'zi hollarda, tahlil qilish juda qiyin bo'lsa, xulq-atvorning tanlovi va oqibatlarini oldindan ko'rish va shaxsning zaruriy harakatlarini aniqlash qiyin bo'lganda, shaxs nima qilishi kerakligini aniq belgilash kerak. Shu nuqtai nazardan, axloqning tartibga soluvchi salohiyati bilimda, shaxsning so'zsiz axloqiga asoslangan tahlilda yotadi, deb taxmin qilinadi. Tegishli xulq-atvorni aniqlash uchun deontologiyaga murojaat qilish zarurati juda kam uchraydigan holat bo'lib, deontologiya va burch inson uchun tashqi narsa sifatida ishlaydi.

8.2. Kasbiy burch va kasbiy javobgarlik tushunchalari, ularning mazmun-mohiyati

Deontologiyaning asosiy kategoriyasi - burch (yunoncha deon). Birinchi marta burch tushunchasi Aristotel tomonidan ko'rib chiqilib, uni odat, oddiy hatti-harakatlarga rioya qilish zarurati sifatida izohlaydi. Hozirgi vaqtda burch eng muhim axloqiy kategoriyadir. Bu axloqiy qadriyatlardan kelib chiqadigan talablarga muvofiq harakat qilish va o'z borlig'ini shu talablar asosida qurish, ichki tajriba sifatida harakat qiladigan majburlashdir. To'g'ri tartibga solish har doim ham sodir bo'lmasligi mumkin, lekin faqat inson turli hatti-harakatlar, harakatlar, munosabatlar, harakatlar o'rtasida tanlov holatida bo'lganda bo'ladi. Burch - bu shaxsning axloqiy ongini bevosita harakatlarni tanlash jarayonida o'z ichiga olgan mexanizm, shuningdek, shaxsni ijtimoiy va individual jihatdan muhim natijalarga erishishga yo'naltiradi.

Majburiyat talablari muayyan guruh yoki shaxsning manfaatlarini aks ettiradi. Bu manfaatlarini anglash va tajriba, ularni shaxsning shaxsiy manfaatlarini bilan umumiy taqsimlash burch tuyg'usining paydo bo'lishiga va ongiga olib keladi. Darhaqiqat, burchning ongi va tuyg'usi shaxsning jamiyatga, guruhga bog'liqligini ifodalaydi, chunki burch mazmuni, qoida tariqasida, shaxsga nisbatan tashqidir. Shuning uchun burch jamiyat yoki guruh tomonidan inson hatti-harakatlarini tartibga solish shakli, uning xatti-harakati va faoliyatini axloqiy baholash shakli sifatida ishlaydi. Biroq, bu odam uchun to'g'ri xatti-harakatlar odatiy holga kelishi, uning moyilligi, munosabati va boshqalarga mos kelishi mumkinligini istisno qilmaydi.

Ideal tasvir sifatida axloqiy burchning mazmuni ob'ektiv ratsional, ba'zan shaxsning hissiy moyilligiga, uning his-tuyg'ulariga qarama-qarshi bo'lgan holda shakllanadi. U o'z-o'zini majburlashni o'z ichiga oladi, chunki u ob'ektivdir" axloq qonunlaridan kelib chiqadi va har doim ham shaxsning munosabati va uning moyilligi bilan mos kelmaydi. Deontologik tamoyillarga muvofiq xulq-atvor inson o'zining sub'ektiv ehtiyojlarini ob'ektiv zarurat bilan taqqoslab, ikkinchisi foydasiga tanlov qilganda va o'z burchini bajarish uchun o'z faoliyatini amalga oshirganda sodir bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, shaxsdan tashqari ob'ektiv zaruratga asoslanib, to'g'ri xulq-atvor, pirovardida, ichki sabablar bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, burch ob'ektiv zarurat va sub'ektiv inson faoliyatining dialektik birligini o'z ichiga oladi. Demak, xulq-atvorning deontik yoki deontologik tartibga solinishi

axloqiy ehtiyojlarga qaraganda axloqiy ongning chuqurroq qatlami hisoblanadi.

To'g'ri xulq-atvorni amalga oshirish mexanizmi sifatida o'z-o'zini majburlash, ammo to'g'ri hatti-harakatlar har doim faqat salbiy his-tuyg'ular yoki shaxsning boshqa salbiy his-tuyg'ulari bilan birga bo'lishini anglatmaydi.

To'g'ri xulq-atvorni amalga oshirish mexanizmi sifatida o'z-o'zini majburlash, ammo to'g'ri hatti-harakatlar har doim faqat salbiy his-tuyg'ular yoki shaxsning boshqa salbiy his-tuyg'ulari bilan birga bo'lishini anglatmaydi. I. Bentamning fikricha, burchni bajarish o'z-o'zini boshqarish jarayonining haqiqiy foydasi bo'lgan natija nuqtai nazaridan zavqlanish ("bajarilish hissi", qoniqish) manbalaridan biriga aylanishi mumkin.

Shaxsning har kimga (shu jumladan o'zi) o'z faoliyati natijalari uchun javobgarligi uning ijtimoiy, kasbiy va guruh qadriyatlarini o'zlashtirishi natijasida faoliyat jarayonida shakllanadi. Mas'uliyat shaxsning axloqiy faoliyatining uning imkoniyatlari nuqtai nazaridan uning burchiga muvofiqligini ifodalaydi. U o'z vaqtida tuzatish aralashuvini ta'minlash uchun faoliyatning borishi, jarayon yoki hodisaning holati ustidan rasmiy va norasmiy nazoratni amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Faoliyat jarayoni davomida shaxsning tashqi, rasmiy nazorati asosan jarayonning zarur parametrlarini kuzatishga qaratilgan bo'lsa, ichki, norasmiy, asosan, burch tuyg'usiga muvofiq o'z faoliyatini o'z-o'zini tartibga solishdan iborat. Shaxs tomonidan o'zini faol faoliyat sub'ekti sifatida aniqlash, faoliyatning yakuniy natijasi uning individual faoliyatiga hal qiluvchi bog'liqlik sub'ektiv tuyg'usining paydo bo'lishiga olib keladi, bu esa odamni qo'shimcha vositalarni izlashga, maqsadga yerishish uchun sharoit yaratishga undaydi.

Ingliz faylasufining fikricha, Ser Devid Ross, bizning axloqiy majburiyatlarimiz universal amaliy sababning universal va shartsiz chegaralari emas. Aksincha, ular biz boshqalar bilan bo'lgan turli munosabatlardan kelib chiqadigan shartli majburiyatlari: qo'shni, do'st, ota-ona, qarzdor, hamkasb va h.k. Aynan axloqiy mulohaza yuritish orqali biz bu burchlarni o'z munosabatlarimiz, tabiatimizdan kelib chiqqan holda idrok qilamiz. Rossning fikricha, etik va axloqiy bo'lmagan xususiyatlar o'rtasida yengib bo'lmaydigan farq bor. Faqat ikkita axloqiy xususiyat - to'g'rilik va ezgulik mavjud va bu xususiyatlarni almashtirib bo'lmaydi yoki boshqa xususiyatlar bilan

izohlab bo‘lmaydi. Shunday qilib, biror harakatni “to‘g‘ri” deb aytish utilitarizm taklif qilganidek, “zavq hosil qiladi” yoki “baxtni oshiradi” degan bilan bir xil emas.

Biroq, Ross axloqiy va axloqiy bo‘lmagan xususiyatlar o‘rtasida bog‘liqlik mavjudligini mutlaqo inkor yetmaydi. U inkor yetayotgan narsa, ular o‘rtasidagi o‘ziga xoslik ehtimoli mavjud. Demak, birovning dardini yengil qilish to‘g‘ri bo‘lishi mumkin, ammo haqlik azobni yengillashtirish bilan bir xil yemas.

Ross shuningdek, axloqiy xulosa chiqarishimizdan oldin vaziyat haqida ko‘p axloqiy bo‘lmagan faktlarni bilishimiz kerakligini ham tan oladi. Agar shifokor kimgadir ukol qilayotganini ko‘rsam, u nima ukol qilayotganini, nima uchun bunday qilayotganini va hokazolarni aniqlamasdan turib, u to‘g‘ri ish qilyaptimi yoki yo‘qmi, hozircha ayta olmayman. Shunday qilib, to‘g‘rilik qisman vaziyatni tavsiflovchi axloqiy bo‘lmagan xususiyatlarga bog‘liq bo‘lgan xususiyatdir. Men qanday axloqiy bo‘lmagan xususiyatlarni aniqlamagunimcha, shifokor to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ish qilyaptimi, aniqlay olmayman.

Rossning ishonchi komilki, bizda to‘g‘rilik yoki yaxshilik mulki bor-yo‘qligi haqida hech qanday shubha yo‘q bo‘lgan holatlar mavjud. Dunyo shafqatsizlik, yolg‘on va xudbinlik misollari bilan to‘lib-toshgan va bu vaziyatlarda biz to‘g‘rilik yoki mehribonlik yo‘qligidan bevosita xabardormiz. Ammo dunyo mehr-oqibat, vafo va saxovat namunalariga ham boy bo‘lib, unda to‘g‘rilik va ezgulik yaqqol namoyon bo‘ladi. Rossning ta‘kidlashicha, bunday holatlar bilan bog‘liq tajribamiz bizni to‘g‘rilik va yaxshilikni xuddi uchburchakning uchta burchagi borligi haqidagi matematik haqiqatni tushungandek ishonch va ishonch bilan tan olishga imkon beradi. Bundan tashqari, ko‘plab individual holatlardagi tajribamiz bizni "keraksiz og‘riq keltirish noto‘g‘ri" kabi umumiy bayonotning to‘g‘riligini tan olishga imkon beradi.

Shunday qilib, bizning axloqiy sezgilarimiz bizga umumiy axloqiy qoidalarni berishi mumkin. Ammo Ross bu qoidalarni mutlaq deb tan olishni rad yetadi. Uning uchun ular faqat nima qilishimiz kerakligini hal qilishimizga yordam beradigan namuna bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Oxir oqibat, har qanday alohida holatda biz nafaqat qoidalarga, balki aql va vaziyatni tushunishimizga ham tayanishimiz kerak.

O‘ta kasal bemorga uning ahvoli haqida yolg‘on gapirish kerakmi degan muammoni ko‘rib chiqing? Keling, oldini olishimiz mumkin deb taxmin qilaylik. Agar biz uni aldasak, unga hech bo‘lmaganda biroz azob berish mumkin. Ammo, boshqa tomondan, axloqiy harakat qilib,

unga haqiqatni aytib, biz uning bizga bo'lgan ishonchini buzmaymiz, Bunday vaziyatlarda bizning axloqiy majburiyatlarimizda ziddiyat paydo bo'ladi.

Ushbu odatiy turdagi mojarolar tufayli Ross "har doim haqiqatni ayt" va "har doim keraksiz azob-uqubatlarni yo'q qilish" kabi mutlaq, o'zgarmas qoidalarni o'rganish imkoniyatini rad yetadi. Yuqoridagi kabi holatlarda biz o'zimizga zid bo'lmasdan ikkala qoidani ham mutlaq deb hisoblay olmaymiz. Rossning ta'kidlashicha, biz har qanday qoidada istisnolar borligini va muayyan holatlarda bekor qilinishi kerakligini aniq tushunishimiz kerak.

Vazifa - ijtimoiy ish deontologiyasining asosiy kategoriyasi. Mutaxassis burchining mazmuni va mazmuni, deontologiyaning ijtimoiy ishning kasbiy-axloqiy tizimidagi o'rni va roli ushbu sohadagi asosiy yo'nalishlardan birini tashkil etadi. Aynan deontologiyada mutaxassisning xulq-atvori va harakatlarida axloqiy va kasbiy komponentlarning konjugatsiyasi aniq ifodalangan. Ijtimoiy ishda kasbiy burch tushunchasini kiritish zarur, chunki uning mijozining taqdiri, uning hamkasblarining farovonligi, kasbi ham bilvosita jamiyat va davlat taqdiridir. Bundan tashqari, ijtimoiy ishchining barcha vazifalari unga jozibador bo'lishi mumkin yemas; vaziyatga qarab, mutaxassis muayyan turdagi ishlarni bajarishga, ma'lum bir mijoz bilan muloqot qilishga va hokazolarga moyil bo'lmasligi mumkin. Ko'rinib turibdiki, na mijoz, na kasb, na galstukdagi hamkasblar mutaxassisning bunday xususiyatlariga, mayllariga, kayfiyatiga bog'liq bo'lmasligi kerak. Shu va shunga o'xshash sabablarga qaramay, mijoz bilan o'zaro munosabatlar samarali va professional tarzda tashkil yetilishi kerak. Shunday qilib, muayyan vaziyatlarda mutaxassis o'zini ishlashga majbur qilishi kerak.

8.3. Ijtimoiy xodimning kasbiy burchi, to'g'ri xulq-atvori va munosabatining qadr-qimmati. Ijtimoiy ish deontologiyasining asosiy tamoyillari

Ijtimoiy ishda kasbiy burch talablari turli sub'ektlarning manfaatlarini aks yettiradi. Bular, eng avvalo, jamiyat va davlat manfaatlarini bo'lib, ijtimoiy ish o'ziga yuklangan vazifalarni bajaruvchi va zarur yakuniy natijaga erishuvchi kasb sifatidagi manfaatdordir. Mutaxassisning o'z vazifalarini vijdonan bajarishi mijozlar guruhini ham qiziqtiradi. Mutaxassisning samarali ishlashidan ijtimoiy xodimlar va umuman kasb ham manfaatdor.

Nihoyat, qarz talablarida mutaxassisning o‘zi manfaatlari ifodalanadi. Bu manfaatlarning xabardorligi va tajribasi, ularni mutaxassisning shaxsiy manfaatlarga mos kelishi burch tuyg‘usining paydo bo‘lishiga va ongiga olib keladi.

Majburiyat ijtimoiy xodimlar tomonidan mutaxassisning xulq-atvorini tartibga solish shakli va uning xatti-harakati va faoliyatini axloqiy baholash shakli sifatida ishlaydi. Majburiyat kasbiy axloq tizimining yeng muhim toifalaridan biridir, chunki u mutaxassisning ijtimoiy va kasbiy aloqalarini ifodalaydi va davlat, jamiyat, hamkasblar, kasb, mijozlar, o‘zi oldidagi majburiyatlar to‘plamidir, ularning bajarilishi. ichki sabablarga ko‘ra mutaxassis uchun majburiy ko‘rinadi va ular uchun javobgarlik. O‘z burchini anglash mutaxassisning xulq-atvorini, uning kundalik amaliy faoliyatida amal qiladigan ko‘plab o‘ziga xos axloq normalari orasidan tanlashini belgilaydi. Kasbiy burchlardan farqli o‘laroq, kasbiy burch mutaxassis tomonidan tashqaridan yuklangan narsa sifatida yemas, balki ichki axloqiy yehtiyoj, muayyan harakatlar zarurligiga chuqur ishonch sifatida qabul qilinadi.

“Majburiyat” toifasida ijtimoiy xodim faoliyatining insonparvarlik tabiati va kasbiy va axloqiy tizimining tabiati yeng aniq namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy xodim burchining o‘ziga xos mazmuni va asosiy xususiyatlari uning kasbiy faoliyati mazmunidan kelib chiqadigan jamiyat, ijtimoiy guruhlar va shaxslarning muammolarini hal qilish uchun muayyan aniq kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanishi bilan belgilanadi.

Majburiyat hissi ijtimoiy xodimning o‘zining barcha harakatlari, harakatlari va munosabatlarini muayyan vaziyatlarda kasbiy axloq talablari bilan o‘lchash zarurligini belgilaydi.

Deontologik nuqtai nazarlar asosiy printsip sifatida shaxsni asos sifatida ko‘rib chiqishni talab qiladi. Bu yondashuvga nemis faylasufi Immanuil Kant katta ta’sir ko‘rsatdi. Kant etikada axloqiy bo‘lishi kerak bo‘lgan axloqiy harakatlarni rivojlantirish zarur deb hisoblardi va bu burch tuyg‘usidan kelib chiqadi.

Shunday qilib, Kant uchun axloq muammosi quyidagicha;

- Bizning majburiyatlarimiz nima ekanligini bilib olish
- Ular ekanligini qaerdan bilamiz

Nega ularga bo‘ysunishimiz kerak?

Axloqiy hayot kechirish uchun biz boshqalar oldidagi burchimizni "to‘g‘ri qaror" deb hisoblangan narsaga asoslashimiz kerak, ya'ni

muayyan umuminsoniy qonunlar yoki imperativlarga bo'ysunishni anglatadi.

Kant shaxsni hurmat qilish «kategorial imperativ» deb hisoblardi, ya'ni biz hamma vaqt va har qanday vaziyatda umuminsoniy hurmat tamoyiliga amal qilishimiz kerak. Maqsadlarga yerishish uchun ma'lum shaxslardan foydalanishga qaratilgan har qanday harakat axloqiy jihatdan noto'g'ri hisoblanadi. Axloqda aytilishicha, hamma zamonlarda ham odamlar shu tamoyilga amal qiladilar, inson hayotining maqsadi insonlarning individualligini hurmat qilish va rivojlantirishdir. Ye.Kantning fikricha, aslida hamma odamlar "qonun" yoki axloqiy xulq-atvorning umuminsoniy tamoyillarini ishlab chiqishga axloqiy jihatdan majburdirlar, ular axloqiy jihatdan chinakam harakat kodeksining asosiga aylanishi mumkin.

O'z irodasini ma'lum axloqiy qadriyatlarga yerishish, saqlash vazifalariga ixtiyoriy bo'ysunishning ichki shaxs manbai bo'lgan yuksak ma'naviy zarurat sifatida, ichki tabiiy ravishda mas'uliyat bilan bog'liq bo'lib, mutaxassisning axloqiy faoliyatining o'z burchiga muvofiqligini ifodalaydi. uning imkoniyatlari nuqtai nazaridan. Agar mutaxassisning vazifasi muayyan vaziyatda kasbiy axloq talablarini amalga oshirish va amalda bajarish bo'lsa, javobgarlik burchning maqsadga muvofiqligi nuqtai nazaridan belgilanadi.

Mutaxassisning mas'uliyati uning shaxsiyatini kasbiy malakasi va shaxsiy fazilatlari va faoliyati nuqtai nazaridan unga qo'yiladigan axloqiy talablar nuqtai nazaridan tavsiflaydi. Majburiyatsiz mas'uliyat ma'nosiz, u hech qachon yakka holda harakat qilmaydi, ayniqsa o'z oldidagi mas'uliyat haqida gap ketganda. Mutaxassisning o'z faoliyati natijalari uchun javobgarligi ijtimoiy ish jarayonining o'zida shakllanadi va o'z vaqtida tuzatish aralashuvini ta'minlash uchun faoliyat jarayoni, mijozning holati ustidan rasmiy va norasmiy nazoratni amalga oshirishda ifodalanadi. Ijtimoiy ishchining o'zini faol faoliyat sub'ekti sifatida aniqlashi, faoliyatning yakuniy natijasining uning individual faoliyatiga hal qiluvchi bog'liqligi sub'ektiv tuyg'usining paydo bo'lishiga olib keladi, bu yesa odamni qo'shimcha mablag'lar izlashga, maqsadga yerishish uchun sharoit yaratishga undaydi. mo'ljallangan maqsad.

Ijtimoiy xodim o'z hatti-harakati va faoliyatida kasbiy va ma'naviy burchni boshqargan holda, jamiyat tomonidan o'zi uchun belgilangan qonuniy va kasbiy talablarni hisobga oladi, jamiyat, professional guruh

va mijozning bajarilishi yoki bajarilmasligiga munosabatini kutadi. - o'z majburiyatlarini bajarish. Biroq, u shunday qiladi:

Ijtimoiy ish deontologiyasi ma'lum tamoyillarni o'z ichiga oladi:

> yuklangan vazifa uchun ham qonuniy, ham ma'naviy javobgarlik;

> mutaxassisning kasbiy malakasi;

> muammolarni hal qilishda hissiy yemas, balki oqilona yondashish;

> vakolat va majburiyatlarning muvofiqligi;

> faoliyatni huquqiy tartibga solish;

> javobgarlik;

> tashabbuskorlik va ijodkorlik;

> tashkilotchilik va intizom;

> ishlashni nazorat qilish va tekshirish;

> faoliyatni, o'zining va mijozning imkoniyatlarini baholashga tanqidiy yondashish;

> mijoz va hamkasblarga nisbatan ishonch va harakat yerkinligi;

> mukofotlar va jazolar;

Utilitar yondashuv muammolari:

1. Nima yaxshi yekanini kim hal qiladi

2. Hammaning baxti bir xilmi?

3. Ozchilikning manfaatlari qanday hisobga olindi?

Ijtimoiy ish amaliyoti uchun turli xil axloqiy asoslarni ta'minlovchi bu ikki nuqtai nazar turli xil axloqiy pozitsiyalarni to'liq yemas, balki o'z amaliyotini baholash uchun foydali boshlang'ich nuqtani beradi. Boshqa axloqiy pozitsiyalarga radikal axloq yoki ijtimoiy adolat yondashuvi kiradi; va ba'zi feminist mualliflar tomonidan ma'qullangan biri g'amxo'rlik etikasi deb ataladi. Ijtimoiy adolat yondashuvi bu yerda qisqacha muhokama qilinadi, chunki ushbu modulning boshqa bo'limlari bunday jarayonni aks yettiradi, masalan, xizmatdan foydalanuvchilarning huquqlarini kengaytirish va kamsitishlarga qarshi amaliyotlarni ko'rib chiqishda. Shuning uchun, ushbu bo'lim Klark "boylik tengligi" deb atagan narsa bilan shug'ullanadi.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ijtimoiy ishni quyidagi yo'nalishlarga bo'lish mumkin:

1. Ijtimoiy ish kasb sifatida mijozning hayotiy tsikli davomida g'amxo'rlik kabi asosiy ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi. Shu munosabat bilan quyidagi mijozlarni ajratib ko'rsatish kerak: ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar, qariyalar va qariyalar, ayollar, nogironlar,

keyingi hayotlarida qo‘llab-quvvatlash va g‘amxo‘rlikdan mahrum bo‘lganlar, ularning hayotida etishmayotgan ushbu asosiy ehtiyojlarni qondirish uchun ijtimoiy ishlarga tayanadilar.

2. Ijtimoiy ish axloq kodeksini joriy etishda ko‘rsatilgan ehtiyojlarning to‘liq spektriga jalb qilingan. Shu sababli, u g‘amxo‘rlikni yashash uchun asosiy ehtiyojlarni qondirish bilan birlashtirish haqida ekanligini ta’kidladi. Boshqa ijtimoiy xizmatlar ijtimoiy xavfsizlik yoki sog‘liqni saqlash kabi muayyan sohalarga e’tibor qaratishning noyob sifatiga ega emas.

3. Ijtimoiy ish, eng kambag‘al va eng zaif shaxslar bilan ishlashning tabiatiga ko‘ra, ijtimoiy ish siyosati va amaliyotlarini qo‘llab-quvvatlash uchun axloqiy imperativga ega. Shu sababli, ijtimoiy ish o‘zini ijtimoiy xizmatlar ishini tavsiflovchi siyosiy muvaffaqiyatsizliklardan ajratib qo‘ya olmaydi, ko‘pincha qashshoqlik va adolatsizlikka jamoatchilik munosabatining etarli emasligi orqali ijtimoiy adolatsizlikning aspektlarini davom ettiradi.

Nazorat savollari

1. Deontologiya burch va to‘g‘ri xulq-atvor haqidagi ta’limot sifatida.

2. Kasbiy ijtimoiy ishning axloqiy qadriyatlar tizimida deontologiyaning o‘rni va roli.

3. Deontologiyaning asosiy kategoriyalari.

4. Burch va vijdon nima?

5. Axloqda to‘g‘ri va lozim bo‘lgan narsalar o‘rtasidagi ziddiyat.

6. “Deontologiya” va “kasbiy etika” tushunchalari o‘rtasidagi munosabatni aniqlang.

7. Kasbiy burch va kasbiy javobgarlik tushunchalari nimani anglatadi, ularning mazmuni va mohiyati.

8. Ijtimoiy ish deontologiyasining asosiy tamoyillari.

9. Ijtimoiy ishda deontologiya kategoriyalarining har xil turdagi o‘zaro ta’sirlarda namoyon bo‘lish xususiyatlari.

10. Ijtimoiy xodimning vakolati va qadr-qimmatini.

11. Ijtimoiy ishning deontologik salohiyatining ijtimoiy muammolarni hal etishdagi o‘rni.

9-mavzu. ISTE'MOLCHI HUQUQLARI VA KONSYUMERIZM

Reja:

9.1. Iste'molchilar huquqlari: amaliyot va konsyumerizm (iste'mol) kodekslari.

9.2. Ijtimoiy ishning mijozni shaxs, fuqaro va xizmatlar iste'molchisi sifatida.

9.3. Advokatlik. Mijozni imkoniyatlarini kuchaytirish.

Iste'molchi - har qanday tovarni pullik yoki va'da qilingan yoki qisman to'langan yoki qisman va'da qilingan yoki kechiktirilgan to'lov tizimi bo'yicha sotib oladigan va bunday tovarlarni pullik yoki va'da qilingan yoki qisman sotib oluvchidan boshqa har qanday foydalanuvchini o'z ichiga olgan har qanday shaxs. U to'langan yoki qisman va'da qilingan yoki har qanday kechiktirilgan to'lov tizimi bo'yicha, agar bunday foydalanish bunday shaxsning roziligi bilan amalga oshirilgan bo'lsa, lekin bunday tovarlarni qayta sotish yoki biron bir tijorat maqsadlarida oladigan kishini o'z ichiga olmaydi.

Huquq shaxsga tegishli. Kant falsafasiga asoslanib, agar biz shaxsga hurmat ko'rsatsak, uning huquqlarini tan olamiz. Huquqlarning har xil turlari mavjud - salbiy huquqlar va ijobiy huquqlar. Salbiy huquq - bu hech qanday cheklovlarsiz biror narsa qilish erkinligi (masalan, so'z erkinligi). Ijobiy huquq - bu kimgadir biror narsa qilish talabi (masalan, tibbiy aralashuv). Bundan tashqari, qonuniy huquqni - kodeksda mustahkamlangan huquqni (masalan, ovoz berish huquqi) va ma'naviy huquqni - ma'naviy huquqni (masalan, halol xizmat qilish huquqini) ajratib ko'rsatish mumkin.

Ba'zi mualliflar ijtimoiy ishda topilgan iste'molchilar huquqlarining umumiy qabul qilingan ro'yxatini aniqlaydilar:

Masalan, mijozning yozuvlarga kirishini ta'minlaydigan axloq kodeksi va tartib-qoidalarini ishlab chiqish, qaror qabul qilish, shikoyat berish, mijozning imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. Biroq, protseduralarning o'zi mijozga teng huquqli fuqaro yoki tanlovga ega bo'lgan xizmatlarni oluvchi sifatida hurmat qilishni kafolatlamaydi - mijozni o'qitish va uni resurslar bilan ta'minlash ijtimoiy xodimning vazifasidir.

Iste'molchi sifatida siz vaqti-vaqti bilan mahsulot va xizmatlardan foydalanishingiz kerak. Siz ba'zi yoki boshqa sotuvchilardan operatsion

tajribaga ega bo'lishingiz mumkin. Ba'zan ular ortiqcha to'lovlarni amalga oshiradilar yoki sifatsiz tovarlar va xizmatlarni etkazib berishadi. Har qanday iste'molchi tomonidan bunday ekspluatatsiyani to'xtatish qiyin. Agar iste'molchilar xabardor qilinsa va birgalikda harakat qilsalar, bunday ekspluatatsiyaning intensivligi cheklanishi mumkin. Xavfsiz himoya qilish uchun iste'molchilar tomonidan mustaqil harakatlar, bu iste'molchilik deb ataladi.

Iste'molchilik iste'molchilarning ishlab chiqaruvchilar, savdogarlar, dilerlar va xizmat ko'rsatuvchi provayderlarning iste'molchilarga nisbatan adolatli va halol (axloqiy) amaliyotlarini taqdim etish harakatini anglatadi. Harakatni alohida urinish deb hisoblash mumkin?! iste'molchi faollari va iste'molchilar uyushmalari iste'molchilarning bozordagi noqonuniy xatti-harakatlardan xabardorligini shakllantirish va ularning manfaatlarini himoya qilish yo'llari va vositalarini topish lozim.

Bugungi kunda iste'molchilar bozordagi raqobat, noto'g'ri reklamalar, past sifatli tovar va xizmatlar mavjudligi va hokazolar tufayli turli muammolarga duch kelmoqda, shu sababli iste'molchilar huquqlarini himoya qilish davlat organlari bilan bir qatorda davlat organlarining ham jiddiy tashvishiga aylangan. Bu iste'molchilar manfaatlarini himoya qilish uchun hukumat ma'lum iste'molchilar huquqlarini tan olgan.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, agar iste'molchilar o'zlarini ekspluatatsiya qilish yoki aldashdan himoya qilish uchun ularga ma'lum huquqlar berilishi kerak, shunda ular tovar sotuvchilari va xizmatlar provayderlari ular bilan muomala qilishda ehtiyotkor bo'lishlarini ta'minlashi mumkin.

Iste'molchilarning huquqlaridan biri tanlash huquqidir.

> Xavfsizlik huquqi: Iste'molchilar sog'liq va hayotga zarar etkazuvchi mahsulotlarni sotishdan himoyalaniş huquqiga ega. Iste'molchi sifatida, agar siz ushbu huquqdan xabardor bo'lsangiz, shikastlanishning oldini olish uchun ehtiyot choralarini ko'rishingiz mumkin yoki ehtiyot choralariga qaramasdan zarar yuzaga kelsa, siz dilerga shikoyat qilish va hatto kompensatsiya talab qilish huquqiga egasiz. Misol uchun, agar siz biron bir dori sotib olsangiz, dorixonani sotadi va agar dori zararli bo'lsa, javobgar bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, gaz shishasi pishirish uchun ishlatilayotgan bo'lsa, uni ishlatganingizda uning oqayotganligini tekshirishingiz kerak. Agar undan keyin sizib chiqa boshlasa, gaz sizib chiqishi yong'inga sabab

bo'lsa va biror kishining jarohati yoki o'limiga olib keladigan bo'lsa, etkazib beruvchidan tovon to'lash talab qilinadi.

> Axborot olish huquqi. Iste'molchilar, shuningdek, har qanday mahsulot yoki xizmatni sotib olishdan oldin to'g'ri tanlov qilishlari uchun mavjud bo'lgan tovarlarning miqdori, sifati, tozaligi, standarti yoki to'plami va narxi haqida xabardor bo'lish huquqiga ega. Bundan tashqari, agar kerak bo'lsa, iste'molchini yo'qotish yoki shikastlanishdan qochish uchun mahsulotni ishlatish paytida ko'rish kerak bo'lgan ehtiyot choralari to'g'risida xabardor qilinishi kerak. Gaz shishasidan yana misol sifatida foydalanib, etkazib beruvchi foydalanuvchiga gaz oqimini regulyator bilan to'xtatishni aytishi kerak, agar u ishlatilmasa.

> Tanlash huquqi.

> Eshitish huquqi: Bu huquq uchta talqinga ega. Qo'pol qilib aytganda, bu huquq iste'molchilarning huquqiga ega ekanligini anglatadi. Iste'molchilar manfaatlariga daxldor qarorlar va siyosatlar qabul qilinganda hukumat va davlat organlari bilan maslahatlashish. Toue bilan bir qatorda, iste'molchilar o'zlari ishlab chiqaradigan narsalar, dilerlar va reklama beruvchilarning ishlab chiqarish va marketing qarorlari bo'yicha fikrlari haqida xabardor bo'lish huquqiga ega. Ikkinchidan, iste'molchilar iste'molchilarning shikoyatlarini ko'rib chiquvchi sudlar oldida da'vo qilish huquqiga ega.

> Zararni qoplashni talab qilish huquqi. Agar biron bir iste'molchi nohaq savdo amaliyoti tufayli shikoyat yoki da'voga ega bo'lsa, qanday qilib yuqori narxni olish, sifatsiz yoki xavfli mahsulotlarni sotish, xizmatlar ko'rsatishda muntazamlilik yo'qligi va hokazolar yoki u zarar ko'rgan yoki shikastlangan bo'lsa, nuqsonli yoki qalbaki mahsulot tufayli u himoya vositasini talab qilishga haqli.

> Huquq va iste'molchi ta'limi. Iste'molchilarni suiiste'mol qilish va ekspluatatsiya qilishning oldini olish uchun iste'molchilarni xabardor qilish va ta'lim berish kerak. Shu maqsadda iste'molchilar uyushmalari, ta'lim muassasalari va davlat siyosati organlari iste'molchilarga adolatsiz savdo amaliyotini oldini olishga qaratilgan tegishli qonunlardan xabardor bo'lishlari va xabardor bo'lishlariga imkon berishlari kutilmoqda. Ko'plab iste'molchilar organlari tomonidan iste'molchilarni broshyuralar, jurnallar va plakatlar orqali xabardor qilish choralari ko'rilgan. Bu borada teleko'rsatuvlar ham samarali rol o'ynadi.

9.2. Ijtimoiy ish mijozni shaxs, fuqaro va xizmatlar iste'molchisi sifatida

Zamonaviy ijtimoiy ishda yangi professionallik mijozning huquqlarini mustahkamlash, uning hayotiga taalluqli barcha narsalar to'g'risida qaror qabul qilishda mijozning ishtirokini oshirish orqali ijtimoiy ishchi va mijoz o'rtasidagi muvozanat sifatida tushuniladi. Yangi professionallik xizmatlardan passiv iste'mol qilish g'oyasidan farqli o'laroq, ishtirok etish g'oyalari va mijozlar huquqlarini ilgari suradi.

Konsyumerizm ijtimoiy harakat bo'lib, uning maqsadi iste'molchilarni samarali himoya qilishdir. 1960-yillarda AQShda ayniqsa keng tarqalgan bu harakatning asoschisi va tashkilotchisi R.Neyder edi. Yangi konsyumerizm ijtimoiy ishchini ko'proq xizmatlarning "ishlab chiqaruvchisi" sifatida ko'radi, ular baholashni, ma'lum standartlar va mezonlarga muvofiq qo'llab-quvvatlash rejasini tuzishni o'z ichiga oladi.

Amalda yangi professionalizm va yangi konsyumerizmni farqlash qiyin. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning strategik muammolari orasida aholining huquqlarini ta'minlash muammosi ham mavjud. Yuqori sifatli hayot tovarlari iste'molini ta'minlash asosiy va o'tkir masalalardan biridir. Uning amaliy yechimi ko'p jihatdan fuqarolarning hayot sifatini, real farovonlik darajasini belgilaydi va ijtimoiy barqarorlik va davlatning milliy xavfsizligini ta'minlashga bevosita ta'sir qiladi.

Fuqarolarning huquqlarini, jumladan, iste'molchi sifatidagi huquqlarini davlat tomonidan himoya qilish muammosi uzoq tarixga ega. Iste'molchi iqtisodiy va bozor munosabatlari tizimining juda muhim bo'g'inidir. Tovar ishlab chiqaruvchi (yetkazib beruvchi, sotuvchi) va iste'molchi o'rtasida har doim qarama-qarshiliklar mavjud bo'lib, ularni hal qilishga uchinchi shaxs - davlat harakat qilgan. Bu urinishlar qonunlarni ishlab chiqish orqali tovarlar va xizmatlar sifati va xavfsizligini tartibga solishdan iborat edi.

Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, birinchidan, iste'molchilarni iste'mol bozorida mavjud bo'lgan tovar va xizmatlar to'g'risida xabardor qilish, ikkinchidan, agar uning huquqlari cheklangan bo'lsa, uni himoya qilishni maqsad qiladi. Zamonaviy "konsyumerizm" tushunchasi iste'molchilarning tovarlar, ishlarni, xizmatlarni etkazib beruvchilar va etkazib beruvchilar bilan munosabatlarida huquq va imkoniyatlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha

jamoatchilik va davlat organlarining butun dunyo bo'ylab harakatini anglatadi. Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish inson huquqlarini himoya qilishning ajralmas qismidir.

Konsyumerizm - bu oxirgi iste'molchilarning o'z huquqlarini himoya qilishga qaratilgan faoliyati. Ushbu kontseptsiya 60-yillarning o'rtalarida paydo bo'lib, boshqasi - "iste'molchi suvereniteti" o'rnini egalladi. Konsyumerizmni ishlab chiqaruvchilar iqtisodiyotidan iste'molchilar iqtisodiyotiga o'tishning bir turi deb atash mumkin.

Ijtimoiy harakat sifatida konsyumerizm 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Iste'molchilarning xabardorligini oshirish va ularga ko'proq ma'lumotli tanlov qilish imkonini beruvchi ma'lumotlarni taqdim etishdan manfaatdor bo'lgan birinchi iste'molchilar guruhlari;

2. Qonunga amal qilgan holda davlat va mahalliy hokimiyat organlari;

3. Raqobat va o'z-o'zini tartibga solish sharoitida iste'molchilarni qondirishga qaratilgan biznes.

Mutaxassislarning fikricha, zamonaviy korxonalarining samarali ishbilarmonlik mafkurasi asosi axloq, yuksak axloqiy me'yorlar va ezgulik ideallari sohasida shakllanishi kerak.

9.3. Advokatlik. Mijoz imkoniyatlarini kuchaytirish

Konsyumerizm AQShda paydo bo'lgan va shakllangan, keyin esa butun dunyoga tarqaldi. Bu sifatsiz mahsulotlarga va monopoliyaga qarshi siyosatga qarshi kurashdan boshlandi, keyin esa umuman olganda barcha tovarlar, shu jumladan mahsulotlar sifati uchun kurashga aylandi. U ovqatlanish va dori-darmonlar, keyinchalik, konsyumerizm adolatsiz reklama, noto'g'ri ma'lumotlar va etiketkalar tarqaldi,

Konsyumerizm marketingning ajralmas qismidir. Har qanday kompaniyaning marketing faoliyati iste'molchilar huquqlarini hisobga olishi va bu huquqlar buzilgan taqdirda javobgar bo'lishi kerak. Iste'molchi xavfsiz bo'lish, xabardor bo'lish, tanlash va eshitish huquqiga ega. Bu huquqlar xalqaro miqyosda tan olingan.

Buning uchun mutlaqo barcha kompaniyalar quyidagi qoidalarga rioya qilishlari kerak:

1. Mijozlarga xizmat ko'rsatish ularning ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishga erishgan holda eng yuqori darajada amalga oshirilishi kerak;

2. Ishlab chiqaruvchi yuqori darajadagi xizmat iste'molchilar sonining o'sishi, shuningdek, kompaniya daromadi va imidjida ifodalangan munosib mukofot olib kelishi mumkinligini bilishi kerak;

3. Muvofiq raqobatni amalga oshirish uchun kompaniyaning malakasi doimiy ravishda oshirib borilishi kerak.

3. Advokat mijozlarga ularning huquqlari hurmat qilinishi uchun o'z ehtiyojlarini ifoda etish va ifoda etishga o'rgatishga asoslangan. 1990 yilda Britaniyada mijozlarni himoya qilish loyihalari rivojlana boshladi.

Advokaturaning turli turlariga quyidagilar kiradi: fuqarolik advokati, ya'ni uzoq vaqt davomida mijozlar bilan yakka tartibda ishlaydigan ko'ngillilar uchun treninglar; mijozlarga qaror qabul qilishda yordam beradigan qisqa muddatli asosda maxsus bilim va ko'nikmalarni taqdim etishni o'z ichiga olgan professional advokatlik; o'z-o'zini himoya qilish, bu mijozlarga o'z manfaatlarini himoya qilishni o'rgatish.

Mijozlarni jamiyat hayotiga jalb qilish. Jamiyatni jalb qilish loyihalari 1980-yillarning boshida boshlangan va xizmatlarni demokratlashtirish bilan bog'liq bo'lgan - bu tendensiya ularni mijozlarga yaqinroq qilish va ehtiyojlar uchun mas'uliyatni oshirish va odamlarni xizmatlarni rejalashtirishga jalb qilishdir. Ko'pincha ijtimoiy ishning bu turi jamiyatdagi ijtimoiy ish sifatida belgilanadi. Ushbu turdagi ijtimoiy ish juda muhim va xizmatlarni markazsizlashtirish va xizmatlarni demokratlashtirishni ta'minlash imkonini beradi.

Ijtimoiy ishda radikal yondashuvning namoyon bo'lishi sifatida mijozning imkoniyatlarini kengaytirish diskriminatsiyaga qarshi amaliyotning bir qismidir. Ushbu yondashuv ijtimoiy ish amaliyotini shaxsga nisbatan sezgirroq qilishni, mijozlarga mustaqil harakat qilish ishonchini berishga intilishni talab qiladi. Masalan, Tompson (1993) vakolat berish mijozga vaziyatni engish uchun nazorat qilish va vakolat berish uchun eng yaxshi harakat sifatida qarashni taklif qiladi.

Axloqiy konsyumerizmning uch turi.

Axloqiy ehtiyojlarni iste'molchi harakatining rivojlanishi sifatida ko'rish mumkin. Lang va Hines (1993) iste'molchilikning uchta to'lqinini aniqlaydi.

Iste'molchi harakatining birinchi to'lqini pul qiymati, mahsulotning asosiy ma'lumotlari va markalash (mahsulot nima qiladi va qanday) va iste'molchi tanloviga qaratilgan.

Ikkinchi to'lqin mahsulot xavfsizligi bo'yicha tadqiqotlarning asoschisi bo'lib, kengroq korporativ hisobot masalalari bilan bog'liq edi.

Axloqiy iste'molchilik bo'yicha tadqiqotlarda qo'llaniladigan ta'riflar juda noaniq ("axloqiy" iste'molchi tomonidan belgilanadi)dan aniqgacha (savol so'ragan kishiga tegishli) tovarning ayrim toifalari haqida, masalan, adolatli savdo tovarlari yoki tabiiy mahsulotlar). Ilgari olib borilgan ba'zi tadqiqotlar ekologik qadriyatlarga, "yashil iste'molchi"ga qaratilgan bo'lib, so'nggi yillarda bolalar mehnati yoki keng ijtimoiy muammolar kabi axloqiy masalalarni istisno qilgan. Beshta muammoli sohani aniqlaydi: sog'lom ovqatlanish (organik mahsulotlarga urg'u berish); Hamjamiyatni rivojlantirish (mahalliy etkazib beruvchilarni qo'llab-quvvatlash); adolatli savdo (rivojlanayotgan mamlakat uchun eng yaxshi bitim).

Uchinchi to'lqin ekologiya va fuqarolik nikohi sifatida tavsiflanadi (Lang va Hines 1993), bu uning ikki xil shaklga ega ekanligini ko'rsatadi;

Atrof-muhit va axloqiy masala (1990: 286), ammo ekologik va axloqiy iste'mol, asosan, ekologik iste'molchilik axloqiy iste'molchilikning faqat bir ko'rinishi bo'lib, iste'mol qilinadigan narsa va ijtimoiy muammo o'rtasidagi bog'liqlik to'g'ridan-to'g'ri ekanligini ko'rsatadi.

Xuddi shunday, Merfi va Bendellning (1997) uchinchi to'lqin ekologiyasiga oid tadqiqoti ham ekologik va ijtimoiy qadriyatlarni birlashtiradi.

Axloqiy iste'molchilik, eng radikal nuqtai nazardan, xarajatlarni qanday kamaytirish mumkinligiga jiddiy qaraydi.

Iste'molchilikning uchinchi to'lqini - axloqiy iste'mol uchta asosiy komponentdan iborat: (a) hayvonlarning farovonligi; (b) atrof-muhit va (c) inson huquqlari/mehnat sharoitlari va adolatli savdo. Gunoh rubrikalarining har birining ijobiy va salbiy tomonlari bor: qo'llab-quvvatlanadigan va targ'ib qilinadigan mahsulotlar va usullar, shuningdek, xafa bo'lgan va undan qochish/boykot qilinganlar.

Axloqiy iste'molchilikning keyingi rivojlanishi - barqaror iste'mol edi. Barqaror iste'mol amaliyoti imkoniyatlarini o'rganish tashabbuslari, ya'ni ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik maqsadlarga erishish uchun talabni tushunish va keyin ularni boshqarish uchun ba'zi mahsulotlarni iste'mol qilishdan uzoqroqqa borish. Iste'molchilar yoki ishlab chiqaruvchilar iste'molning to'liq ekologik xarajatlariga duch kelishadi. Barqaror iste'mol siyosatini ishlab chiqish muammosi barqaror rivojlanish uchun juda muhim, ammo asosiy e'tibor axloqiy iste'molchini tushunishga qaratilgan.

Shunday qilib, oilalar va bolalar uchun ijtimoiy rehabilitatsiya markazlari ayollarga turli vaziyatlarda va turli yo'llar bilan yordam

ko'rsatadi: individual maslahatlar, bu ularning shaxsiy hayotiga to'liqroq e'tibor qaratish imkonini beradi; qo'llab-quvvatlash guruhlari; o'ziga ishonch, xavfsiz xulq-atvor, o'zini o'zi himoya qilishga o'rgatish; ishonch telefoni va boshqalar. Markazlar mutaxassislari tomonidan nafaqat reabilitatsiya ishlari, balki profilaktika va ijtimoiy patronaj ham olib borilayotgani ayollarga nisbatan zo'ravonlik muammosini kompleks hal etish imkonini bermoqda.

Nazorat savollari

1. Iste'molchilarning huquqlari nima?
2. Amaliyot va konsyumerizm (iste'mol) kodekslari.
3. Ijtimoiy ishning mijozi shaxs sifatida, fuqaro sifatida va xizmatlar iste'molchisi sifatida.
4. Ijtimoiy ishda advokatlikning asoslari
5. Mijozni mahalliy hamjamiyatga kiritish.
6. Ijtimoiy ish nazariyalaridan biri sifatida mijozni kuchaytirish.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Postmodernizm iste'molchi xulq-atvoriga zamonaviy yondashuvlarning ilmiy paradigmasi sifatida,
2. Iste'molchi xulq-atvori fanini etaplashtirishga yondashuvlarni sanab bering.
3. Iste'molchi xulq-atvori fanining rivojlanishida bixeviorizmning ahamiyati.
4. Iste'molchi xulq-atvorini tadqiq qilishning zamonaviy yo'nalishlari.
5. Iste'mol tushunchasi. Iste'mol jarayonining asosiy xususiyatlarini sanab o'ting.
2. Iste'mol tahliliga turlicha yondashuvlar xususiyatlarini aks ettiring.
3. Iste'molchining kognitiv cheklovlari va ulardan foydalanishning marketing usullariga misollar keltiring.
4. Iste'molchi xulq-atvorini tahlil qilish yondashuvlarining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi eng muhim ekologik omillarni ajratib ko'rsating.
6. Konsyumerizm tushunchasini, uning shakllanishining asosiy bosqichlarini kengaytiring.
7. Iste'molchilar huquqlarini himoya qilishning maqsadlari. Iste'molchilarning asosiy huquqlari.
8. Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish amaliyotini tahlil qilish.

10-mavzu: IJTIMOIIY ISHCHINING O‘ZINI TUTISH STANDARTLARI VA KASBIY LAYOQATLILIGI

Reja:

10.1. Ijtimoiy ishchining kasbiy fazilati

10.2. Ijtimoiy ishchi kasbiy kompetensiyasi

10.3. Ijtimoiy ishchining axloqiy me‘yorlarni hayotga tatbiq etishi va zarur bo‘lgan ko‘nikmalar

Ijtimoiy ish bo‘yicha mutaxassis har qanday zamonaviy ma’lumotli shaxsga ega bo‘lgan va ushbu kasbdagi mutaxassis uchun zarur bo‘lgan o‘ziga xos, shaxsiy va kasbiy umumiy xususiyatlarning birligi bo‘lishi kerak. Bugungi kunda mutaxassislardan faol, mustaqil, moslashuvchan, nostandart fikrlash, umumiy va kasbiy madaniyat talab etiladi.

Kasbiy ahamiyatga molik sifatlar kasbiy yaroqlilikning eng muhim omillaridan biri bo‘lib, ular ma’lum qobiliyatlarni bilvosita xarakterlabgina qolmay, balki o‘quv va faoliyat jarayonida rivojlanib, ularning tarkibiga organik ravishda kiradi. Kasbiy ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlar deganda shaxsning alohida dinamik xususiyatlari, ma’lum aqliy va psixomotor xususiyatlar (tegishli aqliy va psixomotor jarayonlar darajasi bilan ifodalanadi), shuningdek, kasbning insonga qo‘yiladigan talablariga javob beradigan va uning rivojlanishiga hissa qo‘shadigan jismoniy fazilatlar tushuniladi. bu kasbni muvaffaqiyatli egallash.

Kasbiy ahamiyatga ega fazilatlarni "maxsus bilim, qobiliyat va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish, shuningdek, kasbiy ishda ijtimoiy maqbul samaradorlikka erishish uchun zarur bo‘lgan shaxsning psixologik xususiyatlarining namoyon bo‘lishi" deb ham ta’riflanadi. Bu xususiyatlar, olimlarning fikricha, quyidagi xususiyatlarni o‘z ichiga oladi: intellektual (fikrlash), axloqiy (xulq-atvor), emotsional (hissiyotlar), kuchli irodali (o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyati), tashkiliy (faoliyat mexanizmi).

Bir qator rus tadqiqotchilari (N.V.Alishev, A.S.Egorov, N.P.Rebrov) “odam – mashina”, “odam-asbob-mehnat” tizimidagi insoniy aloqaning samaradorligi va ishonchliligi baholanadigan parametrlar nuqtai nazaridan kasbiy ahamiyatli sifatlarni ko‘rib chiqadilar. Aqliy jarayonlar, ruhiy holatlar, shuningdek, mehnatga

munosabat kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlar bo'lib xizmat qilishi mumkin.

E.F.Zeer kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlarni professional va shaxsiy potentsialning eng muhim tarkibiy qismi sifatida gapiradi, uning ostida mualliflar "mutaxassisning kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirish qobiliyatini belgilaydigan umumiy, maxsus va shaxsiy xususiyatlarining barqaror integral majmuini" tushunadilar. " Kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlar bilan bir qatorda, kasbiy va shaxsiy potentsial modeliga quyidagilar kiradi: psixofiziologik xususiyatlar, kasbiy yo'nalish (qadr-motivatsion soha), kasbiy kompetensiyalar (ijtimoiy va kasbiy sharoitlarda kasbiy bilim va ko'nikmalarni amalga oshirish qobiliyati).

Ijtimoiy ish mutaxassisining kasbiy va ma'naviy-axloqiy fazilatlariga quyidagilar kiradi: rahm-shafqat, mehr, fuqarolik va ijtimoiy adolat hissi. Ixtisoslashgan adabiyotlarda kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlar qayd etilgan: ijtimoiy mas'uliyat, yaxshilik va adolatning yuqori tuyg'usi, boshqalarni tushunish va ularga yordam berishga tayyorlik, hissiy barqarorlik, o'zini o'zi qadrlash nuqtai nazaridan shaxsiy muvofiqlik, da'volar darajasi va ijtimoiy moslashuv. Ushbu fazilatlarni amalga oshirish axloqiy kodeks va kasbiy standartlar tomonidan amalga oshiriladi va tartibga solinadi.

Bir qator mualliflar (Legavina A.Yu., Pavlenok P.D., Ukraina P.P.) muhim shaxsiy fazilatlar orasida, ularsiz ijtimoiy ishchi professional sifatida boy bo'lmaydi va agar ular dastlab u uchun g'ayrioddiy bo'lsa, ishlab chiqilishi kerak bo'lgan 3 tani ajratib ko'rsatishadi. asosiy guruhlar: 1.) ushbu faoliyat turini amalga oshirish qobiliyati bog'liq bo'lgan psixofiziologik xususiyatlar; 2.) ijtimoiy ishchini shaxs sifatida tavsiflovchi psixologik sifatlar; 3.) shaxsiy joziba ta'siri bog'liq bo'lgan psixologik va pedagogik fazilatlar.

Birinchi truppaning sifatlari psixik jarayonlarni (idrok, xotira, tasavvur, fikrlashni) aks ettiradi; ruhiy holatlar (charchoq, apatiya, stress, tashvish, depressiya); e'tibor ong holati, hissiy va irodaviy ko'rinish sifatida (cheklov, befarqlik, qat'iyatlilik, izchillik, impulsivlik). Ikkinchi guruh sifatlariga o'z-o'zini nazorat qilish, o'z harakatlarini o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini anglash xususiyatlari, uning shaxsiyatining yo'nalishi kabi psixologik fazilatlar kiradi; shuningdek, stressga chidamli fazilatlar - jismoniy tayyorgarlik, o'z-o'zini gipnoz qilish, his-tuyg'ularingizni almashtirish va boshqarish qobiliyati. Uchinchi guruhga muloqot qobiliyatlari kiradi (odamlar bilan tezda

aloqa o'rnatish qobiliyati); empatiya (empatiya, boshqa odamlarning umidlari, munosabati, holatini aniqlash); jozibadorlik (tashqi jozibadorlik); notiqlik (so'z bilan ilhomlantirish va ishontirish qobiliyati).

Ijtimoiy ishchi ijtimoiy ish maqsadlarini munosib amalga oshiruvchi sifatida harakat qilish uchun katta kasbiy mahorat arsenaliga ega bo'lishi, inson fanlari: psixologiya, akmeologiya, sotsiologiya, pedagogika, huquq sohasida chuqur bilimga ega bo'lishi kerak. Ijtimoiy xodimning tegishli shaxsiy fazilatlari bilan birlashtirilgan bilim va ko'nikmalari tegishli usullardan foydalangan holda baholanadi, bu esa kasbiy faoliyatni yanada samarali bajarishga yordam beradi.

Ijtimoiy ish universal faoliyatdir. Mutaxassisdan turli sohalarda bilimga ega bo'lishni va ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatini talab qiladi. Shu sababli, ijtimoiy ishchi uchun malaka qo'llanmasida ish vazifalarining juda keng ro'yxati belgilanganligi tasodif emas.

Ijtimoiy ishchi quyidagilarga majburdir:

- ma'naviy, jismoniy va ruhiy salomatligini muhofaza qilishda ijtimoiy-tibbiy, huquqiy, psixologik, pedagogik, moddiy va boshqa yordamga muhtoj oilalar va shaxslarni aniqlash;

- ularning qiyinchiliklari, ziddiyatli vaziyatlar (ish, o'qish, oila va h.k.) sabablarini aniqlash, ushbu qiyinchilik va nizolarni bartaraf etish va ijtimoiy himoya qilishga ko'maklashish;

- aholining ehtiyojmand qatlamlariga zarur ijtimoiy-iqtisodiy yordam ko'rsatish bo'yicha turli jamoat va davlat tashkilotlari hamda muassasalarining birgalikdagi faoliyatiga ko'maklashish;

- voyaga etmagan bolasi bor ayollar, nogironlar, nafaqaxo'rlarga oilaviy ta'lim, uyda ishlash uchun mehnat shartnomalari tuzishda yordam ko'rsatish;

- oila va nikoh masalalari bo'yicha psixo-pedagogik va huquqiy maslahatlar, g'ayriijtimoiy xulq-atvorga ega voyaga etmagan bolalar bilan tarbiyaviy ishlar;

- vasiylik va homiylikka muhtoj bolalar va kattalarni aniqlash, ularga tibbiy va ta'lim muassasalariga joylashtirish, moddiy, ijtimoiy va boshqa yordam ko'rsatish;

- huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarning ommaviy himoyasini tashkil etish, sudda (zarurat tug'ilganda) ularning jamoat himoyachisi sifatida chiqish;

- oilaga ijtimoiy yordam ko'rsatish markazlarini (farzandlikka olish, vasiylik va homiylik; ijtimoiy rehabilitatsiya; boshpana; yoshlar,

o‘smirlar, bolalar va oila markazlari; klublar va uyushmalar, manfaatdor guruhlar va boshqalar) tashkil etishda ishtirok etish;

- ozodlikdan mahrum qilish joylaridan va maxsus ta’lim muassasalaridan qaytgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirish va reabilitatsiya qilish bo‘yicha ishlarni tashkil etish va muvofiqlashtirish.

Ijtimoiy xodimning shaxsiy fazilatlarining roli, shubhasiz, uning kasbiy faoliyatida katta. Ular orasida shaxsning insonparvarlik yo‘nalishi, shaxsiy va ijtimoiy mas’uliyat, yuksak ezgulik va adolat tuyg‘usi, o‘zini o‘zi qadrlash va boshqa shaxsning qadr-qimmatini hurmat qilish, bag‘rikenglik, xushmuomalalik, odoblilik, hamdardlik, tushunishga tayyorlik, hissiy barqarorlik, o‘z-o‘zini hurmat nuqtai nazaridan shaxsiy etarlilik, da’volar darajasi va ijtimoiy moslashuv kabilar kiradi.

Ijtimoiy ishchining axloqiy xulq-atvori uning shaxsiyatining ma’naviy fazilatlarini bilan belgilanadi.

Halollik, mijozning ahvoli, qiyinchiliklar, xatolar haqida haqiqatni aytish qobiliyati, "so‘zda turish" qobiliyati.

Vijdon o‘z xatti-harakati uchun ma’naviy javobgarlik hissi sifatida ko‘riladi. Vijdon xulq-atvorni tartibga soluvchi vazifasini bajaradi, odamni echimlarni ijodiy izlashga undaydi va uni axloqiy va kasbiy me’yorlarni amalga oshirishga rasmiy yondashuvdan ogohlantiradi.

10.2. Ijtimoiy ishchi kasbiy kompetensiyasi

Pedagogik adabiyotlarda olimlar kompetensiya muammosini tahlil qilib, ushbu tushunchaning mazmunini prizma orqali ochib beradilar. Ehtimol, shu nuqtai nazardan, ilmiy ishlarda "kompetentlik", "kasbiy kompetensiya", "mutaxassisning kompetensiyasi" tushunchalari sinonim sifatida qo‘llaniladi, chunki ularning barchasi o‘z mohiyatiga ko‘ra professional faoliyat mehnatni amalga oshirish imkoniyati bilan bog‘liq.

Izohli lug‘atlarida "kompetentlik" atamasi (lotincha "kompeto" - birgalikda erishish, rioya qilish, yondashish) biror narsani hukm qilish imkonini beradigan bilimga ega bo‘lish, xabardorlik, malaka, to‘liq huquqlar sifatida talqin qilinadi. Kompetensiya (lot. comptens - "huquqqa tegishli", mos, qobiliyatli) - bu kasb talablariga muvofiqlik darajasining individual xususiyati. Kompetensiyani layoqatdan farqlash kerak - u ma’lum bir soha, shaxs hal qilish vakolatiga ega bo‘lgan bir qator masalalar. Ta’lim kontekstida qo‘llaniladigan "kompetentlik" tushunchasi dastlab mehnat psixologiyasida, motivatsiya va boshqaruv

psixologiyasida - bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sohalarda ishlab chiqilgan.

Kasbiy kompetensiya nafaqat professional va shaxsiy xususiyatlarning kombinatsiyasi. Mutaxassisning o'zlashtirish qobiliyatining mavjudligi bilan bog'liq bo'lgan zamonaviy mehnat texnologiyalarini amalga oshirishni nazarda tutadi.

Ushbu nazariyalar doirasidagi kompetensiyalar deganda, asosan, shaxsning o'zi tomonidan samarali bo'lish qobiliyati asosida egallanadigan fundamental qobiliyatlarning rivojlanishi natijasi tushuniladi. Aynan ular odamlarga o'zlari uchun muhim maqsadlarga erishishga imkon beradi - bu maqsadlarning tabiati va bu odamlar yashaydigan va harakat qiladigan ijtimoiy tuzilishdan qat'i nazar. Ilmiy adabiyotlarda kasbiy kompetensiyaga shaxsning muayyan mehnat funksiyalarini bajarish qobiliyati va qobiliyati sifatida, mustaqil va mas'uliyat bilan harakat qilish imkonini beradigan ruhiy fazilatlarning kombinatsiyasi, ma'lum bir ruhiy holat ta'rifi mavjud.

T.Yu.Bazarov kasbiy kompetensiyani uchta tarkibiy qismga ajratadi: uslubiy, jumladan, kasbiy mahorat, o'z-o'zini takomillashtirishga intilish, kasbiy o'z-o'zini anglash, keng dunyoqarash, ijodkorlik va ijtimoiy xodimlarning yuqori bilim darajasi; tashkiliy, bu tashkilotchilik qobiliyati, diqqat, o'ziga ishonch, samaradorlik, ehtiyotkorlik, xushmuomalalik, bag'rikenglik mavjudligini nazarda tutadi; moslashuvchanlik, empatiya, insoniylik va hayotiy tajribani o'z ichiga olgan ijtimoiy komponent. Kasbiy kompetensiyaning eng to'liq konsepsiyasi A.K.Markova tomonidan ko'rib chiqilib, bu tushunchani 1-turga ajratadi. Maxsus kompetensiya - bu yetarli darajada yuqori darajadagi haqiqiy kasbiy faoliyat, o'zining keyingi kasbiy rivojlanishini loyihalash qobiliyati. Ijtimoiy - qo'shma (guruh, kooperativ) kasbiy faoliyatga, shuningdek ushbu kasbda qabul qilingan professional muloqot usullariga ega bo'lish; o'z kasbiy faoliyati natijalari uchun ijtimoiy javobgarlik; Shaxsiy kompetensiya - shaxsning kasbiy deformatsiyasiga qarshi turish orqali shaxsiy o'zini namoyon qilish va o'zini o'zi rivojlantirish usullari; Individual kompetensiya - kasb doirasidagi individuallikni o'z-o'zini anglash va rivojlantirish usullari, kasbiy qarishga moyil emaslik, vaqt va kuchni ortiqcha yuklamasdan, charchoqsiz o'z ishini oqilona tashkil etish qobiliyati.

Ijtimoiy ish bo'yicha mutaxassisning yod kasbiy kompetensiyasi deganda, kasbiy faoliyat vazifalarini mustaqil va samarali bajarishga imkon beradigan bilim, ko'nikma va shakllangan kasbiy pozitsiyaning

muvozanatli kombinatsiyasi bo'lgan shaxsiyat-faoliyatning integratsiyalashgan yangi shakllanishi tushuniladi. shaxsning kasbiy yo'nalishi bilan dialektik bog'liqlik. Ushbu ta'rifda tadqiqotchi "shakllangan kasbiy pozitsiya" va "professional" elementlarni kasbiy kompetentsiya tarkibiga kiritadi.

Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, kasbiy kompetentsiya - bu kasbiy faoliyat sohasidagi masalalarni malakali tarzda baholash imkonini beradigan bilimlar to'plami. Boshqacha aytganda, kompetentsiya, birinchi navbatda, mavjud kasbiy bilimlar, kasbiy bilimlar bilan bog'liq. Shunday qilib, "Kompetentsiya – bu o'quv jarayonida egallanadigan bilim, tajriba, qadriyatlar, mayllarga asoslangan umumiy qobiliyatdir. Kompetentsiya bilim ham, malaka ham emas, malakali bo'lish olim yoki bilimli bo'lishni anglatmaydi; kompetentsiya - harakatlar, ko'nikmalarni kuzatish natijasida olinadigan ego xususiyatlari. Qobiliyat - bu ko'nikma, harakatni keltirib chiqaradigan narsa. Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy faoliyatining asosi professional kompetensiyalar to'plami. Kasbiy vakolatlar bloki sub'ektning qobiliyatini tavsiflovchi xususiyatlarini o'z ichiga olishi kerak:

- ma'lum hajmdagi kasbiy bilimga ega bo'lish va uni amalda qo'llash;
- kasbiy amaliyot modellarini ishlab chiqish va joriy etish;
- o'z kasbiy sohasi bo'yicha ilmiy tadqiqot o'tkazish.

Ijtimoiy faoliyat sohasidagi mutaxassisning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining muhim asosi sifatida shaxs va faoliyatning birligini ko'rib chiqishda "kasbiy kompetentsiya" va "kasbiylik" kabi muhim xususiyatlarni hisobga olish kerak.

K.M.Oganyan kasbiy kompetensiyaga ta'rif beradi - "bu o'rganish va o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida shakllanadigan, kasbiy muammolarni hal qilish sifatiga ta'sir qiluvchi ilmiy va amaliy bilim va ko'nikmalar tizimi, shuningdek, shaxsiy va kasbiy fazilatlarida namoyon bo'ladi. Odamlarning hayotiy muammolarini hal qilishda ular bilan biznes va hamkorlik aloqalari qo'yiladi".

Ijtimoiy ishchining kasbiy malakasini ikki turga bo'lish mumkin:

- boshqaruv kompetensiyasi: xodimning aniq mijozlar bilan ishlash uchun ham, inson huquqlarini ijtimoiy himoya qilishni tashkil etish uchun ham zarur bo'lgan nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini (ijtimoiy tajribasi) o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi kompetensiyaning asosi tegishli davlat tuzilmalarini tashkil etishning ilmiy asoslarini

bilishdir. Bu shuningdek, ijtimoiy sohada ishlash texnologiyasi, boshqaruvni tashkil etish nazariyasi asoslari, xususan, rahbar mehnati, etikasi, etakchilik psixologiyasi, nutq madaniyati va boshqalar haqidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi;

- psixologik-pedagogik kompetensiya psixologiya va pedagogika fanidan bilim olish orqali shakllanadi. Ijtimoiy ishchining psixologik kompetensiyasi etarlicha yuqori bo‘lishi kerak, chunki u o‘z faoliyati davomida umumiy psixologik, differensial psixologik, ijtimoiy-psixologik, audio-psixologik va boshqa muammolarni hal qilishi kerak.

10.3. Ijtimoiy ishchining axloqiy me‘yorlarni hayotga tatbiq etishi va zarur bo‘lgan ko‘nikmalar

Ijtimoiy ishchining malakasi ijtimoiy xodimning kasbiy kompetensiyasining axloqiy qadriyatlar, bilim va ijtimoiy ish jarayoni bilan birga xodimning ajralmas va juda muhim qismidir. Ijtimoiy ishning asosiy axloqiy qadriyatlari va tamoyillari ko‘nikmalarda namoyon bo‘ladi.

Ijtimoiy ishchining asosiy ko‘nikmalariga quyidagilar kiradi:

- tanqidiy fikrlash qobiliyatlari: tahlil qilish, boshqarish, aks ettirish (fikrlash) qobiliyati

- his-tuyg‘ulardan foydalanish ko‘nikmalari: tinglash va gapirish, kuzatish, tushunish va his-tuyg‘ularni ifodalash qobiliyati

- tanqidiy fikrlash va his-tuyg‘ulardan foydalanishni o‘zida mujassam etgan ko‘nikmalar: konstruktiv fikr bildirish va qabul qilish qobiliyati, intervyu ko‘nikmalari, etakchilik qobiliyatlari, muzokaralar olib borish va muhokama qilish qobiliyati, yordam berish qobiliyati

- o‘rganishni qo‘llab-quvvatlovchi ko‘nikmalar: yozish, axborot texnologiyalari, axborot savodxonligi.

Ijtimoiy xizmat tajribasiga asoslangan 12 ta asosiy ijtimoiy ish ko‘nikmalari mavjud. Ijtimoiy ishchi quyidagilarni bilishi kerak: 1) boshqalarni tushunish va maqsad bilan tinglash; 2) mijozning ijtimoiy tarixini, baholashini va hisobotini tuzish uchun ma’lumotni aniqlash va tegishli faktlarni tanlash; 3) shaxs nazariyasi va diagnostika usullaridan foydalangan holda og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan hatti-harakatlarni kuzatish va sharhlash; 4) mijozlarni (jismoniy shaxslarni, oilalarni, guruhlarni, jamoalarni) ularning muammosini hal qilish jarayoniga jalb qilish va o‘zaro ishonchni mustahkamlash; 5) mijoz uchun qiyin bo‘lgan mavzularni maxfiy va tahdidlarsiz muhokama qilish; 6) mijozning ehtiyojlarini qondirish uchun eng yaxshi echimlarni topish; 7) mijozning

harakatlariga aralashishni to'xtatish zarurligini aniqlash; 8) nizolashayotgan tomonlar o'rtasidagi muzokaralarning vositachisi va rahbari sifatida ishtirok etish; 9) mijozlar bilan tashkilotlar bilan munosabatlarni amalga oshirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish, mijozga yordam ko'rsatishda professional munosabatlarni yaratish va qo'llab-quvvatlash.

Ijtimoiy ishchining zarur ko'nikmalariga quyidagilar kiradi: aniq gapirish va yozish qobiliyati, boshqalarga o'rgatish, professional munosabatlarda rolli xatti-harakatlarning namunasi bo'lish, murakkab ruhiy hodisalarni izohlash, mijozga yordam berish uchun zarur bo'lgan manbalarni aniqlash va ulardan foydalanish, o'z faoliyati va his-tuyg'ularini tanqidiy baholash, bir vaqtning o'zida professional yordam yoki maslahatdan foydalanish, stress holatidagi mijoz bilan muloqot qilish, ziddiyatli vaziyatlarni engish, tanlangan mijozlarga yondashuvni topish.

Ijtimoiy xodimning kasbiy mahoratining asosi muloqot qobiliyatlari yoki muloqot qobiliyatlari hisoblanadi. Og'zaki (nutq) va og'zaki bo'lmagan (og'zaki bo'lmagan) muloqot qobiliyatlarini taqsimlash.

Og'zaki muloqot aks ettirishning mavjudligini (mijozning his-tuyg'ularini aks ettirish qobiliyatini), savol berish qobiliyatini nazarda tutadi.

Og'zaki bo'lmagan muloqotga tana tili, yuz ifodalari, muloqotdagi masofa, atrof-muhit, nutqning qisqarishi, pauzalar va boshqalar kiradi.

Ijtimoiy ishchining navbatdagi muhim mahorati bu yozuvlarni yuritish qobiliyatidir. Ijtimoiy ish amaliyotida ko'p sonli shakllar va hujjatlar qo'llaniladi, ular asosida mijoz bilan ishlash quriladi - ishni tavsiflash, mijozning ehtiyojlari va xavflarini aniqlash, mijoz bilan ishlash rejasini ishlab chiqish, ijtimoiy ish natijalarini kuzatish va ko'rib chiqish, hisobotlarni yozish va topshirish.

Yozuvlarni yuritish ko'nikmalari boshqa tegishli ko'nikmalarni, ma'lumotni tahlil qilish, xulosalar chiqarish, dalillar va dalillarni keltirish, bir so'z bilan aytganda, dalillarga asoslangan amaliyotni amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy ish jarayonining og'irligi yozuvlar sifatiga bog'liq, shuning uchun bu erda mijozga nisbatan kamsituvchi so'zlarni ishlatmaslik, spekulyatsiya, tasdiqlanmagan ma'lumotlar va talqinlarga emas, balki faktlarga tayanish uchun axloqiy tamoyillarni ham unutmaslik kerak.

Mutaxassis faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan shaxsning asosiy tarkibiy qismlari va xususiyatlari: insonga nisbatan insoniy munosabat, odamlar bilan ishlashga moyillik, ijtimoiy ishchi faoliyatiga chuqur motivatsiya, rivojlangan kasbiy ong va o‘zini o‘zi boshqarish tizimi. -onglilik, ijtimoiy ishga psixologik tayyorlik. Albatta, ijtimoiy ish sohasidagi mutaxassisning nazariy modeli ijtimoiy xodimning axloqiy kodeksi talablariga mos keladigan axloqiy va axloqiy fazilatlar, rivojlanish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga moyillik va tayyorlik kabi omillarni o‘z ichiga oladi. jamiyatdagi o‘zgarishlarga ijodiy munosabat.

Mahalliy va xorijiy adabiyotlarda doimiy ravishda ijtimoiy xodimlarning kasbiy va axloqiy fazilatlarini chuqurroq tushunishga, mutaxassis shaxsining tipologiyasini berishga harakat qilinmoqda.

Ijtimoiy ish bo‘yicha mutaxassislarning kasbiy va axloqiy fazilatlariga qo‘yiladigan talablar quyidagilar bilan belgilanadi:

- zamonaviy jamiyat madaniyati darajasi va uning ijtimoiy ish va uning asosiy sub’ektlari - ijtimoiy ishchilarga munosabati, uning falsafiy va axloqiy g‘oyalar, milliy mentalitet va ijtimoiy an’analar;

- Shvesiya, Buyuk Britaniya, AQSh, Italiya, Germaniya, Gollandiya, Finlyandiya va boshqa mamlakatlarda ma’lum darajada amalga oshirilgan ijtimoiy ishchining malakasiga qo‘yiladigan xalqaro talablar;

- ijtimoiy xizmatlar, kompleks, ko‘p tarmoqli va ixtisoslashtirilgan ijtimoiy xizmatlar markazlarini shakllantirish va rivojlantirishning ob’ektiv ehtiyojlari;

- ijtimoiy muammolarni hal etishning ko‘p xilma-xilligi, o‘tish davridagi ijtimoiy istisnolarni bartaraf etish, aholini ijtimoiy himoya qilish va ijtimoiy rivojlantirishning samarali yo‘llarini izlash, uning kontekstida tez-tez ta’kidlanganidek, inson nomidagi iqtisodiy islohotlar.

Ijtimoiy xodimlarning kasbiy faoliyatining mazmuni, amalga oshirish usullari, turlari va shakllari nafaqat ushbu faoliyatning mohiyatini belgilaydigan muayyan tarmoqning o‘ziga xos xususiyatlarini, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy sohasidagi vaziyatning o‘ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi. Ijtimoiy xodimlarning kasbiy va axloqiy fazilatlariga qo‘yiladigan talablar ijtimoiy ish vazifalarini amalga oshirish ko‘lami va aholini ijtimoiy himoya qilish ob’ektlarining xususiyatlariga qarab farq qilishi mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, qashshoqlik, ishsizlik, boshpanasizlik, sarsonlik, bolalar va o‘smirlarning g‘ayriijtimoiy xulq-atvori, kattalarning deviant xulq-atvori, fohishalik, yetimlik, ichkilikbozlik,

nogironlik va boshqalar kabilar jamiyatning tabiatiga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardir. Mutaxassisning faoliyati va zarur kasbiy fazilatlarini oldindan belgilash zarur.

Nazorat savollari

1. Muloqot nima?
2. Muloqotning ijtimoiyligi qanday namoyon bo'ladi?
3. Ijtimoiy xodim shaxsini shakllantirishda muloqotning o'rni qanday?
4. Muloqot shaxslararo munosabatlarga qanday ta'sir qiladi?
5. Muloqotda shaxslararo munosabatlar qanday aks etadi?
6. Muloqotning madaniy xususiyatlari qanday?
7. Nutqning belgilari nimalardan iborat?
8. Kasb-hunarga kommunikativ kompetensiyaning qanday turlari kerak?
9. Raqobatbardosh mutaxassisning kommunikativ portretini qanday xususiyatlar belgilaydi?
10. Aloqa to'siqlarining turlarini ayting. Ularga tavsif bering.
11. Og'zaki muloqot nima?
12. Noverbal muloqotga ta'rif bering?
13. Ijtimoiy xodimning malakasi tushunchasi.
8. Ijtimoiy ish bilan shug'ullanish, axloqiy me'yorlar va xulq-atvor standartlariga rioya qilish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. "Insonni tushunish uchun uni sevish kerak" (L. Feyerbax)
2. "Axloqiy qadr-qimmat – insonning o'z shaxsidagi insoniylik qonuniga hurmati" (I.Kant).
3. "Yaxshilik tilaydigan kishi yaxshilik qiluvchi kishi kabidir" (arab hikmati).
4. "Oltin farishtani ham yo'ldan ozdirar" (turk hikmati).
5. "Olijanob ish uchun pul to'lanayotganida, u bizdan tortib olinayotgan bo'ladi" (J.Vovenarg).

11-mavzu: IJTIMOYIY ISH AMALIYOTIDA ETIK IKKILANISH(DILEMMA)LAR MUHOKAMASIDA QAROR QABUL QILISH JARAYONI

Reja:

11.1. Ijtimoiy ish amaliyotida axloqiy dilemmalar turlari

11.2. Axloqiy qadriyatlar va tamoyillarning ziddiyatli vaziyatida qaror qabul qilish jarayoni

11.3. Bolalar bilan ishlaydigan ijtimoiy ish xodimining sifatlari

Amaliyot jarayonida ijtimoiy ishchilar o'zlarining shaxsiy qadriyatlari va kasblari o'rtasidagi ziddiyatga duch keladigan vaziyatlarga duch kelishadi. Ijtimoiy ishchilar milliy assotsiatsiyasi (NASR, 1999) ijtimoiy ishchilarning kasbiy hatti-harakatlarini boshqaradigan oltita asosiy qadriyatlar va axloqiy tamoyillarni aniqladi. Ushbu asosiy qadriyatlar va ularning axloqiy tamoyillari:

> Xizmat. Ijtimoiy ishchilarning asosiy maqsadi muhtojlarga yordam ko'rsatish va ijtimoiy muammolarni hal qilishdir.

> Ijtimoiy adolat. Ijtimoiy ishchilar ijtimoiy adolatsizlikka qarshi chiqishadi.

> Shaxsning qadr-qimmati va qadr-qimmati. Ijtimoiy ishchilar shaxsning tug'ma qadr-qimmati va qadr-qimmatini hurmat qiladilar.

> Insoniy munosabatlarning ahamiyati. Ijtimoiy ishchilar insoniy munosabatlarning asosiy ahamiyatini tan olishadi.

> Butunlik. Ijtimoiy ishchilar ishonchli tarzda o'zini tutishadi.

> Kompetensiya. Ijtimoiy xodimlar o'z vakolatlari doirasida amaliyot o'tkazadilar va o'zlarining kasbiy tajribasini rivojlantiradilar va takomillashtiradilar.

Ushbu qadriyatlar va tamoyillar ijtimoiy ishchini mijozning shaxsiy hayoti va o'z taqdirini o'zi belgilash huquqlarini himoya qiladigan va hurmat va hurmat bilan muomala qiladigan tarzda amaliyotga majbur qiladi.

Prinsiplar axloqiy e'tiborga loyiq deb hisoblangan mijozlar turlarini yoki mijozlarning hatti-harakatlarini farqlamaydi. Kasbning axloqiy me'yorlariga amal qiladigan va yashaydigan ijtimoiy ishchi ushbu tamoyillarni barcha mijozlar bilan amalda qo'llashga majburdir. Xodimning shaxsiy va kasbiy qadriyatlari o'rtasida muvofiqlik mavjud bo'lganda, bu jarayon osonlashadi. Cormier, Nurius va Osborne (2009) ta'kidlashicha, "ijtimoiy ishchilarning shaxsiy qadriyatlari professional

hatti-harakatlar standartlariga mos keladigan bo'lsa, yordamchilar mijozlar va boshqa mutaxassislar bilan chinakam va ishonchli munosabatda bo'lishlari mumkin".

Axloqiy dilemma - bu ikki yoki undan ortiq axloqiy qadriyatlar bir xil darajada ahamiyatga ega bo'lgan, ammo qarama-qarshilikda bo'lgan va odam o'zini to'g'ri qarorni tanlash holatida topadigan vaziyat.

Axloqiy qaror qabul qilish jarayoni - bu amaliyotchi yuzaga kelgan axloqiy dilemmani hal qilishga urinish jarayoni. Ijtimoiy ishdagi protokollarning aksariyati ijtimoiy ishchining axloqiy nazariyalarga, tegishli kasbiy adabiyotlarga, qoidalarga, axloq kodeksi va xulq-atvor standartlariga, maslahatlarga murojaat qilgan holda, to'g'ri yondashuvni qanday topishi bosqichma-bosqich tavsifini o'z ichiga oladi.

Axloqiy dilemma nima? Vaziyatni axloqiy dilemma deb hisoblash uchun uchta shart mavjud bo'lishi kerak. Birinchi shart, agent deb ataladigan shaxs qaysi harakat yo'nalishi yaxshiroq ekanligi haqida qaror qabul qilishi kerak bo'lgan holatlarda yuzaga keladi. Noqulay, ammo tanlovni talab qilmaydigan vaziyatlar axloqiy dilemmalar emas.

Misol uchun, ekskursiyada bo'lgan talabalar sertifikatlangan o'qituvchining rahbarligi ostida bo'lishlari kerak. Bu masalada tanlov yo'q, talaba rahbar bilan ishni muhokama qilganda axloqiy qoidabuzarlik yoki maxfiylikni buzish bo'lmaydi. Axloqiy dilemmaning ikkinchi sharti - tanlash uchun turli xil harakatlar bo'lishi kerak. Uchinchidan, axloqiy dilemmada, qanday harakat qilishdan qat'iy nazar, qandaydir axloqiy tamoyil xavf ostida emas. Boshqacha aytganda, mukammal yechim yo'q.

Axloqiy dilemma nima ekanligini aniqlashda axloq, qadriyatlar, axloq va qonun va siyosat o'rtasida farqlash kerak. Vaziyatda to'g'ri harakat yo'nalishini aniqlash uchun kasb yoki guruh a'zolari tomonidan qo'llaniladigan axloqiy me'yorlar. Etika qarorlar qabul qilishda mantiqiy va oqilona mezonlarga, asosan kognitiv jarayonga tayanadi. Qadriyatlar esa biz qadrlaydigan g'oyalarni tavsiflaydi.

Ketishni qadrlang, bu biz uchun aziz deb bilgan narsani anglatadi va bu mantiqiy ekanligini his qiladi. Shunday qilib, ko'pincha ma'nolar bilan bog'liq tuyg'u yoki ta'sirli komponent mavjud. Ko'pincha qadriyatlar tenglik va ijtimoiy adolat kabi biz erishmoqchi bo'lgan g'oyalardir. Axloq o'ziga xos bo'lgan shaxsning xulq-atvor qoidalarini tavsiflaydi. Ular boshqalar bilan munosabatlarimizni moslashtirish, qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash uchun ishlatiladi (Dolgoft, Lovenberg va Harrington, 2009).

Axloqiy holatga misol. Ijtimoiy ishchilar duch keladigan haqiqiy hayot muammosi bo'lgan quyidagi holatni ko'rib chiqing:

Ko'pincha ijtimoiy ish amaliyotida mutaxassislar chalkashlik, tashvish va qo'rquvni boshdan kechirishlari mumkin, ular qabul qilishlari kerak bo'lgan qarorlar uchun aybdor. Bunday vaziyatning sabablari ijtimoiy ishchining haqiqiy rolini tushunmaslik, ba'zan murakkab va qarama-qarshilik, idealizatsiya, qoidalar va tartiblar haqida ma'lumot etishmasligi yoki tariq uchun oldindan tayyorgarlik ko'rish imkoniyati yo'qligi sababli. vaziyat va tajribadan o'rganish. Shuning uchun ham ijtimoiy xodimlarni tayyorlashning muhim qismi bu tanqidiy fikrlash va fikrlash qobiliyatlarini o'rgatish va rivojlantirishdir.

Ijtimoiy ish amaliyotidagi axloqiy dilemmalar ijtimoiy ishchi "ikkita teng muqobil yechimlar" o'rtasida tanlov qilish zarurati bilan duch kelganda paydo bo'ladi, bu axloqiy tamoyillarning ziddiyatiga olib kelishi mumkin va qaysi tanlov to'g'ri bo'lishi aniq emas. Chet ellik mualliflarning fikriga ko'ra, axloqiy dilemmaning belgilovchi xususiyati shundaki, hech qanday yechim yo'qdek. Bu "axloqiy masala" nuqtai nazaridan farq qiladi, bu erda ijtimoiy ishchi qiyin qarorga duch kelgan bo'lsa ham, qabul qilinadigan qaror haqida aniq tasavvurga ega bo'lib tuyuladi.

Ijtimoiy ish amaliyotidagi axloqiy dilemmalar uchta asosiy savol atrofida aylanadi, deb taxmin qilinadi:

1. Shaxs huquqlari va farovonligi.
2. Jamoat farovonligi.
3. Tengsizlik va tizimli zulm.

Axloq kodeksi axloqiy xulq-atvor va shaxsiy javobgarlikka oid taxminlar bo'yicha yo'l-yo'riq berishi mumkin bo'lsa-da, u axloqiy nizolar yoki dilemmalarni hal qilish uchun aniq qadamlarni taqdim etmaydi. Axloqiy dilemmalarga duch kelgan ijtimoiy sohada ishlaydigan amaliyotchilarga yordam berish uchun ba'zi axloqiy qarorlar qabul qilish modellari ishlab chiqilgan.

Ushbu modellarning asosiy elementlarining qisqacha mazmuni, ayniqsa, ushbu holatda ishlash uchun foydali bo'lgan:

1. Asosiy ma'lumotni tashkil etish va muammoning aniq tavsifi tafsilotlari.
2. O'z shaxsiy qadriyatlarimni boshqa professional standartlardan ajratib turadigan axloqiy tamoyillarni hisobga olgan holda,
3. Jarayon davomida boshdan kechirgan ichki va tashqi mojarolar va keskinliklarni o'rganish,

4. Mumkin bo'lgan muqobillarni aniqlash va oqibatlarini va kutilayotgan natijalar haqida fikr yuritish,
5. Harakatlarning afzal tanlovini tanlash va amalga oshirish,
6. Nihoyat, ushbu qarorning natijalari va mumkin bo'lgan oqibatlarini baholash.

11.2. Axloqiy qadriyatlar va tamoyillarning ziddiyatli vaziyatida qaror qabul qilish jarayoni

Axloqiy qarorlar qabul qilish jarayoni odatda keskinlik, ziddiyat va ma'lum darajadagi mavhumlik bilan to'ldirilganligi sababli, ijtimoiy ishchilar, ayniqsa, o'z martabalarining dastlabki bosqichlarida, ularga ishlashda yordam berish uchun maslahat va nazorat so'rashlari kutiladi. Bunday holda, kuzatish ikki chiziq bo'ylab ayniqsa foydali bo'ladi.

Birinchidan, u axloqiy qarorlar qabul qilish jarayonini boshqarishga yordam berdi, xususan, axloqiy tamoyillarni ko'rib chiqishga, shaxsiy va kasbiy qadriyatlar o'rtasidagi dilemma tufayli yuzaga kelgan keskinlikni tan olishga va ziddiyatni qat'iy hal qilishga yordam berdi.

Ikkinchidan, kuzatuv qayta ishlash jarayonini o'rganish va boshlash imkoniyatini berdi, bu mening jinsiy huquqbuzarlar bilan ishlashni istamasligimni ta'kidlagan uzoq vaqtdan beri davom etgan mulohazalar va noto'g'ri qarashlar va istiqbollari.

Axloqiy noaniqlik sharoitida ijtimoiy ishchida paydo bo'ladigan tashvish va noaniqlikning ba'zi sabablari:

Yangi nostandart vaziyatda tayyorgarlik va bilimning etishmasligi;
Ijtimoiy xodimning g'amxo'rlik yoki nazorat kabi roli va maxfiylik bilan bog'liq qoidalar haqida aniqlik yo'qligi;

O'z maqomiga, ayniqsa, boshqa mutaxassislariga nisbatan ishonchsizlik;

Mijozning ehtiyojlari va huquqlarining tor ko'rinishi yoki butun ishning har tomonlama tahlilisiz vaziyat;

Vaziyatning murakkabligini anglash, undan ko'ngli to'lib ketish.

Axloqiy dilemmalar ekvivalent qadriyatlar, tamoyillar yoki xulq-atvor standartlari o'rtasida ziddiyat mavjud bo'lgan holatlarda paydo bo'lishi mumkin. Axloqiy dilemmalarning paydo bo'lishi, shuningdek, ijtimoiy ishchining jarayonning turli ishtirokchilariga nisbatan - mijozlarga nisbatan, ijtimoiy ishchi vakili bo'lgan agentlikka nisbatan, o'zaro ta'sir qiluvchi tashkilotlarga va umuman jamiyatga nisbatan vazifalari bilan bog'liq. Ba'zan, bir tomonning manfaatlarini hurmat

qilgan holda, ijtimoiy ishchi boshqasiga nisbatan etikani buzishi mumkin. Garchi axloq kodeksida turli vaziyatlarni hal qilish bo'yicha batafsil ko'rsatmalar va qoidalar mavjud bo'lsa-da, ijtimoiy ish amaliyoti shunchalik xilma-xilki, axloq kodeksi barcha vaziyatlarni qamrab olmaydi. Bunday hollarda, ish jarayonida nafaqat puxta o'ylangan va muvozanatli qaror, balki tajribali rahbarlarning yordami, jamoadagi hamkasblar bilan maslahatlashish ham talab qilinadi.

Axloqiy dilemma holatida qaror qabul qilish jarayoni: tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, vaziyatni tahlil qilishni talab qiladi va tuzilishi mumkin.

Axloqiy dilemma holatida qaror qabul qilish jarayoni quyidagi algoritmgaga muvofiq tuzilishi mumkin:

Mijoz qanday huquqlar haqida gapirayotganini o'ylab ko'ring;

Mijozning eng yaxshi manfaatlari qanday;

Mijozning o'zidan boshqa bu vaziyatda yana kim ishtirok etmoqda;

Bu toifadagi mijozlar jamiyatda qonunchilik nuqtai nazaridan qanday himoyalangan, qaysi mutaxassislar tomonidan.

Vaziyat 1. Bolaning o'limi.

Syu besh haftalik o'g'li Jekni cho'miltirdi va ikki kishilik karavotning o'rtasiga yotqizdi. U qolgan uchta farzandidan biri Jekni eri bilan qoldirgan, u ketayotganda u bilan birga o'ynagandi. U qaytib kelganida, u qattiq uxlab yotgan Xol (Syuning eri) ostida yotgan Jekni ko'rdi va u faqat Jekning ko'k rangda ekanligini va uyg'onmagan erining ostidan uni olib tashlashga majbur bo'lganini eslardi.

U 911 raqamiga qo'ng'iroq qiladi va shundan so'ng mahalliy kasalxonada uch kunlik intensiv terapiya, so'ngra eng yaqin yirik shifoxonaning reanimatsiya bo'limida davolandi. Shifokorlar 10 daqiqa davomida Jekning yurak urishini qaytarishdi, u uchinchi kuni miya o'lik deb e'lon qilindi. Shifokor chaqaloqqa dori-darmonlarni buyurdi va tanada ko'karishlar yoki singan suyaklar bor-yo'qligini aniqlash uchun tanani tekshirishni buyurdi. Ammo tadqiqotlar g'ayrioddiy narsani ko'rsatmadi. Shuning uchun shifokor chaqaloqning to'satdan o'limi tashxisini qo'ymoqchi bo'ldi, bu chaqaloq beshikda uxlayotgan paytda sodir bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy ishchi Debora buni noto'g'ri deb hisobladi. "Izoh bor, biz nima bo'lganini bilmaymiz. Bu yerda yetishmayotgan qismlar bor. Syu buni Xol qilgan deb hisoblardi. Ammo Jek katta bola edi - tug'ilganda 11 funt va besh haftada 13 funt bo'lgan. Xol Jekning havo olish uchun

kurashayotganini his qilmagani g'alati tuyuldi. Lekin u bunday qilmaydi. Xol o'g'lini ataylab bo'g'ib o'ldirdi, deb o'ylardi. U katta pushaymonlik va aybdorlikni his qilardi, u kasalxonada qolishni xohladi. Jek uch kundan keyin vafot etdi. Ular boshqa bolalariga g'amxo'rlik qilishdi va nikoh buzilishining odatiy sabablaridan hech biri yo'q edi. Uning ishi, sug'urta bor edi va hokazo.

Debora muammo paydo bo'lishini sezdi. Agar o'limda Holning aybi bo'lsa, unda tergov bo'lib, oila boshqa bolalarini yo'qotishi mumkin va ular azob chekishlari kerak edi. Ammo agar o'lim baxtsiz hodisa sifatida qayd etilgan bo'lsa, bolaning o'limi izohsiz qoladi. Shifokor beparvolik tufayli o'lim ta'rifini qo'llab-quvvatlaydi. Bundan ham muhimi shundaki. u nima qilganini his qildi, ehtimol boshqa bolalar azob chekishi mumkin bo'lgan vaziyatni rag'batlantiradi. Afsuski, o'lim to'g'risidagi guvohnoma o'limdan keyin 48 soat ichida topshirilishi kerak va shuning uchun Debora nima qilishni hal qilish uchun vaqt topdi.

Agar Xol o'g'lini urib o'ldirgan bo'lsa, Debora nima qilish kerakligi haqida qaror qabul qilishda muammo bo'lmaydi. Ammo Xol pushaymon va kasalxonada edi, Jek esa reanimatsiyada edi. U o'z o'g'lini qasddan o'ldirgan odamga o'xshamasdi, oilada yana uchta farzandi bo'lsa ham, odamni shubha ostiga qo'yadigan hech narsa yo'q. Debora Xod haqida politsiyaga nima xabar berishini bilmaydi. Balki u mast bo'lgandir. Ammo axloqiy hukm nuqtai nazaridan, Xollning javobgarligi nuqtai nazaridan hukm qilishimiz kerak. Bu qiyin ish. Darhaqiqat, u ishni murakkablashtirishi mumkin bo'lgan uchta masalani ko'taradi:

- Bu axloqiy dilemmani keltirib chiqaradi.
- Bu aslida muammoli vaziyat.
- Bu konseptual jihatdan muammoli.

Debora o'g'lining o'limida Xol aybdor yoki javobgar ekanligiga ishonchi komil emasligi sababli, u politsiyaga qo'ng'iroq qilish yoki qo'yib yuborish kabi axloqiy dilemmaga duch keladi. Ushbu ustanovka zararli bo'lishi mumkin. Agar u politsiyaga qo'ng'iroq qilmasa, u shubhali zo'ravonlik haqida rasmiylarga xabar berish bo'yicha o'zining qonuniy va axloqiy majburiyatlarini bajara olmasligi mumkin va uning rad etishi Holning boshqa bolalarga zarar tkazishiga olib kelishi mumkin, lekin agar u politsiyaga qo'ng'iroq qilsa, u oilasiga zarar yetkazadi. Bizda axloqiy dilemma bor.

Variantlar nima qilishimiz kerakligi haqida bo'lsa, axloqiy dilemmalar paydo bo'ladi. Deboraning dilemmasi axloqiydir, chunki u o'lim holatlari haqida xabar berish uchun qonuniy va axloqiy majburiyatga ega, ammo agar u shunday qilsa, xavflar oilaga zarar keltiradi.

Ba'zi axloqiy dilemmalar osongina hal qilinadi. Bu Deboraning qonuniy majburiyati tufayli oson ko'rinishi mumkin, ammo uning shubhalarini oqlash uchun hech qanday dalil yo'q. U zo'ravonlik alomatlarini ko'rmaydi, lekin ota o'z farzandining o'limiga qanday sabab bo'lganini o'zi bilmagan holda o'ylaydi.

Yunon tilidan olingan dilemma so'zi bir-birini istisno qiladigan ikkita pozitsiyani o'z ichiga olgan hukm yoki xulosani anglatadi, ulardan birini tanlash kerak. Bizning holatimizda biz bu so'zning majoziy ma'noda ishlatilishini nazarda tutamiz, bu ikki imkoniyatdan tanlash zarurligini anglatadi.

Ijtimoiy ishchilar o'z ishlarini qiyinlashtiradigan turli xil axloqiy dilemmalarga duch kelishlari kerak. Qiyinchiliklarning aksariyati ikki yoki undan ortiq qarama-qarshi javobgarlik va majburiyatlar o'rtasida tanlov qilish zaruratidan kelib chiqadi.

Ko'pincha tashvish tug'diradigan boshqa axloqiy bahs-munozaralar maxfiylik va aloqaning shaxsiy tabiati bilan bog'liq; haqiqatni aytish zarurati; paternalizm va o'z taqdirini o'zi belgilash; muassasa qonunlari va qoidalariga rioya qilish majburiyati, denonsatsiya; cheklangan resurslarni taqsimlash, shaxsiy va kasbiy qadriyatlar o'rtasidagi munosabat.

Maxfiylik va jamoat manfaatlari. Ijtimoiy ishchilar mijoz tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar maxfiy saqlanishi kerakligi haqidagi qoidaga rioya qilishlari kerak. Ammo ba'zi hollarda xodimlar ma'lumotni oshkor qilishga majbur bo'lishadi, masalan, mijoz uchinchi shaxsga zarar etkazishi mumkin bo'lgan tahdid mavjud bo'lganda. Bu kodeksda e'tiborga olingan bo'lib, unda mutaxassislar ma'lumotni "uzrli sabablarga ko'ra" oshkor qilishi mumkinligi yozilgan. Afsuski, maxfiylikka rioya qilmaslik haqidagi umumiy fikrga qaramay, xodimlar o'rtasida qanday sharoitlarda bunday oshkor qilish mumkinligi haqida kelishuv mavjud emas. favqulodda vaziyatlarda oqlanadi.

Haqiqatni va mijozning manfaatlarini aytish zarurati. Ijtimoiy ishda mijozning uning ahvoli va farovonligi bilan bog'liq masalalar bo'yicha ishonchli ma'lumot olish huquqi bilan bog'liq prinsip mavjud. Biroq, ba'zi ijtimoiy ishchilar kamdan-kam hollarda haqiqatni yashirish

va yolgʻon maʼlumot berish mumkin va hatto zarur deb taʼkidlashadi. Masalan, mijozni zarardan himoya qilish kerak. Biroq, koʻpchilik ijtimoiy xodimlar mijozga toʻgʻri maʼlumotni inkor etmaslik yoki notoʻgʻri koʻrsatmaslik kerak degan fikrda.

11.3. Bolalar bilan ishlaydigan ijtimoiy ish xodimining sifatlari

Ijtimoiy ishda bolalar bn ishlaydigan xodim qanday sifatlarga ega boʻlishi quyidagichadir:

1) Insonlarni individual farqliklariga baholamaslik munosabatida boʻlish.

2) Bolalarning emotsional holatiga sezgirlik.

3) yegiluvchanlik (yegiluvchanlikka mos koʻrsatkich) – toʻsiqlardan yengil oʻta olish, birmavzudan ikkinchi mavzuga yengil oʻtish.

4) yemotsional bosiqlik va sabrlilik – boladagi xavotirlikni bartaraf eta olish, tinchlantirish yemotsional bosiqlik va sablilik qobiliyatiga yega boʻlish.

5) Umumiy madaniyat xulqini qoʻllab quvvatlash.

6) Oʻz xulqi yoʻnalishini oxirigacha joylashtira olish – vaziyatni konstruktivligini bola yuklamasdan, uning shaxs sifatida oʻsishiga toʻsiqlik qilmasdan berilgan mavzu boʻyicha suhbatga qaytish.

7) Oʻsmir va bolalar xulqi sohasida bilimlarning mavjudligi – shaxs rivojlanishi va qonunyatleri, yosh va individual xususiyatlari haqidagi bilimlarni yegallash.

8) Hayoti davomida shaxs boʻlib rivojlanishi uchun imkoniyatlarni tan olish. Bola hayotidagi yuqoridagi vaziyat uning tabiatdan yomonligi uchun yemas, balki hayotiy vaziyatga mos kelmaydigan sharoitda oʻsganligi sabablidir. Har qanday yoshda uning xulqi va xarakter qirralarini ijobiy shakllantirish saqlash imkoniyati mavjud. Bolaga chuqur qiziqishni namoyon yetish.

9) Bola xulqi va tayyorgarlik darajasiga sezgirlik oʻz bolalik tajribasiga murojaat yetgan xolda amalga oshirish.

10) Bola xuquqini xurmat qilish, oʻz muammolaridek hal yetish va javobgarlikni oʻz zimmasiga olish qobiliyati.

11) Oʻz tajribasi va refleksiya ochiqlik. Ijtimoiy ishchi, oʻz tuygʻularini tahlil yetishi, bilishi, belgilashi va salbiy tomonlarini kamsitmasdan balki ularni toʻgʻrilash lozim. Faqat shunday xollardagina u oʻz xulqini nazorat qila oladi.

12) O‘z o‘zini anglashni o‘stirish. Maslahatchi o‘zi haqida qancha ko‘p bilsa, u kim bilan ishlayotganligini yaxshi biladi.

13) Kuchli o‘xshashlik – o‘z ichki pozitsiyasiga yega bo‘lish, boshqa insonlarga nisbatan oddiy umid aks yettirish.

Nazorat savollari

1. Axloqiy dilemma tushunchasi, axloqiy jihatdan asosli qaror qabul qilish, axloqiy dilemmalarning paydo bo‘lishi omillari.

2. Ijtimoiy ishning paradokslari (moddiy jihatdan ta‘minlanganlar yordamida zaif qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash, mijoz bilan hamkorlikda ishlash va ijtimoiy jihatdan tasdiqlangan me‘yorlarga rioya qilishning maqsadga muvofiqligi, mijoz manfaatlari va uning ehtiyojlarini himoya qilish, cheklangan resurslar)

3. Axloqiy dilemmalar (huquqlar va manfaatlar to‘qnashuvi; ijtimoiy xodim va mijozning qadriyatlarini o‘rtasidagi farqlar; mijoz bilan professional munosabatlar o‘rnatish zarurati va boshqalar).

4. Reflektiv amaliyot axloqiy dilemmalarni yengish usuli sifatida.

12-mavzu: TURLI MIJOZ VA GURUHLAR BILAN IJTIMOYIY ISH OLIB BORISH AMALIYOTI ETIK MASALALARI

Reja:

12.1. Marginal guruhlar tushunchasi

12.2. Marginallik sabablari. Marginal guruhlarning jamiyatdagi mavqei.

12.3. Yoshi, moddiy ahvoli, madaniyati, jinsi turlicha bo'lgan kishilar bilan ishlashda etik qadriyatlar va prinsiplar.

Marginallik (lot. –chekkada joylashgan) - madaniyatlararo aloqalar, ijtimoiy yoki texnologik siljishlar va boshqa omillar ta'sirida me'yoriy-qadriyatli tizimlarning bo'shashishi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy hodisalarning o'ziga xos xususiyati. Marginallikning sabablari: turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi sezilarli ijtimoiy masofa; bu guruhlarning uzoq muddatli va har tomonlama o'zaro ta'siri.

Marginallik (lot. Margo –chekka, chegara) — an'anaviy ravishda ijtimoiy falsafa va sotsiologiyada shaxsning har qanday ijtimoiy hamjamiyatga nisbatan chegaraviy pozitsiyasini tahlil qilish, uning ruhiyati va turmush tarzida ma'lum iz qoldirish uchun ishlatiladigan tushunchadir.

Vaqt o'tishi bilan ijtimoiy fanlarda marginallik muammosini idrok etish va tushinishda bir qancha tendensiyalar shakllandi. Migratsiya va etnik jarayonlar doirasida marginallikni o'rganishda davom etayotgan Amerika maktabi yorqin misoldir (R. Mergon, Xarman, Vuds). Amerikalik olimlar marginallik hodisasini o'ziga xos, alohida, alohida holat sifatida ko'rib chiqadilar, bu shaxsning ijobiy ma'lumot guruhiga, haqiqiy jamoaga kirganida dastlabki sotsializatsiya davri bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, marginallik fenomenini o'rganishda psixologik yondashuv ustunlik qilishda davom etmoqda va marginallikning o'zi odamning o'zi bilan, uning ichki "men" bilan, boshqa odamlar va jamiyat bilan kelishuvini vaqtincha buzish sifatida talqin etiladi. U ijtimoiy tuzilmaning o'zgarishi momentlari: va jamiyatning ijtimoiy harakatchanligi darajasining oshishi bilan tavsiflanadi.

Yevropa an'alarida marginallik va marginal guruhlar muammosini o'rganishda ikkita asosiy yondashuv ustunlik qiladi, ular shartli ravishda "anglo-german" va "fransuz" deb nomlanadi. Nemis va ingliz an'analari marginallikni idrok etishda o'xshash pozitsiyalarni

egallaydi. Bu yerda marginallik jamiyatning tarkibiy deformatsiyasi va o'zgarishi va shu bilan bog'liq holda undagi shaxsning ijtimoiylashuvi natijalarining salbiy varianti sifatida tushuniladi (V. Xiiriks, K. Raban). Ular uchun marginallashtirilgan guruhlar, eng avvalo, jamiyatning tabaqalashtirilgan elementlari, ijtimoiy "pastki", quyi tabaqa yoki emigrantlar – "uchinchi" dunyo mamlakatlaridan kelgan muhojirlardir. Ular marginallik konsepsiyasini uning sub'ektlarining jamiyatga moslashuvi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadilar.

Fransuzlarning marjinal muammosiga yondashuvi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu erda marginallik jamiyatning an'anaviy qadriyatlari va me'yorlariga qarshi norozilik, sinfiy kurashning mahsuli sifatida tushuniladi. Marginal guruhlar nisbatan bunday qarash 1968 yil bahori voqealari ta'sirida shakllangan. Marginallik "umumiy qabul qilingan me'yorlar bilan ziddiyat natijasi, mavjud ijtimoiy tuzum bilan o'ziga xos munosabatlar ifodasi sifatida qabul qilinadi. Marginallikka o'tish quyidagilarni nazarda tutadi: yoki barcha an'anaviy aloqalarni uzib, o'z, butunlay boshqa dunyoni yaratish; yoki qonuniylik chegarasidan tashqariga bosqichma-bosqich ko'chirish (yoki zo'ravonlik bilan chiqarib yuborish). "Fransuzcha yondashuv" vaqt o'tishi bilan o'zgarib, o'zgarishlarga duch keldi, u "anglo-german"ga tobora yaqinlashmoqda. Immigrantlar va ishsizlar - "inqirozdan zarar ko'rgan jamiyatning qulashi mahsulidir" - asosan marginal guruhlar toifasiga kiritilgan.

Lotin Amerikasi tadqiqotchilari marjinallik hodisasiga turli davlatlarning notekis iqtisodiy rivojlanishi nuqtai nazaridan yondashadilar va Lotin Amerikasi va "uchinchi" dunyo mamlakatlariga ishora qilib, butun bir chekka hududlar mavjudligi haqida gapiradilar (O. Sunkel, L. Sea, L. Paeo). Ular uchun marjinal guruhlar mansub odamlar ijtimoiy izolyatsiya qilingan guruhlar vakillari, shahar "pastki" aholisi va chekka odamlardir. Shu bilan birga, Lotin Amerikasi mualliflari ko'pincha lyumpen-proletariat va lyumpen-burjuaziyani marjinal guruhlar sifatida tushunadilar.

Marginallik tushunchasi hozirda ijtimoiy ish sohasiga singib ketgan. Marjinal guruhlar mansub odamlar - bu jamiyat yoki asosiy tarkibiy bo'linmalarga xos bo'lgan hukmron ijtimoiy-madaniy an'analar va me'yorlardan tashqarida "chet", "yo'llar" da joylashgan shaxslar va guruhlar belgilanishi. Marginal guruhlar va guruhlar mansub odamlar zudlik bilan ijtimoiy ish sohasidagi mutaxassislar yordami va yordamiga muhtoj. Ushbu yordam psixologik, ma'naviy yoki moddiy

bo'lishi mumkin. Bunday odamlar bilan ijtimoiy ishlarni professional darajada o'qitilgan, malakali ijtimoiy ishchilar, ko'ngillilar, tor mutaxassislar (psixologlar, shifokorlar, yuristlar) amalga oshirishi kerak, ular haqiqatan ham yordam bera oladi va mavjud muammoni bartaraf etishga harakat qiladi.

Biroq, birinchi navbatda, marginal guruhlariga mansub odamlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish ularning qarindoshlari va yaqinlari tomonidan amalga oshirilishi kerak, bu insonni qo'llab-quvvatlash, tushunish, insonga, uning qobiliyati va imkoniyatlariga ishonishda namoyon bo'lishi kerak.

G'arbiy Yevropadagi marginal guruhlar va odamlar - bu lyumpen proletarlari deb ataladigan an'anaviy guruhlar bilan bir qatorda yangi marginal guruhlar mavjud bo'lgan guruhlarning murakkab aralashmasi. Ularning xususiyatlariga yuqori ta'lim va siyosiy faollik, yuqori ijtimoiy talablar, rivojlangan ehtiyojlar kiradi. Yangi marginal guruhlarining paydo bo'lishining manbai hali jamiyat tomonidan rad etilmagan, lekin bir-biriga qarama-qarshi pozitsiyalarni egallab, oldingi mavqeini yo'qotgan guruhlarning pastga qarab ijtimoiy harakatidir.

Bularga - oldingi ijtimoiy mavqeini yo'qotgan ijtimoiy guruhlar kiradi, shuni ta'kidlash kerakki, ular muhim hayotiy ehtiyojlarga mos keladigan normal maqomga ega bo'lish imkoniyatiga ega emaslar, chunki buning asosida uning ob'ektiv tushirilishi yotadi; oldingi ijtimoiy tuzumga nisbatan yangi maqomga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar. Bu guruhlar hali ijtimoiy maqbul, birlashtirilgan, normal faoliyat mexanizmiga ega emas.

Marginal guruh - ular bozorda mustaqil ravishda ish topish imkoniyati eng kam bo'lgan aholining har qanday guruhini o'z ichiga olishi mumkin (masalan, yolg'iz bolalarni tarbiyalayotgan onalar; bolali ayollar; qarovsiz bolalar; xavf ostida bo'lgan oilalar farzandlari; malakasiz mehnatkashlar; ozodlikdan mahrum qilish joylaridan ozod qilinganlar, doimiy yashash joyi bo'lmagan shaxslar, nafaqaxo'rlar, nogironlar, migrantlar, qochqinlar, etnik ozchiliklar, surunkali kasalliklarga chalinganlar va boshqalar).

Ijtimoiy marginalizatsiya nima? Marginalizatsiya sirpanchiq va qatlamli tushunchadir. Butun jamiyatlarda global miqyosda chegaralangan bo'lishi mumkin, sinflar va jamoalar esa hukmron ijtimoiy tuzumdan ajratilgan bo'lishi mumkin. Xuddi shunday, etnik guruhlar, oilalar yoki shaxslar hamjamiyatlarda chetga surilishi mumkin. Muayyan darajada marginallashtiruvchi ijtimoiy maqom bilan bog'liq harakatlanuvchi hodisadir.

Misol uchun, ayrim shaxslar yoki guruhlar qaysidir vaqtda yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'lishlari mumkin, ammo ijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'lganda, ular bu maqomni va marginallashtirishni yo'qotadilar. O'zgarishlarning hayot siklining bosqichlari kabi, odamlarning marginal pozitsiyasi ham o'zgarishi mumkin.

Hayotiy siklning muayyan bosqichlarida marginallashtirish xavfi ortadi yoki kamayadi. Masalan, bolalar va yoshlarning qarigan sari marginal holati kamayishi mumkin;

Qarigan sari marginallashtirish kattalarning maqomi oshishi mumkin;

Yolg'iz onaning marginal holati, ularning farzandlari o'sishi bilan o'zgarishi mumkin va hokazo. Biroq, marginallashtirish xavfi ostida bo'lgan ayrim ijtimoiy guruhlarda turli xil xavflar bo'lishi mumkin.

Eldering & Knose (1998) masalan, Yevropada immigrant yoshlarning chegaralanish xavfi muayyan qabul qiluvchi mamlakatlardan yoki madaniyat darajasidan qat'i nazar, etnik kelib chiqishiga qarab o'zgarishini ko'rsatgan.

Marginallik tajribasi bir necha yo'llar bilan paydo bo'lishi mumkin. Ba'zi odamlar uchun tug'ilishdan og'ir nogiron bo'lganlar yoki ayniqsa marginal guruhlarda tug'ilganlar (masalan, kamsitilgan etnik guruhlar vakillari - Avstraliya, Osiyo va Amerikadagi mahalliy aholi, Britaniyadagi Afrika Karib dengizi aholisi), marginallik umrbod bo'ladi va asosan ularning hayotiy tajribasini belgilaydi. Boshqalar uchun marginallik keyinchalik nogironlik yoki ijtimoiy va iqtisodiy tizimdagi o'zgarishlar natijasida olinadi. Global kapitalizm o'z qamrovini kengaytirib, o'z tizimiga tobora ko'proq odamlarni olib kimgach, tobora ko'proq jamoalar yerdan, yashash vositalaridan yoki ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlaridan mahrum bo'lmoqda.

12.2. Marginallikning sabablari. Marginal guruhlarning jamiyatdagi mavqei

Individual, shaxslararo va ijtimoiy darajalarda to'liq va to'liq ijtimoiy hayotdan chetlatish asosini marginallashtirish yotadi. O'z hayotlari va ulardagi resurslar ustidan nisbatan zaif nazoratga ega bo'lgan odamlar; ular ajralgan bo'lib qolishlari mumkin va ko'pincha salbiy ijtimoiy munosabatlarning oxirida bo'lishadi. Ularning ijtimoiy hissa qo'shish qobiliyati cheklangan bo'lishi mumkin va ularda o'ziga ishonch va o'zini o'zi qadrlash past bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy siyosat va amaliyotlar ularning ta'lim va sog'liqni saqlash, uy-joy, daromad, dam olish va bandlik kabi ijtimoiy resurslardan nisbatan cheklangan foydalanish imkoniyatiga ega ekanligini anglatishi mumkin. Turli odamlar o'zlarining shaxsiy va ijtimoiy resurslariga qarab marginallasuvga turlicha munosabatda bo'lishadi. Shunga qaramay, ba'zi umumiy ijtimoiy-psixologik jarayonlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Sog'liqni saqlashni rivojlantirish agentligi tomonidan moliyalashtirilgan ijtimoiy kapital, salomatlik va gender o'rtasidagi munosabatlar bo'yicha fanlararo tadqiqot o'tkazildi. Suhbatda jamiyatning 77 nafar a'zosi ishtirok etdi. Ulardan 39 nafari, jumladan, 18 nafari yoshi kattaroq (56 yoshdan 79 yoshgacha) erkaklar edi. Bu keksa erkaklar uchun erkaklik ko'pincha ularning sog'lig'i, oilasi va ish holatiga bog'liq. Ularning sog'lig'ining yomonlashishi, sheriklarini yo'qotishi va ish joyini yo'qotishi (sog'lig'ining yomonlashishi yoki nafaqaga chiqishi tufayli) jamiyatning tanazzulga uchrashi kontekstida ko'proq marginallasgan erkaklarni qayta tartibga solishni talab qiladi.

Jinoyat va giyohvandlik ijtimoiy hayotning umumiy xususiyatlarini oladi. Binobarin, odamlar o'zlarini ushbu jamiyatning zaif a'zosi deb his qildilar va ijtimoiy guruhlar va tadbirlarda qatnashishni xohlamadilar. Ushbu istaksizlikning tahlili kommunal xo'jalikning jamoat joylarini genderlashning muhimligini ko'rsatdi va odamlar tomonidan ayol domenlari, erkaklarlik g'oyalarini o'ynashga qodir bo'lmagan joylar sifatida qabul qilindi.

Marginalizatsiya ikki jihatga ega: tashqi va ichki. Har doim marginallasuvning tashqi yuzasi va ko'rinishi jamoatchilik tomonidan salbiy tomondan ko'rib chiqiladi va muhokama qilinadi.

Marginal guruhlariga mansub odamlar shahar hududida yashashga qodir emas. Yana bir sabab - jamiyatda yashash uchun to'siqlarning mavjudligi. Aksariyat an'anaviy hududlar bu muhojirlarni osongina qabul qila olmagan uchun ular yuqori ijtimoiy nazorat va normalar kuzatilgan hududlarda yashaydilar. Bu hududlar shahar chekkasida joylashgan.

Ijtimoiy ishchi shaxslarga, guruhlariga va jamiyatga shaxsiy mustaqillik va ijtimoiy va shaxsiy qoniqish, ijtimoiy manfaatlar va jismoniy salomatlik, psixologik va ijtimoiy o'zlarining shaxsiy va ijtimoiy ishlarida yordam berishga qaratilgan aniq ko'nikmalar va bilimlarga asoslanib, marginal guruhlariga mansub odamlarga professional ravishda xizmat qiladi. (Sara-Aram, 1995).

Marginallashuvni marginallashgan shaxslarning holati va ularning turmush tarzini hisobga olgan holda aniqlash mumkin. Ular shahar iqtisodiyoti doirasida bo'lgan va ijtimoiy iqtisodiy tizimga qiziqmaydiganlardir. Jozibadorlikning yo'qligi sababi uy-joy muammosi va bir xil daromadga ega bo'lgan shaharda yashovchi ba'zi shahar aholisi bilan ularning xatti-harakatlaridagi boshqa farqlardir (Zahedezahedani, 1990).

"Marginal" tushunchasi 1928 yildan beri mavjud. Robert Park o'zining "Inson migratsiyasi va marginal odam" asarida marginal odam iborasini birinchi marta ishlatgan odam.

R.Park E.Berges va J.Virtlar bilan birgalikda Chikago universitetida vujudga kelgan va "inson ekologiyasi" deb atalgan sotsiologik yo'nalishning asoschisi bo'lgan. Chikago maktabining ilmiy qiziqish mavzusi sivilizatsiya jarayonlari va shahar muhitining muammolari edi. R.Park marjinal shaxs hodisasini – jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir bosqichiga xos bo'lgan va murakkab ijtimoiy jarayonlarni, butun sivilizatsiya taraqqiyotini tushunish uchun muhim bo'lgan hodisani ana shu nuqtai nazardan ko'rib chiqdi.

R. Parkning so'zlariga ko'ra, marginal inson - immigrant, bir vaqtning o'zida ikki dunyoda yashaydigan yarim zot. Marjinal guruhlarga mansub shaxsning tabiatini belgilaydigan asosiy narsa - eski odatlardan voz kechib, yangilari hali shakllanmagan bo'lsa, axloqiy dixotomiya, ikkiga ajralish va ziddiyat hissi.

Sotsiologik nazariya.

Ushbu nazariya mutafakkirlari marginallashuvni ijtimoiy, iqtisodiy va marjinal sohalarning hodisasi deb hisoblaydilar, bu tengsizlik va qashshoqlikning qishloqlardan shaharlarga o'tishidir. Ular marginallashuv tez sur'atlar bilan kengayib borayotganiga ishonishdi, generativ professional bo'lsa, tashrif buyuradigan aholi uchun uskunalar va shahar aholisini nomutanosib ravishda ko'paytirish uchun uskunalar va vositalar infratuzilmasi ta'minlanmagan.

Shu nuqtai nazardan, uchinchi dunyo mamlakatlaridagi kambag'al hududlarda ijtimoiy va kontekstual infratuzilmaning tanqisligi va etishmasligi tufayli katta shaharlar chekka hududlarga ega. Ularning fikriga ko'ra, muhojirlarning bir qismi shaharga jalb qilingan bo'lishi mumkin, ikkinchisi esa ko'plab jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi.

Gumanizm nazariyasi.

Olimlarning fikricha, agar metropoliyaning iqtisodiy sharoiti quyi sinfni o'zgartirsa va daromadlar o'rtacha bo'lishiga olib kelsa, ular yashash joylarini optimallashtirishi mumkin. Huquqiy egalaridan yer sotib olish va yo'llar, maktablar qurish va mulkni topshirish xizmatlari kabi infratuzilma xizmatlarini ko'rsating va uchinchi dunyo taraqqiyoti mamlakatlarida joylashgan shaxslarga taqdim etiladi. Ba'zi mamlakatlarda aytilgan qurilish loyihalarining bir qismi katta shaharlardagi kambag'allar uchun yopiq qismda amalga oshirilmoqda.

Ko'pgina mutaxassislar va menejerlar shahar jamiyati va ijro etuvchi mexanizmlarni tayyorlash va iqtisodiy, ijtimoiy motivlar asosida marginal hududlar muammolarini hal qilishga harakat qilmoqdalar. Garchi bu nazariya ushbu sohalarning katta muammolarining aksariyati hal etilganligini va madaniy-ma'rifiy sohalar bilan ta'minlanganligini o'z ichiga oladi.

Marginallikni o'rganishning aspektlari.

1. Status jihati - statusning marginalligi shaxsning mavqeini aniqlashda asoratlarni paydo bo'ladigan vaziyat bilan bog'liq. Bu holat qonuniy bo'lmasligi mumkin. Vaqt o'tishi bilan har doim marginallikka olib keladi

2. Madaniy (me'yoriy) jihat - bu hukmron madaniy qadriyatlar bilan ziddiyat holati yoki shaxsning noaniq qiymat yo'nalishlari holati (odam me'yorlar / madaniyat nuqtai nazaridan qaysi guruhga qo'shilish kerakligini bilmasa).

Desotsializatsiya (lyumpenizatsiya) - inson hayotning "pastki qismiga" botadi, ba'zi bir asosiy ijtimoiy fazilatlarini yo'qotadi, intellektual / kasbiy saviyasining pasayishi tez-tez kuzatiladi va ko'pincha huquq va majburiyatlarning yo'qolishi kuzatiladi.

12.3. Yoshi, moddiy ahvoli, madaniyati, jinsi turlicha bo'lgan kishilar bilan ishlashda etik qadriyatlar va prinsiplar

Aloqa markazlari va tegishli tashkilotlar, jumladan, bolalar sog'liqni saqlash markazlari, maslahat markazlari, sudlar, politsiya uchastkalari va politsiya xodimlari, maktablar, institutlar, dam olish, sport va madaniyat markazlari, munitsipalitetlar, xususiy va yarim xususiy tashkilotlar bilan ishlash uchun faoliyat yuritadi. bolalar, masalan, alohida ehtiyojli bolalar, saraton kasalligiga chalingan bolalar, OITS bilan kasallangan bolalar, xayriya uyushmalari, ta'lim va sog'liqni saqlashni moliyalashtirish va boshqalar. O'z farzandlarining ushbu tashkilotlariga yordam berish va sohadagi ishchilar o'rtasida jiddiy

shikastlanishlar, shu jumladan harakatlar va harakatlarni oldini olish uchun xizmatlar, resurslar, ob'ektlar va markazlardan foydalanish. Ommaviy axborot vositalaridan, xususan, radio va televideniedan bolalar va ularning muammolari uchun maxsus ta'lim dasturlarini taqdim etish va keng ko'lamli muammolarni qanday hal qilish va yanada samaraliroq foydalanish.

Marginallik muammosini o'rganishning dolzarbligi quyidagi omillar bilan bog'liq: birinchidan, zamonaviy jamiyatning holatini, turli guruhlar va shaxslarning ushbu jamiyatdagi mavqeini belgilovchi ob'ektiv omillar. Zamonaviy dunyoni dunyo sifatida tavsiflash mumkin. Ijtimoiy tuzilmalarning geosiyosiy o'zgarishi, xalqlar va ijtimoiy guruhlarning madaniy yakkalik va yakkalanish chegaralarining xiralashishi ijobiy oqibatlar bilan birga juda ko'p muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Dunyoning hamma joyida, xususan, vatanimizda ijtimoiy o'zgarishlar shaxs, guruh va butun bir xalqning o'zini marjinal holatda qoladigan holatlarga olib keladi. Odamlar o'zlarini ikki ijtimoiy kuch, ikki madaniyat va mafkura chegarasida topib, farovon va munosib insoniy mavjudot chegarasidan tashqariga chiqib ketishadi – ular jamiyatdan chetlanganlarga aylanadi. Ko'pincha jamiyatning qadriyat-me'yoriy, ma'naviy asoslarining yemirilishi natijasida yuzaga keladigan ichki bo'shliq shaxsni asotsial harakatlarga yoki befarqlik va harakatsizlikka undaydi. Natijada, shaxs yoki ijtimoiy guruh jamiyatning faol, to'la huquqli a'zosi bo'lishni to'xtatadi va u bilan barcha ijobiy aloqalarni yo'qotadi.

Ikkinchidan, nisbiy siyosiy barqarorlik holati ham marjinal muammolardan xoli emas. Migratsiya jarayonlari, madaniy aloqalarning kengayishi, ko'plab davlatlar va xalqlarning turli ijtimoiy qatlamlari uchun turli xil ma'lumotlarning mavjudligi ko'pincha madaniyatlar burilish davridagi shaxs sifatida marginal shaxsning fenomeniga olib keladi. Bunday inson ongida ikki yoki undan ortiq madaniyat elementlari bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ko'pincha bir-biriga mos kelmaydigan, bir-biriga zid bo'lgan va inson ongida og'riqli bo'linish hissini, madaniyatining, ijtimoiy va etnik mansubligining noaniqligini keltirib chiqaradi. sub'ektiv muammolarni, ichki kelishmovchilikni, etnik-madaniy va ijtimoiy identifikatsiya qilish bilan xotirjamlik uchun zarur bo'lgan qiyinchiliklarni, shuningdek, boshqa shaxslar, guruhlar, ijtimoiy institutlar bilan o'zaro munosabatlar muammolarini keltirib chiqaradi. Etnik kelib chiqishi, ijtimoiy

mansubligi, madaniy va mafkuraviy munosabati shaxsning muayyan vaziyatdagi xatti-harakatlariga ham, uning butun hayot yo'liga ta'sir qiladi. Ikkilik va konkretlik, eng yaxshi holatda, jamiyatning bunday odamga nisbatan hayratga tushishi va ehtiyotkor bo'lishiga, eng yomoni, unga nisbatan shafqatsiz ta'qibga sabab bo'lishi mumkin. Insoniyat jamiyati rivojlanishining ma'lum tarixiy daqiqalarida ikki yoki undan ortiq madaniyatlar, mafkuraviy tizimlar yoki ijtimoiy sinflar chegarasida bo'lgan juda ko'p sonli shaxslar mavjud.

Uchinchidan, hozirgi ijtimoiy vaziyatni tavsiflovchi ob'ektiv omillarga qo'shimcha ravishda, marginallikni o'rganishning dolzarbligi sotsiologiyaning hozirgi bosqichining amaliy muammolarini o'rganish va tushuntirishga imkon beradigan yangi tushunchalar va nazariy modellarni ishlab chiqish zarurati bilan bog'liq. ijtimoiy rivojlanish.

Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, marginallik tushunchasining mazmunini aniqlashda hali ko'p qiyinchiliklar mavjud: 1) atamaning o'zini qo'llash amaliyotida bir nechta intizomiy yondashuvlar ishlab chiqilgan bo'lib, bu tushunchaga etarlicha umumiylik beradi; intizomlararo va hattoki intizomdan tashqari xarakter; 2) konsepsiyani aniqlashtirish, ishlab chiqish jarayonida marginallikning har xil turlariga tegishli bir nechta ma'nolar o'rnatildi; 3) konsepsiyaning loyqaligi hodisaning o'zini o'lchashni, uni ijtimoiy jarayonlarda tahlil qilishni qiyinlashtiradi. Shu bilan birga, atamaning ancha keng tarqalgan va ba'zan o'zboshimchalik bilan qo'llanilishi uning mazmunini aniqlashtirish, uni qo'llashning turli yondashuvlari va jihatlarini tizimlashtirish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Shuning uchun "atamaning tarixini, uni qo'llash yondashuvlarini, G'arb sotsiologiyasida rivojlangan shakldagi marginallikning har xil turlarining xususiyatlarini ko'rib chiqish" alohida ahamiyatga ega.

R.Parkning izdoshi E.Stounkqvist "Marginal odam" asarida marginal odamni ijtimoiy-psixologik pozitsiyadan tahlil qilgan. Avvalo, muallif nisbiy madaniy barqarorlik holatiga katta e'tibor beradi, bu erda marginal hodisalar uchun joy yo'q. Bu, ehtimol, marginallik paydo bo'lishining dastlabki belgilarini aniqlash uchun qilingan. "Marginal shaxs, - deb yozadi u, "ikki jamiyatda, ikki xil emas, balki antagonistik madaniyatlarda yashashga mo'ljallangan. Shuning uchun, Stounkqvistga ko'ra, bu madaniyatlarning to'qnashuvi, to'qnashuvi muqarrar.

E.Stounkqvist marginal shaxsning umumiy xususiyatlarini ta'kidlaydi: sezgirlik va o'z-o'zini anglash, irqiy va irqiy o'ziga xoslik hissi, ikki tomonlama, beqaror, o'zgaruvchan identifikatsiya, og'riqli

ruhiy holat, umumiy pastlik kompleksi va turli kompensatsiya mexanizmlari. Bularning barchasi ruhiy buzqlik va deviant hatti-harakatlarning turli shakllariga olib keladi.

E.Stounkvist moslashish jarayoni yangi xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsning shakllanishiga olib kelishi mumkin deb hisoblagan va taxminan 20 yil davom etadi. E.Stounkvist "marginal odam" evolyusiyasining uch bosqichini ajratib ko'rsatdi:

- shaxs o'z hayoti madaniy konflikt bilan qoplanganini anglamaydi, u faqat hukmron madaniyatni "singdiradi".

- konflikt ongli ravishda boshdan kechiriladi – aynan shu bosqichda shaxs «marginal»ga aylanadi.

- ziddiyatli vaziyatga moslashish uchun muvaffaqiyatli va muvaffaqiyatsiz qidiruvlar.

Yana bir amerikalik tadqiqotchi – M.Goldberg, R.Park va E.Stounkvistlar marjinal shaxsga haddan tashqari keng ta'rif beradilar, deb hisoblab, konsepsiyaning o'ziga xos kvalifikatsiyasini taklif qiladi. Uning yozishicha, ba'zi hollarda odamni marginal deb hisoblash mumkin emas, garchi u shunday bo'lsa ham. uning ikki madaniyatga tegishli ekanligi va u ikki tomonlama ijtimoiy mavqega ega ekanligi. Shaxs quyidagi hollarda marginal hisoblanadi: 1) agar shaxs tug'ilgandan boshlab ikki madaniyat chegarasida mavjud bo'lsa; 2) agar u o'z mavqeini o'ziga o'xshagan bir guruh shaxslar bilan baham ko'rsa; 3) agar ushbu guruh institutsional faoliyatni amalga oshirsa; 4) agar shaxsning marjinal pozitsiyasi umidsizlikka olib kelmasa va uning asosiy umidlari va ehtiyojlarini blokirovka qilsa.

Marginal shaxs tushunchasini toraytirib, M.Goldberg "marginal hudud" va "marginal madaniyat" tushunchalarini kiritadi. Chekka hudud - bu ikki madaniyat qisman bir-biriga mos keladigan va aholi ikkala madaniyatning xususiyatlarini o'zlashtirgan mintaqadir. Marginal madaniyat ikki xil madaniyat elementlarining sintezidir. Goldberg konsepsiyasiga ko'ra, marjinal hududda tug'ilgan va marjinal madaniyatda tarbiyalangan odam endi marjinal emas, chunki u marjinal shaxsning asosiy belgilarini - ikki madaniyat o'rtasidagi og'riqli bo'linishni ko'rsatmaydi.

Amerikalik sotsiologlar Alan S.Kirkxoff va Tomas Makkormik marginal shaxs maqomi va uning shaxsiy xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlik masalasini ko'tardilar.

Marginallashuv darajasi, Chayldning fikricha, uchta omilga bog'liq: 1) real ijtimoiy maqom; 2) ijtimoiy munosabatlar, vaziyatga munosabat; 3) shaxsning psixologik xususiyatlari.

A. Kirkxoff va T. Makkormik "har qanday marginal vaziyatda dominant guruh bo'ysunuvchi guruh uchun "to'g'ri" pozitsiyani belgilaydi" deb taklif qildi.

Ichki psixologik marginallikning kuchi, A.Kirkxoff va T.MakKormikning fikricha, ikki omilga bog'liq: bir tomondan, intilish va identifikatsiya darajasiga, ikkinchidan, rad etish, rad etish darajasiga. Bundan tashqari, ular o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa yo'q.

Umuman olganda, marginallik psixologiyasi uchta omilning ta'siri natijasida rivojlanadi: 1) marginal holat; 2) ijtimoiy munosabatlar, identifikatsiya; 3) mos yozuvlar guruhining munosabati. A.Kirkxoff, shuningdek, shaxs va o'zi intilgan guruh o'rtasidagi to'siqning turli darajadagi o'tkazuvchanligini tahlil qiladi va bu ko'rsatkichni turli holatlarda psixologik marginallashuv darajasi bilan bog'laydi. Shu munosabat bilan tadqiqotchi oltita pozitsiyani aniqlaydi. Ulardan asosiylari quyidagilardan iborat: 1) barcha marginal maqomlar jamiyatdagi obro'-e'tiborning turli darajadagi ikki guruhi o'rtasida bo'ladi; 2) eng obro'li guruh bunday marginal maqomlarni quyi obro'li guruhlarga yoki oraliq obro'li guruhga tegishli deb tasniflaydi; 3) shaxs va eng past obro'ga ega bo'lgan guruh o'rtasida amalda hech qanday to'siq yo'q.

Shunday qilib, Amerika sotsiologik adabiyotida marginal shaxsni ikki yoki undan ortiq qarama-qarshi voqelikka aralashish va ushbu chegaraviy holat tufayli yuzaga kelgan ijtimoiy-psixologik oqibatlar majmuasi natijasida paydo bo'lgan ichki ikkilik tuyg'usini boshdan kechirayotgan shaxs sifatida tushunishadi: disgarmoniya, o'z-o'zini aniqlashning yo'qolishi.

Ijtimoiy ozchiliklar - kichik ijtimoiy guruhlar majmui, ularning asosiy farqlovchi xususiyati shundaki, bunday guruhning manfaatlari, dunyoqarashi, munosabatlari, ehtiyojlari, ideallari va xulq-atvor normalari umume'tirof etilgan me'yorlarga to'g'ri kelolmaydi.

Marginal vaziyat - odam ikki yoki undan ortiq jamoalar o'rtasidagi chegarada bo'lgan va ularning hech birining to'liq a'zosi sifatida his qilmaydigan tashqi va ichki sharoitlar. Ko'pincha marjinal vaziyatlar migratsiya tufayli yuzaga keladi. Emigrantlar marginallashgan guruhning tipik vakillaridir.

Nima uchun marginalizatsiya muhim? Nima uchun marginallashtirish aslida muammo ekanligiga qisqacha to'xtalib o'tish kerak. Bu yerda inson bo'lishning asosiy ma'nosi bor. Qattiq beixtiyor marginallashtirishgan odamlar uchun ularning o'zlari, insoniyligi tahdid ostida bo'ladi. Masalan, Ispaniyada ta'limda "xilma-xillikka e'tibor" tobora ko'proq muammoga aylanmoqda. Boshqa madaniyatlarga ega bo'lgan mamlakatlardan kelgan oilalar soni ortib bormoqda va bu maktablarda etnik ozchilik yoki marginal guruhlar a'zolariga qanday munosabatda bo'lishiga e'tibor qaratilmoqda.

Nazorat savollari

1. Marginal guruh tushunchasi.
2. Marginallikning sabablari nimada?
3. Marginal guruhlarning jamiyatdagi mavqei.
4. Turli yoshdagi, moddiy ahvoli, madaniyati, jinsi turlicha kishilar bilan ishlashda axloqiy qadriyatlar va tamoyillar.
5. Ijtimoiy xodim kasbining o'ziga xos xususiyati nimada?
6. Ijtimoiy ish mutaxassisi bo'lishda ideal qanday rol o'ynaydi?
7. Axloqiy ideal nima?
8. Kasbiy ijtimoiy ish idealining mazmuni nimadan iborat?
9. Kasbiy ijtimoiy ish ideali bilan ijtimoiy va umuminsoniy munosabatlar qanday?
10. Ijtimoiy ish idealining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
11. Kasbiy identifikatsiyani shakllantirish mexanizmi qanday?
12. Ijtimoiy xodim shaxsining rivojlanishi va shakllanishining qanday muammolari bor?

Muhokama uchun masalalar

1. Ijtimoiy ish amaliyotidagi qadriyatlar va axloqiy masalalar
2. Ijtimoiy ishchi va mijoz o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy muammolari.
3. Ijtimoiy xodimning axloqiy relyativizmi.
4. Tajribalarda, ilmiy tadqiqotlarda mijozni jalb qilishning axloqiy muammolari.

13-mavzu. BOLALARGA QARATILGAN IJTIMOIIY ISHNING ETIK PRINSIPLARI

Reja:

13.1. Bolalar bilan ijtimoiy ish: maqsadlar, vazifalar va o'ziga xosliklar.

13.2. Bolani yomon muomaladan himoya qilish

13.3. Bolalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar

Bolani ijtimoiy himoya qilish tizimining asosi bo'lib huquqiy-me'yoriy baza hisoblanadi. O'zbekistonda u O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, xalqaro hujjatlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmon, Farmoyish va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining Farmon va farmoyishlari, davlat qonunlari va kodekslarida, vazirlik va idoralarning buyruqlari va farmoyishlari, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlarining hujjatlarida o'zining aniq ifodasini topgan.

Bola huquqlari inson huquqlari bo'yicha umumjahon deklaratsiyalari va konvensiyalarida - 1948 yildagi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida, 1966 yildagi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi paktda, 1966 yildagi Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi paktda, Huquqlar va asosiy erkinliklarni himoya qilish bo'yicha Yevropa konvensiyasida mustahkamlangan. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi bolalarning xalqaro huquqdagi mavqeini, xususan, ularning oiladagi mavqeini tartibga soluvchi muayyan huquqiy standartlarni ishlab chiqilgan.

Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyada mustahkamlangan bolaning asosiy huquqlari quyidagilardan iborat: yashash huquqi, shu jumladan omon qolish va sog'lom rivojlanish huquqi (6-modda); tug'ilgandan keyin ro'yxatga olish, ism va fuqarolikka ega bo'lish, ota-onasini bilish va ular tomonidan g'amxo'rlik qilish huquqi (7-modda); individuallikni, shu jumladan oilaviy munosabatlarni saqlash huquqi (8-modda); oila birligi huquqi va ota-onalar bilan aloqada bo'lish huquqi, agar bu bolaning manfaatlariga zid bo'lmasa (9-modda); oila bilan qo'shilish va ular bilan o'z mamlakatidan tashqariga chiqish huquqi (10-modda); har qanday sud yoki ma'muriy ish yuritish jarayonida o'z fikrini erkin ifoda etish va uni eshitish huquqi (11-modda) va boshqalar.

Konvensiyada "bola" atamasining prinsipial muhim ta'rifi kiritilgan bo'lib, u 18 yoshga to'lmagan shaxsni anglatadi, agar bolaga

nisbatan qo'llaniladigan qonunchilikka ko'ra u ilgari voyaga etmagan bo'lsa. Konvensiyaning muqaddimasida shunday deyilgan: "Bola o'zining jismoniy va aqliy yetukligidan kelib chiqib, alohida himoya va g'amxo'rlikka, shu jumladan, tug'ilgunga qadar ham, tug'ilgandan keyin ham tegishli huquqiy himoyaga muhtojdir". Shunga ko'ra, maxsus sifatida bolaning asosiy belgisi Bola huquqlari konsepsiyasi Bosh Assambleyaning 1989 yil 20 noyabrdagi 44/25-sonli rezolyusiyasi bilan qabul qilingan va imzolash, ratifikatsiya qilish va qo'shilish uchun ochilgan.

Bolaning eng yaxshi manfaatlari tamoyili (Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyaning 3-bandiga qarang) davlat organlari yoki xususiy shaxslarning harakatlari bolalar manfaatlariga daxldor bo'lgan barcha hollarda bolaning eng yaxshi manfaatlarini ta'minlashi kerakligini ko'rsatadi.

Bu tamoyil birinchi marta 1959-yilda qabul qilingan Bola huquqlari deklaratsiyasida qayd etilgan bo'lib, unda "bola ... alohida himoyaga ega bo'lishi hamda unga jismoniy, aqliy, ma'naviy va ijtimoiy jihatdan sog'lom jismoniy rivojlanishiga yordam beradigan imkoniyatlar va qulay shart-sharoitlar bilan ta'minlanishi kerakligi" qayd etilgan. Hujjat muqaddima va bolalar huquqlarini milliy va xalqaro miqyosda himoya qilish va asrashga qaratilgan o'nta tamoyildan iborat bo'lib, "irqi, rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa qarashlari asosida hech qanday istisno va befarqlik yoki kamsitishlarsiz, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy holati, tug'ilishi yoki bolaning o'zi yoki uning oilasi bilan bog'liq boshqa holatlar.

Deklaratsiya "Insoniyat bolaga o'zida bor narsaning eng yaxshisini berishi kerak" degan pozitsiyadan kelib chiqib, bolalarning baxtli bolaligini, o'zlari va jamiyat farovonligi yo'lida tegishli huquq va erkinliklardan foydalanishini o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Hujjatda bolalar manfaatlari yo'lida davlat siyosati tamoyillari jamlangan:

- > bolalar huquqlarini tan olishda hech qanday sabablarga ko'ra ularni kamsitishning yo'qligi;

- > bolaning tug'ilgan kundan boshlab ism va fuqarolikka bo'lgan huquqi:

- > bolaning jismoniy, aqliy, axloqiy, ma'naviy, ijtimoiy rivojlanishi uchun alohida himoya qilish va imkoniyatlarni ta'minlash;

- > ijtimoiy ta'minot imtiyozlaridan foydalanish (sog'lom o'sish va rivojlanish, bola va onaga alohida g'amxo'rlik va himoya qilish

huquqini, shuningdek, bolaning etarli oziq-ovqat, uy-joy, ko'ngilochar va tibbiy yordam olish huquqini amalga oshirish uchun);

> bolaning har tomonlama va barkamol rivojlanishi uchun sevgi va tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirish (u iloji boricha ota-onasining g'amxo'rligi va mas'uliyati ostida, har qanday holatda ham sevgi, ma'naviy va moddiy ta'minot muhitida o'sishi kerak); yosh bolani onasidan ajratib qo'ymaslik kerak, istisno holatlar bundan mustasno.

> ta'lim olish huquqi.

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, 1966-yil 16-dekabrda BMT Bosh Assambleya tomonidan qabul qilingan bo'lib, hujjatga ko'ra, bolalar mehnatidan ularning ma'naviyati va sog'lig'iga zarar yetkazuvchi yoki hayoti uchun xavfli bo'lgan yoki normal rivojlanishiga putur yetkazadigan sohada foydalanish qonun bilan jazolanishi kerak.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish sohasidagi xalqaro standartlarni o'z ichiga olgan hujjatlarga 1985-yil 29-noyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Voyaga yetmaganlar o'rtasida odil sudlovni amalga oshirish bo'yicha minimal standart qoidalari (Pekin qoidalari) kiradi. Pekin qoidalari asosiy me'yorlar hisoblanadi - sud muhokamasining protsessual shaklini tartibga soluvchi tamoyillar, voyaga etmagan jinoyatchiga ta'sir qilish choralari tizimini belgilaydi. Qoidalar balog'atga etmaganlarga nisbatan odil sudlovni amalga oshirishning eng muhim maqsadlarini aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasining 1992 yilda BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiyasiga va ikkita fakultativ protokoliga qo'shilishi bolalar huquqlarini himoya qilish sohasida yoshlarga oid davlat siyosatini shakllantirishga xizmat qildi. Davlat organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari bolalar huquqlarini amalga oshirish va himoya qilish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solishning samarali mexanizmini yaratish asosiy maqsad etib belgilandi.

Umuman olganda, O'zbekistonda bolalarni ijtimoiy himoya qilish tartibini tartibga soluvchi qonunchilik bazasi yaratilgan va amal qiladi. Bir qator normativ-huquqiy hujjatlarda ushbu sohani tartibga solish, nazorat qilish va boshqarish funksiyalari davlat organlariga yuklangan. Hukumat tomonidan bu borada qator ijobiy islohotlar amalga oshirildi.

Madaniy jihatdan barkamol ijtimoiy xodimlar irqchilik, gender kamsitish, geteroseksizm yoki gomofobiya, antisemitizm, etnosentrizm,

sinfni rad etish va nogironlik kamsitish kabi hodisalarning yoshlar hayotiga halokatli ta'siridan xabardor bo'lishi kerak; va bu kontekstda o'smirlarni himoya qilish zarurati.

Ijtimoiy ishchilar to'siqlar sifatida qabul qilinishi mumkin bo'lgan irqiy, etnik, gender va madaniy farqlarni aniqlashlari va bunday to'siqlarni kamaytirish uchun strategiya va ko'nikmalarni ishlab chiqishlari kerak.

13.2. Bolani yomon muomaladan himoya qilish

Bolaning ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldirish - ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar tomonidan bolaga boshlang'ich parvarishning yo'qligi, buning natijasida uning hissiy holati buziladi va uning sog'lig'i yoki rivojlanishiga tahdid mavjud.

Bolaning asosiy ehtiyojlaridan norozilik shakllari:

> etarli oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, ta'lim, tibbiy yordamning etishmasligi, shu jumladan bolaning yoshi va ehtiyojlariga mos keladigan davolanishdan bosh tortish;

> to'g'ri e'tibor yoki g'amxo'rlikning etishmasligi, buning natijasida bola baxtsiz hodisa qurboni bo'lishi mumkin;

> jarohat, spirtli ichimliklar, giyohvand moddalarni iste'mol qilishga jalb qilish, shuningdek huquqbuzarliklar sodir etish.

Bolaga g'amxo'rlikning etishmasligi tasodifiy bo'lishi mumkin. Bu kasallik, qashshoqlik, ota-onaning tajribasizligi yoki bilimsizligi, tabiiy ofatlar va ijtimoiy qo'zg'alishlarning natijasi bo'lishi mumkin. Tashlab ketilganlar nafaqat oilalarda, balki davlat qaramog'ida yashovchi bolalar bo'lishi mumkin.

Bolaga beparvolik yoki noto'g'ri munosabatda bo'lish oqibatlarini: erta yoshda - psixo-nutq va jismoniy rivojlanishning kechikishi, rivojlanish qobiliyatining yo'qolishi; katta yoshdagi - baxtsiz hodisalar tufayli jismoniy shikastlanishlar, kasalliklar, zaharlanishga moyillik.

- Psixologik (emotsional) zo'ravonlik

Psixologik (emotsional) zo'ravonlik - ota-onalar (vasiylar) va boshqa kattalarning bolaga davriy, uzoq muddatli yoki doimiy ruhiy ta'siri, unda patologik xarakter xususiyatlarini shakllantirishga olib keladi yoki uning shaxsiyatining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Psixologik zo'ravonlik psixologik e'tiborsizlik va psixologik zo'ravonlikdan iborat.

Psixologik e'tiborsizlik - ota-ona yoki tarbiyachining bolaga zarur yordam, e'tibor, psixologik himoyani doimiy ravishda bermasligi, bolaga bog'lanmaslik.

Psixologik zo'ravonlik - kattalar tomonidan bolani masxara qilish, uni kamsitish, haqorat qilish, masxara qilish maqsadida sodir bo'ladigan surunkali harakatlar.

Suiiste'mollikning ushbu shakli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- bolani ochiq rad etish va doimiy tanqid qilish;
- bolani haqorat qilish va uning qadr-qimmatini kamsitish;
- Bolaga nisbatan jismoniy zo'ravonliksiz og'zaki tahdidlar;
- bolani qasddan jismoniy yoki ijtimoiy izolyatsiya qilish;
- unga nisbatan yoshi va qobiliyatiga mos kelmaydigan ortiqcha talablar qo'yish;
- kattalar tomonidan yolg'on gapirish va va'dalarni bajarmaslik;
- bolada ruhiy jarohatga sabab bo'lgan yagona qo'pol ruhiy ta'sir.

Psixologik zo'ravonlikni qo'llash bilan bog'liq inqirozlarning oqibatlarini bolalarning rivojlanishi va ularning ijtimoiy moslashuvining buzilishi, shuningdek, maxsus hayot stsenariylarini shakllantiradigan bolaning rivojlanayotgan shaxsida bunday qadriyatlar tizimini qurishdir.

Ko'pincha bunday bolalarning xulq-atvori o'ta tajovuzkorlik, jahldorlik, qasoskorlik, tafsilotlarga e'tiborning kuchayishi, hissiy befarqligi va rivojlanmaganligi bilan ajralib turadi, bu esa keyingi hayotda ko'pincha bolani jinoiy faoliyatga jalb qilish xavfiga olib keladi.

Ularning boshqalarga o'xshamasligi, alohida e'tibor, yordam, qo'llab-quvvatlashga muhtojligini his qilish. Bundan tashqari, ular har qanday odamdan e'tibor va yordamni talab qiladi - u xohlaydimi yoki yo'qmi, bunga qodirmi yoki yo'qmi. Voyaga etganidan so'ng, "jabrlanuvchi" murakkab maqsadlarga erishish, boshqa har qanday odam uchun umumiy muammolarni hal qilish uchun hech qanday harakat qilmaydi, shunga ko'ra u o'z kasbiy karerasida muvaffaqiyat qozona olmaydi, jamiyatning to'la huquqli a'zosi bo'la olmaydi. jamiyat.

Bolalar xatti-harakatlarining zo'ravonlikni ko'rsatadigan belgilari:

1. Internalizatsiyalashgan xulq-atvor (ichkariga yo'naltirilgan).

Bunday xatti-harakatlarni ko'rsatadigan bolalar ko'pincha izolyatsiya qilinadi va yopiq bo'ladi.

Ular boshqalar bilan muloqotga intilmaydilar. Shuningdek, ular:

- ruhiy tushkunlikgacha past kayfiyat belgilarini ko'rsatish;
- o'z-o'zidan va o'yin xulq-atvorining etishmasligini aniqlash;
- itoatkor va oson bo'ysunadi;

- haddan tashqari hushyor va uyatchan ko‘rinadi;
- atipik stimullardan qo‘rqish va yangidan qo‘rqish;
- uxlashda va uxlab qolishda muammolar bor;
- ko‘pincha bosh va qorindagi og‘riqlardan, ovqatlanishning buzilishidan shikoyat qiladi;
- giyohvandlikka moyil bo‘lgan;
- o‘z joniga qasd qilish tahdidlarini shakllantirish;
- dissipativ buzilishlarga moyil bo‘lib, bola tajribadan ajralishga harakat qilganda;
- o‘z-o‘ziga tajovuzkorlik o‘z-o‘zidan yo‘naltirilgan tajovuzni ko‘rsatish (o‘zlariga kesish, kuyish va h.k.) yetkazish).

O‘z joniga qasd qilishga urinishlardan o‘z joniga qasd qilishdan farqlash kerak. O‘z-o‘zini kesish va kuyish bir qancha sabablarga ko‘ra yuzaga keladi, ulardan biri haqiqat bilan aloqaga kirishga urinishdir (depressiya va dissotsiatsiya holatidan). Bundan tashqari, bolalarga shunday tuyuladiki, ular kattalarning e‘tiborini tortadi, g‘amxo‘rlik va qulaylik ob‘ektiga aylanadi. Bu, ayniqsa, ijtimoiy muassasalarda yashovchi bolalar uchun to‘g‘ri keladi. Agar bu xatti-harakat to‘xtatilmasa, u tuzatilishi va balog‘at yoshiga qadar davom etishi mumkin.

2. Eksternallashtirilgan xulq-atvor (tashqariga qaragan)

Eksternal xulq-atvori bo‘lgan bolalar o‘zlarining his-tuyg‘ularini tashqariga, boshqa bolalarga, kattalarga, narsalarga yo‘naltiradilar. Qoida tariqasida, ular:

- tajovuzkor, dushman va buzg‘unchi;
- provokatsion harakat qilishi, kaltaklash yoki jinsiy tajovuzlarni o‘zi qo‘zg‘atishi, o‘zi boshqalarga hujum qilishi mumkin;
- hayvonlar ko‘pincha haqoratlanadi (ularni o‘ldirishadi);
- xulq-atvorning buzg‘unchi shakllariga (masalan, o‘t qo‘yish, vandalizm) moyil;
- jinsiy yo‘naltirilgan yoki jinsiy yo‘naltirilgan xatti-harakatlarni namoyon qilishi mumkin.

3. Maxsus hodisa sifatida xulq-atvorning ikkita asosiy turi bilan bir qatorda, birinchi navbatda, jinsiy zo‘ravonlikni boshdan kechirgan bolalarga xos bo‘lgan jinsiy lashtirilgan xatti-harakatlar ajralib turadi. Ko‘pincha bunday xatti-harakatlar aniqlanmagan bo‘lib qoladi, u kattalar tomonidan qoralanadi va bolani ayblaydi va natijada bola kerakli yordamni olmaydi.

Jinsiy xatti-harakatlar jinsiy zo‘ravonlik natijasida yuzaga keladi, masalan:

- bolaning rivojlanishining yosh normalariga mos kelmaydigan jinsiy xulq-atvorni rag‘batlantirish;
- bola bilan jinsiy aloqa qilish;
- kattalar tomonidan axloq va jinsiy xulq-atvor haqida noto‘g‘ri g‘oyalarni shakllantirish.

Jinsiylashtirilgan xulq-atvorning asosiy ko‘rinishlari quyidagilardan iborat:

- Bola haddan tashqari jinsiy aloqa mavzulari bilan qiziqib, xulq-atvorida jinsiy xatti-harakatlarni namoyon qiladi.
- Bolada erta jinsiy faollik namoyon bo‘ladi.
- Bola tajovuzkor jinsiy xatti-harakatlarni qiladi.
- Bola palapartish jinsiy munosabatlarga kirishadi, fohishalik bilan shug‘ullanadi.

Jinsiy zo‘ravonlikdan omon qolgan bolalar jinsiy mavzularga qiziqishlari oshadilar, bu ko‘pincha erta jinsiy faoliyatga olib keladi. Bolalarning jinsiy xulq-atvorini baholashda jinsiy rivojlanishning me‘yoriy bosqichlarini bilish kerak.

13.3. Bolalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar

Bola bilan birinchi uchrashuvning boshida siz o‘zingizni tanishtirishingiz, kasbingiz haqida gapirishingiz, bo‘lajak ishning ma‘nosini qisqacha va aniq tushuntirishingiz va qo‘shiq aytishingiz kerak.

Agar bola yopiq bo‘lsa, tashabbuskor bo‘lmasa va nima bo‘layotganiga qiziqmasa, bu harakatlarning barchasi alohida e‘tiborga loyiqdir.

Shuningdek, boladan o‘zini tanishtirishni so‘rash va suhbat davomida iloji boricha tez-tez ism bilan murojaat qilish muhimdir.

Ishni travmatik vaziyat bilan bog‘liq bo‘lmagan neytral mavzularni muhokama qilishdan boshlash tavsiya etiladi. Suhbat uchun mavzular maktab, do‘stlar bilan munosabatlar, sevimli mashg‘ulotlar bo‘lishi mumkin. Keyin uyga va oilaga, keyin esa his-tuyg‘ularga o‘tishingiz kerak ("Sizni nima quvontiradi? Qachon xafa bo‘lasiz?").

Bolaga suhbat mavzularining ketma-ketligini tartibga solishga imkon berish, uning erkin monologini rag‘batlantirish, o‘zi haqida har qanday ma‘lumotni baland ovozda gapirganda uni qo‘llab-quvvatlash

muhimdir. Inqirozli vaziyat haqida gapirishni rag'batlantirish kerak, lekin hech qanday holatda bolani bunga majburlamaslik kerak.

Bolaning his-tuyg'ulari bilan ishlashda hissiyotlarni to'g'ridan-to'g'ri og'zaki muhokama qilish bilan cheklanib qolmaslik kerak, bolaga o'z his-tuyg'ularini majoziy ravishda - rasm, metafora, assotsiatsiyalar orqali ifodalash imkoniyatini berish muhimdir. Ramziy darajada namoyon bo'lgan his-tuyg'ulardan (tasvirlar, metaforalar, rasmlar, o'yinlar va boshqalar) kognitiv darajaga, tuzilishga o'tish va sodir bo'layotgan narsalarni umumlashtirish kerak.

Bo'lib o'tgan voqealar ketma-ketligi bola bilan birga tiklanishi kerak, faqat u tomonidan xabar qilingan faktlarga tayanib, bu bola uchun mavjud bo'lgan darajada amalga oshirilishi kerak. Siz o'z pozitsiyangizni o'smirga to'g'ridan-to'g'ri tushuntirishingiz mumkin, unga u bilan uchrashuvlaringiz majburiy ekanligini, o'spirinning o'zi ularga eng zarurligini tushuntiring.

O'smirlar bilan aloqa o'rnatishda mutaxassis quyidagi shartlarga rioya qilishi kerak:

- o'smirlarni qanday bo'lsa, shunday qabul qilish kerak;

- * barcha uchrashuvlar davomida o'smirga psixologik yordam ko'rsatish, uning resurslarini ko'rsatish kerak;

- "katta-katta" roli pozitsiyasida turib o'smirlar bilan muloqot qilish kerak;

- vaqti-vaqti bilan o'smirlarga o'zlarining muloqot usullari (nutq, mimika, imo-ishoralar) orqali qo'shilish muhim;

- * psixologning jinsiga mos keladigan xulq-atvorni ko'rsatish kerak;

- ish paytida o'smirning e'tiborini eng muhim nuqtalarga qaratish, sodir bo'layotgan voqealarning mohiyatini umumlashtirish juda muhimdir;

- *o'smirning bexosdan sodir bo'ladigan (spontan) faolligini rag'batlantirishingiz va qo'llashingiz kerak.

Inqiroz va uning oqibatlarini faktlarga asoslanib, tushunarli so'zlar bilan bola/o'smirga ta'riflash muhimdir. Birinchi uchrashuvda bolaga kelajak uchun real istiqbollarni ko'rsatish va umid uyg'otish muhimdir.

Shuni esda tutish kerakki;

- Hatto ikki va uch yoshli bolalar ham ular bilan sodir bo'layotgan voqealar haqida gapira oladilar - eslab qolishlari va to'g'ri tasvirlashlari mumkin.

- * Uch yoshli bolalar sudda etarli darajada guvohlik berishadi.

- Barcha yoshdagi bolalar, agar ularga to‘g‘ri savollar to‘g‘ri yo‘l bilan berilgan bo‘lsa, bizga o‘z bilganlarini aytishi mumkin.

- Bolalarning ko‘rsatmalarida nomuvofiqlik normal holat.

- Yosh bolalar so‘zlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’noda ishlatishadi.

- Yosh bolalar uchun bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq fikrlarni kuzatib borish juda qiyin.

- Bolalar har doim ham savolni tushunmaganliklarini aytmaydilar.

- Bolalarning munosabati har doim ham sizning savolingizga javob bermaydi.

- Matnni xotiradan esga olish har doim ham bolaning mazmuni tushunishini anglatmaydi.

- Bolalar kattalarga o‘z tajribalarini tushuntirishga qodir emaslar.

Mutaxassisning roli shundaki, vakolatli xizmatlarni ko‘rsatishda qonunchilik va o‘z mijozlarining eng yaxshi manfaatlarini himoya qilishda unga rioya qilishga intilishi kerak (agar ular o‘rtasida ziddiyat bo‘lmasa: majburiyatlar).

Bunday ish uchun hissiy va ijtimoiy rivojlanish bilimlari bilan birgalikda bolalarning rivojlanayotgan fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini tushunish juda muhimdir. Ushbu jilddagi misollar va muhokamalar amaliyotchilar uchun umumiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi, lekin bolalar, yoshlar va oilalarga malakali xizmat ko‘rsatishga tayyorgarlik sifatida asosiy didaktik va tajribaviy o‘rganish o‘rnini bosa olmaydi.

- Bola bilan dastlabki suhbatning namunali dasturi

1. O‘zingizni tanishtiring: "Mening ismim,.. Men ishlayman..." Boladan o‘zini tanishtirishini so‘rang.

2. Asosiy qoidalarni e‘lon qiling:

- a) Ba’zi savollarni ikki marta berishim mumkin (agar javobingizni tushunmasam).

- b) Agar (a) savolni tushunmasangiz, menga bu haqda aytib bering.

- v) Savolimga javobni bilmaslikka haqqingiz bor, bu haqda menga ayting.d) Agar (a) javobga ishonchingiz komil bo‘lmasa, ayting.

- k) Agar sizni noto‘g‘ri tushunsam, meni tuzating.

3. Bolani suhbat mavzusi bilan tanishtiring (iloji bo‘lsa, "og‘ir", "dahshatli", "zo‘ravonlik" kabi so‘zlardan qoching).

4. U bilan uy hayoti haqida gapiring:

- A) siz necha yoshdasiz? Tug‘ilgan kuningiz qachon?

- b) Siz qaerda yashaysiz?

- c) Siz bilan kim yashaydi?

d) Sizning uyingiz qanday, kim qaysi xonada yashaydi?

5. Maktab va do'stlar haqida gapiring:

a) Qaysi maktabga borasiz?

b) O'qituvchining ismi nima?

c) Maktabda sizga ko'proq nima yoqadi?

d) Sizning eng yaxshi do'stingiz bormi?

6. Bolaga unga nima bo'lganligi haqida erkin shaklda gapirish imkoniyatini bering.

Ochiq jumlar, ochiq savollar va aniqlovchi savollar yordamida bolangizni aytib berishga undash. Mavzularni bola ular haqida gapiradigan tartibda muhokama qiling.

Agar hikoya sizga aql bovar qilmaydigan bo'lib tuyulsa, vaziyatni belgilang: qaerda va qachon sodir bo'lgan; qaysi vaqtda. - ertalab, tushdan keyin, kechqurun, tunda, yilning qaysi vaqtida; u nima qildi); nima qilayotgan edingiz).

Dyurandning asarida bolalarning noto'g'ri xulq-atvori uchun yashirin niyatlarning to'rtta asosiy turi tasvirlangan.

- Ota-onalar/tarbiyachilar diqqatiga. Diqqat yosh bolalarning xatti-harakatlarining kuchli motivatori va mustahkamlovchisidir. Bolalar hatto salbiy e'tiborni ham olishga tayyor, shuning uchun ularga ota-onalar va boshqa kattalarning ijobiy e'tiborini olishning sog'lom usullarini o'rgatish muhimdir.

- Qutqaruv. Bolalar qo'rqib yoki biror narsani xohlamasa, ular qo'rqan narsasini qilishni rad etib, turli xil salbiy hatti-harakatlarni qo'llashadi.

- O'zini yaxshi his qilish - bu do'stlik kabi ijobiy xatti-harakatlarga va elim hidlash kabi salbiy xatti-harakatlarga turtki bo'lgan eng kerakli natijadir. Jinsiy zo'ravonlikni boshdan kechirgandan so'ng, jamoat joylarida onanizm bilan shug'ullanadigan bolalar nafaqat zavq oladi, balki e'tiborni ham oladi. Majburiy onanizm, aksincha, bolani xafa qilgan jinsiy zo'ravonlik haqidagi fikrlar va xotiralardan xalos bo'lish istagini ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun uning motivatsiyasini aniqlash uchun buyruqning naqshini tekshirish muhimdir.

- Nazorat – buni bolalar yoshligidanoq istaydi. Nazoratga ham salbiy xulq-atvor, ham ijobiy xulq-atvor orqali erishish mumkin. Ba'zida bolalar g'azabni keltirib chiqarish orqali nazorat tuyg'usiga erishadilar. Tarbiyachilar bolaga baqirish yoki uni to'xtatish uchun urish orqali istalmagan hatti-harakatlarni to'xtatadilar, deb o'ylashadi: aslida, bola kerakli nazoratga erishadi.

Maqtov yoki ijobiy e'tiborni samarali ishlatishni o'rganish, ayniqsa, faqat salbiy usullar bilan qurollanishga moyil bo'lgan otalar / tarbiyachilar uchun muhim mahoratdir - tahdid, kaltaklash va hokazo. Maqtov bolalarga ijobiy xulq-atvor orqali o'zlari xohlagan narsaga (e'tibor, nazorat, yaxshi kayfiyat) qanday erishish mumkinligini tushunishga yordam beradi, shuning uchun ular o'zini yaxshi tutish ehtimoli ko'proq bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Bolalar bilan ijtimoiy ishning asosiy maqsadi va vazifalari.
2. Xalqaro qonunlar va O'zbekiston Respublikasining bolalarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risidagi qonunlari.
3. Bolaning rivojlanishdagi ehtiyojlari.
4. Bolani yomon muomaladan himoya qilish.
5. Bolalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar.
6. Ijtimoiy xodimning bolalar bilan ishlashi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

Mustaqil ish

Bolaligingizni eslang va savollarga javob bering.

1. Baxt bu nima?
2. Chidab bo'lmasdek tuyulsa, hayot uchun kurashishga arziydimi?
3. Mutlaqo baxtli odamlar bormi?
4. Baxtning qanday g'oyalarini tasvirlay olasiz?
5. Ob'ektiv va sub'ektiv lahzalar baxt uchun qanday rol o'ynaydi?
6. Hayotning mazmunini qimmatli va hissiy hodisa sifatida tasvirlab bering.
7. Hayotning mazmuni va hayotdan maqsadi o'rtasidagi farq nima?
8. Hind maqolida shunday deyilgan: "Dunyoga kelganingda sen yig'lading, hamma xursand bo'ldi; shunday qilginki, sen dunyoni tark etganingda, hamma yig'lasin va sen faqat tabassum qilib tur". Bu inson hayotining mazmuni bilan qanday bog'liq?
9. Nima uchun "Eng katta baxtsizlik bu o'tmishda baxtli bo'lishdir"?
10. Har bir insonning orzusi, qandaydir kuchli istagi bor. Agar ular amalga oshmasa, inson baxtli bo'lishi mumkinmi?
11. Siz baxtlimisiz? Nima uchun?

14-mavzu. OILA BILAN IJTIMOIIY ISHLARNING ETIK PRINSIPLARI

Reja:

14.1. Oila ijtimoiy ish etikasining ob'ekti sifatida. Oilaning turlari.

14.2. Oila bilan ijtimoiy ish: oila terapiyasi

14.3. Oilalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar

14.4. Ijtimoiy xodimning oilalar bilan ishlashi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

Bosh Assambleya tomonidan qabul qilingan rezolyusiyada "Bolalarni muqobil parvarishlash bo'yicha yo'riqnoma" ilovasining ikkinchi bo'limida oilaga ta'rif beriladi. Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini va bolalarning o'sishi, farovonligi va himoyasi uchun tabiiy muhit bo'lib, birinchi navbatda bolaning ota-onasi qaramog'ida qolishi yoki ularning, lozim bo'lganida, boshqa yaqin oila a'zolari qaramog'iga qaytishi uchun harakat qilish kerak.

Davlatlar oilalarga bolaga g'amxo'rlik qilish bo'yicha majburiyatlarini bajarishda zarur yordam shakllaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlashi kerak. Har bir bola va o'smir ularni qo'llab-quvvatlash, himoya qilish va g'amxo'rlik bilan ta'minlaydigan hamda o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga hissa qo'shadigan muhitda yashashi kerak. Ota-ona qaramog'i etarli bo'lmagan yoki umuman bo'lmagan bolalar bunday tarbiya sharoitidan mahrum bo'lish xavfi ostida bo'ladi.

Oila ta'rifi. Oila - bu umumiy hayot va o'zaro mas'uliyat bilan bog'langan nikoh yoki qarindoshlik asosidagi insonlar birlashmasi. Oila tushunchasi nikohdan ko'ra kengroqdir, bu nafaqat nikoh munosabatlari, balki bir necha avlodlarga chuqur kirib boradigan vertikal aloqalar va gorizontalar, ya'ni aka-uka va opa-singillar, kelinlar, kuyovlar, xolalar, jiyanlar, sovchilar va boshqalar o'rtasidagi munosabatlar hisoblanadi.

Oilada inson insoniy muloqot normalari va qoidalarini o'rganadi. Har bir oila umumiy milliy, diniy, davlat doirasida o'zining madaniy muhitini yaratadi. Oila o'z a'zolariga ma'lum bir o'ziga xoslikni beradi, oilaga kirish uning submadaniyatini qabul qilish va o'zlashtirishni anglatadi.

Oddiy ishlaydigan (barkamol) oila - bu o'zi tomonidan yaratilgan yoki atrofdagi jamiyatdan olingan me'yorlarga muvofiq ishlaydigan oiladir.

Shu bilan birga, bu erda norma tashqi kuzatuvchi bergan baho emas, balki oilaning barcha jihatlarini aks ettiruvchi avtoxarakteristikasi hisoblanib, uning hayotiy faoliyatidir. Oddiy ishlaydigan oilada uning a'zolarining asosiy ehtiyojlari qondiriladi (xavfsizlik va himoya, qabul qilish va ma'qullash, o'sish va o'zgarish, o'zini-o'zi amalga oshirish).

Bu, bir tomondan, o'zaro yordamni ta'minlash, ikkinchi tomondan, a'zolarining avtonomiyasidir. Barcha qarindoshlar bir-biriga iliq hissiy munosabat bilan bog'langan, ularning oiladagi rollari raqobatlashmaydi, balki bir-birini to'ldiradi. Hech kim birovning vazifalarini o'zlashtirmaydi va uning vazifalarini e'tiborsiz qoldirmaydi. Oilada doimiy kichik guruhlar, ba'zi a'zolarining boshqalarga qarshi birlashmasi yo'q. Bunday sharoitda yoshga bog'liq bo'lgan barcha qiyinchiliklar, har xil turdagi shaxsiyat urg'ularining barcha xususiyatlari sezilarli darajada tekislanadi va ijtimoiy moslashuvga olib kelmaydi. Barkamol oila atrof-muhitning salbiy ta'siriga nisbatan o'ziga xos psixologik immunitetni, ruhiy jarohatlar ta'siriga yuqori qarshilikni rivojlantirishga yordam beradi.

Ammo oila ahilligining o'zi etarli emas. Agar oilaning o'zi yaqin atrof-muhit bilan ziddiyatda bo'lsa, o'zini jamiyatdan ajratib tursa va hatto unga qarshi tursa, uni normal faoliyat ko'rsatuvchi deb e'tirof etib bo'lmaydi.

Disfunktsional (uyg'unlik bo'lmagan) oila shunday oilaki, unda funksiyalarning bajarilishi buziladi, buning natijasida gorizontaal va vertikal stresslarning namoyon bo'lishi uchun old shartlar paydo bo'ladi. Gorizontaal (normativ) stress omillari oilaning hayot aylanish bosqichlarida muhim nuqtalardir. Vertikal stresslar bir avlod vakillaridan boshqa avlod vakillariga hissiy va xulq-atvor reaksiyalarining shakllanishi, fiksatsiyasi va o'tkazilishini anglatadi. Ba'zi hollarda ularning harakati oila faoliyatining farqlanishiga yordam beradi, boshqalari esa patologik oilaviy merosdir. Disfunktsiyali oilalarda gorizontaal va vertikal stressorlarning namoyon bo'lishi, qoida tariqasida, ularning buzilishlarini kuchaytiradi. Jiddiy disfunktsiya turli jismoniy yoki psixologik sabablarga ko'ra eng past ijtimoiy maqomga ega bo'lgan oila a'zosi tomonidan qabul qilingan simptom tashuvchining oilaviy rolini shakllantiradi. Simptom tashuvchisi rovida bu odam nevropsikiyatrik kasallikka chalingan shaxs sifatida, shuningdek, butun oila sifatida patologik moslashishning murakkab mexanizmida muhim bo'g'in vazifasini bajaradi.

7 turdagi oilalar:

- bolalar soni bo'yicha: farzandsiz, kichik, katta (milliy va madaniy xususiyatlarga ko'ra).

- * tarkibi bo'yicha: to'liq bo'lmagan (bolalar ota-onalardan biri bilan yashaydi), oddiy yadro (ota-onalar va bolalar), murakkab (kengaytirilgan, bir necha avloddan, ko'p avlod).

- rahbarlik tuzilmasi, huquq va majburiyatlarni taqsimlash bo'yicha tenglik (demokratik), an'anaviy (avtoritar)

- geografik jihatdan: shahar, qishloq

- oilaviy tajribaga ko'ra: yosh oila, o'rta yosh, uchinchi yosh (pensionerlar).

- daromad darajasi bo'yicha: yuqori daromadli, o'rta daromadli, kam daromadli, daromad darajasi iste'molchi minimalidan oshmaydi (bunday oilada byudjetning 85% oziq-ovqatga ketadi)

- oilaviy hayotning alohida shartlari bo'yicha: talaba, uzoq, nikohdan tashqari.

- atrof-muhit bilan o'zaro ta'sir qilish xususiyatiga ko'ra: ochiq, yopiq.

2. Ijtimoiy xavfdagi oila - bir qator sabablarga ko'ra, ichki va tashqi sharoitlarga ko'ra o'z vazifalarini bajarmaydigan, salbiy ijtimoiy omillarga duchor bo'lgan, ijtimoiy xavfli guruhlar bilan yaqin aloqada bo'lgan oila.

Oila va uning a'zolarining ehtiyojlarini aniqlash uchun ijtimoiy ishda maxsus baholash vositalari qo'llaniladi. Baholashni bola haqida ma'lum miqdordagi ma'lumotlarni to'plash, uning kuchli tomonlarini, ehtiyojlarini aniqlash, zarur harakatlarni aniqlash (yoki qo'shimcha yordam kerak emasligini tasdiqlash) tizimli jarayoni deb atash mumkin.

3. Oilani baholash tizimli yondashuvga asoslanadi va bolaning ehtiyojlari, ota-onalarning bolaga g'amxo'rlik qilish qobiliyati va atrof-muhit omillaridan iborat uch o'lchovli modeldir.

Tizimli yondashuvning asosiy postulati: oila - bu yagona organizm sifatida ishlaydigan asosiy inson tizimi.

Shuni esda tutish kerakki, tizimli yondashuv nuqtai nazaridan ijtimoiy ishning mijozi butun oila hisoblanadi.

4. Oila bilan ishlaydigan ijtimoiy ishchi oila faoliyatini tushuntiruvchi asosiy yondashuv va tushunchalarni bilishi, oilani baholay olishi, aralashuv rejasini ishlab chiqish va oila bilan uzoq muddatli ish olib borishi kerak. Bilim. Bu erda ijtimoiy ishning ko'nikmalari va axloqiy qadriyatlari alohida ahamiyatga ega, chunki oila bilan ishlashda ijtimoiy ishchi mijozning barcha yosh toifalari: bolalar,

yoshlar va kattalar bilan amalda uchrashishi mumkin; erkaklar va ayollar, keng ko‘lamli muammolar va vazifalar. Shuning uchun, qoida tariqasida, bunday ish mutaxassislar jamoasi tomonidan amalga oshiriladi.

14.2. Oila bilan ijtimoiy ish: oila terapiyasi

M. Richmondning "Ijtimoiy diagnostika" (1917) asarida keys ishi - shaxs yoki oila bilan alohida ish bo‘yicha ishlarni talqin qilishda qo‘llaniladi. M. Richmond oilani doimiy e‘tibor va qo‘llab-quvvatlashni talab qiladigan birlik deb ta‘riflagan.

Oila terapiyasi - bu birlik sifatida ko‘rilgan oila bilan ijtimoiy ishchi yoki boshqa mutaxassisning ishi.

Oila ichidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirish, oilaviy muammolarni bartaraf etish va oila ichidagi nizolarni hal qilishda zarur yordam ko‘rsatish uchun mutaxassis oila a‘zolarining guruh ichidagi rollarini, ularning o‘zaro majburiyatlarini ochib berishga, ularni yanada moslashuvchan xatti-harakatlarga undashga intiladi va boshqalar.

Oila funksiyalari - oila a‘zolarining muayyan ehtiyojlarini qondirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan oila hayoti:

- > ta‘lim,
- > maishiy (iqtisodiy),
- > hissiy
- > ma‘naviy (madaniy) aloqa,
- > birlamchi ijtimoiy nazorat (birlamchi sotsializatsiya),
- > jinsiy-erotik.

Oilaviy munosabatlarning darajalari:

- Nikoh- sheriklik + ota-ona munosabatlari
- Keksa avlod: bobo-buvilar, bolalar.
- Oila funkssiyasining buzilishi - uning hayotining bunday xususiyatlari oilani o‘z funksiyalarini bajarishini qiyinlashtiradi yoki to‘sqinlik qiladi.

Ijtimoiy terapiyaning asosiy bosqichlari

1. Mutaxassisni muammo bilan tanishtirish, mijozni taklif qilish va hamkorlik. Bu erda ehtiyot bo‘lish imkoniyati mavjud va muammoni hal qilish uchun keyingi harakatlarga tayyorgarlik.

2. Muammoni aniqlash, uning mijoz uchun ahamiyati, uning hayotida tutgan o‘rni. Ushbu bosqich mijoz, uning boshqa odamlar bilan aloqalari va munosabatlari tizimi va boshqalar haqida keyingi ish uchun zarur bo‘lgan ma‘lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga oladi.

3. Ta‘qib qilishni rejalashtirish va o‘zaro majburiyatlarni qabul qilish. Bu erda mijoz va ijtimoiy ishchi muammoni hal qilishning

mumkin bo'lgan yo'llari va vositalarining to'liq to'plamini ko'rib chiqadi, eng samarali va maqbulini tanlaydi, tomonlarning har birining keyingi harakatlar uchun javobgarligini belgilaydi va birgalikdagi tadbirlar jadvalini tuzadi.

4. Rejalashtirilgan o'zgarishlarni amalga oshirish. Mijoz va ijtimoiy ishchi imkon qadar oldingi bosqichda o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajaradi, ya'ni haqiqiy ijtimoiy-terapevtik aralashuv va ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirish jarayoni amalga oshiriladi.

5. Olingan natijalarni tahlil qilish va ishni yakunlash. Ijtimoiy terapiyaning ushbu bosqichi muammoni hal qilishda mijoz va ijtimoiy xodimning birgalikdagi faoliyati samaradorligini tahlil qilish, kerak bo'lganda ushbu jarayonga tegishli tuzatishlar kiritish va mijozning keyingi hayoti uchun tavsiyalar berishni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy terapiyaning vazifalari ushbu sohadagi eng mashhur muassasalar va tashkilotlar tomonidan hal qilinadi.

- bandlik xizmatlari, aholini ijtimoiy muhofaza qilish bo'limlari, migratsiya xizmatlari va ijtimoiy ta'minot bo'limlari, psixologik yordam xizmatlari va bolalar huquqlarini himoya qilish bo'limlari va boshqalar.

Ijtimoiy va terapevtik ta'sir ijtimoiy institutning tashkiliy tuzilishiga, uning kadrlar imkoniyatlariga va xodimlarning shaxsiy xohishlariga bog'liq. Shu bilan birga, yaxshi ijtimoiy ishchi - bu shunchaki turli xil terapevtik usullar va usullarni o'rganadigan odam emas, balki har bir mijoz bilan chuqur aloqalar tufayli boshqa odamni yaxshiroq tushunadigan va o'z tajribalar dunyosini boyitadigan shaxsdir, chunki tushunish boshqa bir kishi ijtimoiy xodimning insoniy fazilatlarini qanchalik metodga bog'liq emas.

Oila terapiyasi modellari:

1. Strategik. Oilaviy munosabatlarning butun tuzilishiga emas, balki mijozning muayyan muammosini hal qilishga e'tibor qaratish. Usul asoschisi Milton Erikson qanday muammo bilan shug'ullanayotganiga qarab turli xil aralashuv strategiyalarini ishlab chiqdi. Uning fikriga ko'ra, bemorlar o'z muammolarini tuzoq sifatida qabul qiladilar, undan chiqishning faqat bitta yo'li bor, ular uchun noma'lum va aslida ular keng imkoniyatlarga ega.

Strategik yondashuvning mohiyati muammolarni hal qilish strategiyasini ishlab chiqishdir, chunki oiladagi o'zgarishlar buzilishlarning sabablarini tushunishdan ko'ra muhimroqdir.

O'zaro ta'sir namunasini (modelini) o'zgartirish.

Muammoni qayta aniqlash (boshqa burchakdan qarash)

Diqqatni o'zgartirish

2. Strukturaviy. Oilaning tarkibi va uning a'zolarining soni, shuningdek, ularning munosabatlarining umumiyligi. Strukturani tahlil qilish oilaning funktsiyalari qanday amalga oshirilishi haqida fikr beradi; oilada kim rahbar va kim ijrochi, oila a'zolari o'rtasida huquq va burchlar qanday taqsimlanadi.

- sessiya o'tkazish davomida faol usullar tufayli o'zgarishlar
- tuzilish va rollarga e'tibor berish

3. Tizimli. Tizimli yondashuv oilada hamma narsa o'zaro bog'liqligini, uning bir butunlik, yagona psixologik va biologik organizm ekanligini anglash demakdir. Shuning uchun har qanday masalani ko'rib chiqish oila hayotining barcha boshqa jabhalari bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Tizimlar nazariyasi modeli asosida: tizim, quyi tizim, fikr-mulohaza, axborot va boshqalar.

Oila a'zosiga individual psixoterapevtik ta'sir butun oilaga ijobiy ta'sir ko'rsatishga qaratilgan. Oilaviy faoliyat uchun konstruktiv variantlarni yaratish uchun mo'ljallangan.

Umuman olganda, davolanish shunday kechadi: birinchidan, terapevt oiladagi psixologik vaziyatni uning a'zolari bilan aloqa o'rnatish orqali aniqlaydi. Shuningdek, oila ichidagi rollarni taqsimlash qanday sodir bo'lishini aniqlash kerak. Kuzatish va tahlildan so'ng, oilaviy psixoterapevt dastlabki so'rovni shakllantiradi va oila ichidagi munosabatlarni bevosita qayta qurish bilan shug'ullanadi.

Oilani baholash maqsadlariga erishish uchun ijtimoiy ishchilar:

Dastlabki baholash yoki tergov ma'lumotlarini o'qish;

Oilani baholash rejasini ishlab chiqish;

Oilaning barcha a'zolari va bolaning xavfsizligi va farovonligidan manfaatdor deb bilgan boshqa shaxslar bilan suhbatlashish orqali oilani baholashni o'tkazish;

Kerakli hollarda boshqa mutaxassislar bilan maslahatlashish;

Axborotni tahlil qilish va qaror qabul qilish.

14.3. Oilalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar

Oilaning kelib chiqishi va tarixi. Ijtimoiy hikoya yozish. Ideal holda, birinchi navbatda asosiy g'amxo'rlikni tasvirlash kerak. Uning tug'ilishidan boshlang va a'zolarining oilaviy kelib chiqishini, ularning bir-biri bilan munosabatlarini va har bir a'zoning muhim tavsiflovchi xususiyatlarini tasvirlab bering. Bu a'zoning voyaga yetgunga qadar va hozirgi vaqtni hisobga olmaganda rivojlanishini kuzatib borish. Genogrammalar, ayniqsa, vaqt o'tishi bilan hayot voqealarini tushunishda foydalidir. Muhim shaxsiy munosabatlarni, jumladan,

suiiste'mol, giyohvandlik yoki zo'ravonlik bilan tavsiflangan munosabatlarni aniqlang; ijobiy hayotiy voqealarni, shuningdek, stressni aniqlash; ta'lim, kasbiy, huquqiy, diniy, tibbiy, ruhiy salomatlik va bandlik kabi tizimlar bilan munosabatlarni tavsiflaydi.

Oila diagnostikasi usullari.

Ko'pincha psixodiagnostikada qo'llaniladigan IIS "Oilaviy rasm" tuzilmagan proektiv texnikalar sinfiga kiradi. Bunday usullar insonga tashqi va ichki voqelikni o'ziga xos tarzda aks ettirish va talqin qilish imkoniyatini beradi. Ularni qo'llash natijasida olingan ijodiy faoliyat mahsuli mijoz shaxsining individual tipologik xususiyatlarini ochib beradi: g'oyalar, kayfiyatlar, holatlar, his-tuyg'ular. "Oilaviy rasm" birinchi navbatda oila ichidagi munosabatlarning xususiyatlarini va hissiy muammolarni aniqlash uchun mo'ljallangan. Tugallangan rasm, sharhlar va mijozning rasimga oid psixologning savollariga javoblari asosida, bu uslub uning rasmini ochib beradi. u eng muhim deb hisoblagan oila a'zolariga bo'lgan his-tuyg'ulari, uning ta'siri ham ijobiy, ham salbiy, u uchun eng muhimi.

Ish uchun mavzuga 15 x 20 sm va 21 x 29 sm o'lchamdagi oq qog'oz varag'i, qalam yoki oddiy qalam taklif etiladi. O'chirgichdan foydalanish tavsiya etilmaydi. Agar mijoz uning chizilgan rasmini buzilgan deb hisoblasa, siz boshqa varaqni berishingiz va keyin rasmlarni solishtirishingiz mumkin. Kattalar o'zlari yoqtirmagan narsalarni chizib, boshqacha chizishlari mumkin.

Ko'rsatmalarning turli xil versiyalaridan foydalanish mumkin

1. "Oilangizni chizing". Bunday holda, "oila" so'zi nimani anglatishini tushuntirish tavsiya etilmaydi va savollarga javob sifatida siz faqat ko'rsatmalarni yana takrorlashingiz kerak.

2. Oilangizni chizing, u erda hamma odatiy ishni qiladi.

3. Oilangizni o'zingiz tasavvur qilganingizdek chizing.

4. Oilangizni fantastik (mavjud bo'lmagan) mavjudotlar shaklida chizing.

5. Oilangizni uning xususiyatlarini ifodalovchi metafora, tasvir, ramz sifatida chizing.

Shu bilan birga, mijozlarga (ayniqsa, bolalarga) bu erda baho berilmasligini va badiiy qobiliyatlar baholanmaganligini eslatish kerak.

Individual diagnostika paytida protokol belgilar va ob'ektlarni chizish ketma-ketligini, 15 soniyadan ko'proq pauza qilishni, tafsilotlarni tuzatishga urinishlarni, o'z-o'zidan izohlarni, hissiy reaksiyalarni va ularning tasvir mazmuni bilan bog'liqligini qayd etadi.

Vazifani bajargandan so'ng, odatda quyidagi savollar beriladi: Bu erda kim chizilgan? Ular qaerda? Ular nima qilishyapti? Bu yerda

ularning kayfiyati qanday? Ular nima deb o'ylashadi? va hokazo. Suhbat davomida psixolog chizilgan narsaning ma'nosini aniqlashga harakat qilishi kerak: alohida oila a'zolariga nisbatan his-tuyg'ular; ulardan birini tasvirlamaslikka (agar bu sodir bo'lgan bo'lsa) yoki aksincha, oilaga tegishli bo'lmagan shaxslarni jalb qilishga majbur qilgan sabablar. To'g'ridan-to'g'ri savollardan qochish kerak va javoblarni talab qilmaslik kerak, chunki bu tashvish va mudofaa reaksiyalarini qo'zg'atishi mumkin.

Chizmalar sifat jihatidan baholanadi. Ularni talqin qilish uchun oila tarixini to'plash tavsiya etiladi: oila a'zolarining tarkibi va yoshi va uning asosiy masalalari haqida ma'lumot. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, odatda oilani chizishda baxtsiz hodisalar bo'lmaydi. Zero, mijoz ham, bola ham, kattalar ham tabiatdan narsalarni chizmaydi, balki o'z g'oyalarida o'ziga yaqin odamlar o'rtasidagi munosabatlarni va ularga nisbatan his-tuyg'ularini aks ettiradi.

Ushbu ko'rsatkichlarga asoslanib, quyidagilarni aniqlash mumkin:

1. Oila ichidagi munosabatlarning xususiyatlari va oiladagi hissiy farovonlik.

Misol uchun, agar oila a'zolari yonma-yon turishsa, qo'llarini ushlab turishsa, birgalikda biror narsa qilishsa, tabassum qilish - bu ularning hamjihatligi va ijobiy munosabatidan dalolat beradi. Buning aksi tarqoqlik va yomon kayfiyatni ko'rsatadi: oila a'zolari turishadi, yuz o'girishadi va bir-biridan uzoqda, salbiy his-tuyg'ular kuchli ifodalanadi.

2. Chizish paytida mijozning holatining xususiyatlari. Kuchli soyaning mavjudligi, kichik o'lchamlar ko'pincha noqulay jismoniy holatni, kuchlanishni, qattiqlikni ko'rsatadi. Aksincha, katta o'lchamlar, butun varaqni chizish uchun ishlatish buning aksini ko'rsatishi mumkin: yaxshi kayfiyat, bo'shashmaslik, kuchlanish va charchoqning yo'qligi.

3. Vizual madaniyat darajasi, mijoz joylashgan vizual faoliyat bosqichi. Siz tasvirning ibtidoiyligiga yoki aksincha, tasvirlarning ravshanligi va ifodaliligiga, chiziqning nafisligiga, hissiy ekspressivligiga e'tibor berishingiz kerak.

Chizmalarni talqin qilishda siz har doim oila a'zolari haqiqiydan ko'ra ko'proq yoki kamroq chizilgan holatlarga e'tibor berishingiz kerak (masalan, ota tasvirlangan, u erda yo'q yoki aksincha, katta akasi chizilmagan.).

Genogramma 3-4 avloddagi oila ichidagi munosabatlar tizimining tuzilgan sxemasidir. 1978 yilda Myurrey Bowen tomonidan taklif qilingan. (Bowen, 1978) oilaviy terapiyada "avlodlararo yondashuv" ning bir qismi sifatida.

Genogrammada oila ichidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlash uchun belgilar qo'llaniladi, ular boshqa ma'lumotlar bilan birga oila a'zolarining munosabatlarini va ularning oila tizimidagi o'rnini tasvirlash uchun ishlatiladi. Bunday diagramma, xuddi oilaning mitti. Har bir oila a'zosining ismlari, yoshi, nikohlar vaqti, o'limlar, ajralishlar, tug'ilishlar to'g'risida ma'lumotlar to'plangandan so'ng, oila tizimining ishlashiga oid boshqa muhim faktlar, masalan, aloqalar chastotasi va sifati, hissiy tanaffuslar, nizo va xavotirga olib keladigan omillar. , oilaviy quyi tizimlarning va umuman oilaning yaqinlik-ochiqlik darajasi. Oilaviy stsenariylar, qadriyatlar, qoidalar, erkaklar va ayollarning xatti-harakatlari standartlari, shuningdek, ushbu uslubga asoslangan suhbatlar davomida aniqlanishi mumkin.

14.4. Ijtimoiy xodimning oilalar bilan ishlashi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar

Bolalar va oilaviy ijtimoiy ishlar uchun bilim va ko'nikmalar. Bola va oila bilan ishlovchi ijtimoiy xodim quyidagi harakatlarni bilishi va bajara olishi kerak:

1. Bola va oila ijtimoiy ishining roli

Bolaning farovonligi eng muhim bo'lib qolishi uchun oilaviy munosabatlar, resurs va barqarorlikni o'rnatishga yordam beradigan keng ko'lamli bilim va ko'nikmalarni qo'llash; bolalar uchun xavflarning to'liq spektrini aniqlash va ushbu xavflarni boshqarishga yordam berish; mutanosib aralashuvni ta'minlash, shu jumladan, bolalar uchun muqobil uylar, shu jumladan undan tashqarida davlat qaramog'ida bo'lgan, oila a'zolari va do'stlari tomonidan qabul qilingan va farzandlikka olish uchun yordam ko'rsatish; va yoshlarga mustaqillik sari va: balog'atga etishda yordam ko'rsatish.

2. Bola rivojlanishi

Nazariyalar va tadqiqot natijalarini tanqidiy baholang va amalda oqilona foydalanishni ko'rsating: yoshga bog'liq bo'lgan tipik jismoniy, kognitiv, ijtimoiy, hissiy va xulq-atvor rivojlanishi, shuningdek, madaniy va ijtimoiy omillarning bola rivojlanishiga ta'siri; turli xil tarbiya uslublarining rivojlanishiga ta'siri; va yo'qotish, o'zgarish va noaniqlikning tartibga solishga chidamliligini rivojlantirishga ta'siri.

3. Kattalar ruhiy kasalliklari, giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, uydagi zo'ravonlik, yomon jismoniy salomatlik va nogironlik.

Quyidagi ta'sirni tushuntiring: yomon ruhiy salomatlik, giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, oiladagi zo'ravonlik, yomon jismoniy salomatlik va nogironlik oila faoliyati va ijtimoiy sharoitga ta'sir qilishi

mumkin; bolalar uchun ortib borayotgan xavf va ular o'rtasidagi munosabatlar, bolaning tarbiyasi va rivojlanishiga ehtimoliy ta'sirini ko'rsatishi mumkin bo'lgan kattalarning xatti-harakatlariga nisbatan taqdimot bo'yicha amaliy bilimlarni qo'llash.

4. Bolalarga nisbatan zo'ravonlik va e'tiborsizlik

Quyidagilarni taniy bilish: bolalarga turli ko'rinishdagi zararlar, jumladan jinsiy, jismoniy va hissiy zo'ravonlik va e'tiborsizlikning xavf ko'rsatkichlari; kumulatif zararining ta'siri, ayniqsa beparvolikning dastlabki belgilariga nisbatan; muayyan jamoalarda ayol jinsiy a'zolari va nikohga rioya qilish kabi zararli amaliyotlarni ko'rib chiqing; va bolalar uchun xavf tug'diradigan kattalar xatti-harakatlarining to'liq spektri, shuningdek, bolalarning zo'ravonlik qilish potentsialini tan olish.

5. Bolalar va oilalar bilan bevosita samarali ishlash.

Bolalar va oilalar bilan obro'li va rahmdil bo'lgan maqsadli, samarali munosabatlarni o'rnatish; o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlovchi bolalar va oilalarga yordam berish uchun dalillarga asoslangan, samarali ijtimoiy ish yondashuvlarida mukammallikni namoyish etish.

6. Bola va oilani baholash.

Ota-onalik qobiliyati va o'zgarish qobiliyatiga alohida e'tibor qaratgan holda, oilaviy ijtimoiy ehtiyoj va bolalar uchun xavfni chuqur va doimiy baholashni o'tkazish; bolalarni kuzatish qobiliyatlari, genogramma va ekomap, vaqt jadvallari va dalillarga asoslangan vositalardan samarali foydalanish; va jarayonda bolaning va oilaning faol ishtirokini ta'minlash va boshqa kasbiy fanlar ijtimoiy ish faoliyatini baholashga qanday hissa qo'shishini bilish.

7. Tahlil, qaror qabul qilish, rejalashtirish va tahlil qilish.

Bir nechta gipotezalarning muhim qo'llanilishini tushuntiring, iltimos, qaror qabul qilish jarayonida sezgi va mantiq, fikr va haqiqat o'rtasidagi farq, dalillarning roli, noaniqlik va mulohaza yuritish holatlarida umumiy tarafkashlik bilan qanday kurashish kerak, hech qanday xulosa va tavsiyalar berilmagan.

8. Huquq va oilaviy adliya tizimi.

Angliyada oilaviy adliya tizimi qanday ishlashini va bunda bola va oila ijtimoiy xodimining rolini tushuntiring; bolalarni himoya qilish uchun oilalarni qo'llab-quvvatlash va jamiyat parvarishi tizimidagi bolalarga g'amxo'rlik qilish uchun asosiy qonuniy vakolatlar va majburiyatlarni tushunish, shu jumladan, doimiylik imkoniyatlarining to'liq spektri, shu jumladan qabul qilish; ruhiy salomatlik va malakani baholash, nogironlik, yoshlarning huquqbuzarliklari, jumladan, maxsus

ehtiyojlar uchun ta'lim, ma'lumotlarni himoya qilish va ma'lumot almashish kabi boshqa asosiy qonunlarni tushunish.

Ushbu sohadagi klinik ijtimoiy ishchi bolalarga ta'sir qiladigan muammolar va kasalliklarning ko'lami va turlari va uning o'ziga xos sharoitlaridan kelib chiqqan holda shaxsga aralashishning eng yaxshi usullari haqida yuqori darajadagi bilimga ega. Bunday bilimlar ta'lim va ta'limdan kelib chiqadi, shuningdek, klinik tajriba, o'qish, kuzatish-konsultatsiya, ko'p tarmoqli hamkorlik va uzluksiz ta'limning turli shakllari orqali tushunishni, mutaxassisning o'z ishining har bir jabhasi va ko'nikmalari bo'yicha bilim bazasini va quyidagi yo'nalishlarda muhim tayyorgarlikni o'z ichiga oladi:

Biologik:

Jismoniy o'sish va rivojlanish Genetika va nevrologiya Tibbiy atamalar psixofarmakologiya.

Amaliyot usullari:

Shaxsiy terapiya, oilaviy va guruh terapiyasi.

Ajoyib ish tizimlari Ota-onalar chaqaloq terapiyasi.

Psixologik asoslangan o'yin yondashuvlari (asosiy ro'yxat):
biriktirilish nazariyasi, rivojlanish nazariyasi.

Diagnostik psixometriya va travma nazariyasi.

Normativ, huquqiy va axloqiy standartlar:

Professional axloq kodeksi.

Davlat, qoidalar va qonunlar (shu jumladan maxfiylik).

Ijtimoiy:

madaniy omillar.

Ekologik omillar (masalan, iqtisodiy).

Oila tizimi.

ta'sir guruhi.

Ijtimoiy tizimlar (masalan, maktablar, sudlar, tibbiyot muassasalari, diniy tashkilotlar).

Nazorat savollari

1. Oilalar bilan ijtimoiy ishda maqsad, vazifalar, yondashuvlar.
2. Oila turlari. Inqirozga uchragan oila.
3. Oilaviy terapiya usuli.
4. Oilani qo'llab-quvvatlash. Oila va bolalarni qo'llab-quvvatlash xizmatlari.
5. Oilalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar.
6. Ijtimoiy xodimning oilalar bilan ishlashi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar.

7. Oila bilan ishlashda ekotizim yondashuvi.
8. Gennogramma oilalar bilan ishlash usuli sifatida.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

Vazifa 1. Konflikt / muammoli vaziyatlar to‘plamini tuzing: oila - ota-ona munosabatlari misolida, tengdoshlaringiz bilan, fantastika yoki filmlardan, quyidagi bosqichlarga e‘tibor bering - nizoning paydo bo‘lishi (sabablari), uning darajasi, konflikt va uning shakllari, konfliktidan chiqish yo‘li.

Vazifa 2. Siz mijoz sifatida ijtimoiy ishchiga murojaat qilishingiz mumkin bo‘lgan ziddiyat / muammoli vaziyatni o‘ylab ko‘ring yoki amaliyotdan tasvirlab bering.

“Oila fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi davlat instituti sifatida” mavzusida insho tayyorlang.

“Oila ijtimoiy barqarorligi muammolari” mavzusida ma’ruza tayyorlang.

Loyihani ishlab chiqish va "Zamonaviy jamiyat inqirozi nuqtai nazaridan oila muammolari" mini-konferentsiyasini o‘tkazish.

“Nogiron oilalarning ijtimoiy diagnostikasi” mavzusida ma’ruza tayyorlang.

Bolalar (o‘smirlar) uchun tahlil qilish va sinov usullari:

"Oilaviy rasm" (KRS),

"Hayvonlar oilasi"

"Tugallanmagan takliflar"

Talabalar oilalarining an‘analari va urf-odatlarini, oilaning axloqiy qadriyatlarini o‘rganish, tugallanmagan jummlarni taklif qilish ("To‘liq bo‘lmagan jummlalar" metodikasi).

Ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun insho-reflektsiya mavzularini tuzing.

Ota-onalarning psixologik va pedagogik tayyorgarlikka bo‘lgan ehtiyojlarini o‘rganish uchun so‘rovnomani ishlab chiqish.

Muammoni aniqlashtirish va mijozga ko‘rsatish uchun tahlil jadvalini tuzing.

GLOSSARIY

AKSIOLOGIYASI (IJTIMOIY IS'H) – ijtimoiy ishning kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan, ilmiy dalillarga asoslangan qadriyatlari to'g'risidagi ta'limot.

ALTRUIZM - axloqiy tamoyil bo'lib, boshqa odamlarga fidokorona xizmat qilish, ularning farovonligi uchun o'z manfaatini qurbon qilishga tayyorlik.

BOSHQARUV - tashkilotning maxsus organining funtsiyasi bo'lib, u eng kam vositalar sarflab, eng yuqori natijaga erishish bo'yicha aniq tashkil etilgan faoliyat.

DEVIATSIYA - guruhiy me'yorlardan og'ib ketuvchi deb baholanadigan xulq-atvor.

JAMIYAT – kishilarning o'zaro qiziqishlari va kasb-xunarga bog'liq xolda yuzaga keladigan ixtiyoriy uyushmalaridan tortib to milliy davlat tuzilmalarigacha bo'lgan xolatlar tushuniladi. Kishilarning tarixan qaror topgan hamkorlik faoliyatlari majmui. Jamiatdagi hamma narsa (moddiy va ma'naviy boyliklar, insonlar hayoti uchun zarur bo'lgan shart- sharoitlarni yaratish va boshqalar)muayyan faoliyat jarayonida amalga oshadi.

JAMOA - kishilarning qadimgi uyushuv shakli. Bunda ishlab chiqarish vositalari hammaning mulki hisoblangan. Jamoa tamoman yoki qisman o'zini-o'zi boshqargan. Urug', oila, xonadon, qishloq jamoalari mavjud bo'lganligi ma'lum.

JAMOATCHILIK FIKRI ijtimoiy voqealarga, turli guruhlar, tashkilotlar va ayrim shaxslar faoliyatiga bo'lgan yashirish yoki oshkora munosabatlarni o'z ichiga oluvchi ommaviy ong shakli, muayyan ijtimoiy masalalarni ma'qullash yoki qoralashda namoyon bo'ladi, individlar, ijtimoiy guruhlar xatti-xarakterini va ijtimoiy munosabatlarda muayyan me'yorlarni belgilaydi; umuman jamiyat doirasida ham, turli ijtimoiy guruxlar doirasida ham amal qiladi.

IJTIMOY GURUH - muntazamravishda bir birlari bilan o'zaro munosabatga kirishadigan shaxslar guruxi. Turli sinflar, qatlamlar muhim ijtimoiy guruh hisoblanadi.

Kasbga oid, diniy, etnik, turli demografik guruhlar (nuroniylar, ayollar, yoshlar, va hokazolar) ham ijtimoiy guruxga kiradi, chunki ularning jamiyatdagi mavqei xukmron ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan bog'liqdir.

IJTIMOIYLASHUV –inson tomonidan jamiyatda hayot kechirish imkonini beruvchi bilimlar, normalar, qadriyatlar tizimining o‘zlashtirishi jarayoni.

IJTIMOY XARAKAT - xarakatning o‘ziga xos shaklini, ijtimoiy borliqdagi har qanday o‘zgarishlar va o‘zaro aloqalarni ifodalovchi tushuncha. Ijtimoiy xarakat ijtimoiy borliqning atributiv va universal xarakteristikasidir. Ijtimoiy xarakat jamiyatdagi moddiy va ma’naviy jarayonini qamrab oladi.

IJTIMOY XAMKORLIK - ijtimoiy faoliyat yurituvchi individ yoki guruxning boshqa shu kabi individ yoki guruxlarning jismoniy yoki fikriy o‘ramdagi xolati va shu vaziyatdagi xatti-harakati.

IJTIMOY MUNOSABAT - odamlar o‘rtasidagi turli aloqalar bo‘lib, bunday munosabatlar ularning birgalikdagi moddiy va ma’naviy faoliyati natijasida faror topadi.

IJTIMOY INSTITUTLAR – mazkur jamiyatning ko‘pchilik a‘zolari tomonidan bajariladigan ijtimoiy faoliyatning asosiy turlari. Institutlar ko‘pchilik amal qiluvchi me‘yorlar va qadriyatlarni ham qamrab oladi. Xulq-atvorning institulashgan barcha usullari qat’iy sanktsiyalashgan bilan himoya qilinadi va qo‘llab-quvvatlanadi. Ijtimoiy institutlar jamiyatning negizini tashkil qiladi, chunki ular nisbatan mustaxkamlangan, zamondagi barqaror xulq shakllarini ifodalaydi.

IJTIMOY NAZORAT – jamiyatning sog‘lom ijtimoiy tartibini ta’minlash maqsadida individ xatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta’siri, individ ijtimoiylashuvining omili. Ijtimoiy nazorat shakllari: Oddiy (majburlovchi), sanktsiyalar (tazyiqlar), jamoatchilik fikri, ijtimoiy institutlar. Ijimoiy nazorat mexanizmi: 1. Jismoniy tazyiqlar (individning gurux meyorlarini buzganlik uchun jazolash). 2.Iqtisodiy tazyiqlar (qo‘rqitish, jarima).3. Ma’muriy tazyiqlar.

IJTIMOY ISH – o‘zgarishlarga insoniy munosabatlar muamoni hal qilish shuningdek insonlarning farovonligini oshirish uchun imkonniyatlarni ta’sirlanishiga va ozod bo‘lishiga ko‘maklashadi.

IJTIMOY TA’MINOT - individlar majmui. Ijtimoiy guruhga mansub individlar ushbu guruhga mansub har bir a‘zoning boshqalariga nisbatan mo‘ljali asosida o‘zaro harakat qiladi.

IJTIMOY HIMOYA – individning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi holati, ahvoli. Ijtimoiy himoya-individ, guruh va ijtimoiy institutning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi ma’lum me’yorda majmuasi bilan mustahkamlanib qo‘yilgan nisbiy holati hamdir.

IJTIMOIIY YORDAM - ijtimoiy hamjixatlik bilan ifodalanuvchi ijtimoiy holat. Mehnat taqsimotidan kelib chiquvchi ijtimoiy birdamlik ijtimoiy yordamlar muhim elementi hisoblanadi.

IJTIMOIIY ME'YOR - 1. Mavjud ijtimoiy sharoitlar uchun maqul ravishda rivojlanishi uchun belgilangan me'yorlar guruhi ko'rsatkichi, 2. Ijtimoiy rivojlanishning ijtimoiy hodisa, jarayonning tadrijiy kechish yo'liga mosligi; 3. Zarur birgalikdagi xulq atvor, hatti-harakatga nisbatan talablar, shartlar va istaklar.

IJTIMOIIY FAOLIYAT – Xizmatdan foydalanayotgan shaxslarning extiyojlari va manfaatlarini o'zining shaxsiy e'tiqodi maqsadlari muloqot va foydasidan ustun.

IJTIMOIIY KO'MAK – ijtimoiy normativlar va me'yorlardan og'ib ketuvchi xatti-xarakat.

IJTIMOIIY PEDAGOGIKA – bu har ijtimoiy jamoa hayot va faoliyat sharoitlaridagi kishilarning har xil ta'lim tarbiyani, odobni mehnatni, so'zlashishni, his- tuyg'ulari, odatlari, intilishlari, bilim darajasini, o'rganadigan fan.

IJTIMOIIY HOLAT – odatda va marosimlar bo'lib ular yordamida bir gurux o'zini boshqa guruxlardan ajratib oladi.

IJTIMOIIY JARAYON – jamiyatlar yoki ijtimoiy tizimlardagi o'zgarishlar jarayoni.

IJTIMOIIY MUNOSABAT – odamlar o'rtasidagi turli aloqalar bo'lib, bunday munosabatlar ularning birgalikdagi moddiy va ma'naviy faoliyati natijasida qaror topadi.

IJTIMOIIY TIZIM - individlarning umumiy xususiyatlariga ega bo'lgan statistik guruhi, maslan, muayyan daromad darajasiga qarab belgilangan guruhlar.

OB'EKT – tabiiy fanlardagi tadqiqotlarga moslab olingan natijalarning ob'ektiv bo'lishiga erishmoqchi bo'ladilar. Ob'ektivlik natijalarning talqin qilishdagi noaniqlik ko'pma'nolilikni imkon boricha chetlab o'tishga intilishni bildiradi. Ob'ektivlikning asosiy xususiyati-tadqiqotchi olgan natijalarning ilmiy hamjamiyat a'zolari tomonidan tanqidiy baholash uchun ochiqligida.

SUB'EKT- odamdan u o'zini qaysi sinfga mansub deb hisoblash so'raladi ishchi sinf taklif etilganida, ko'p xollarda bir guruh vakillari boshqa guruh yoki guruhlariga nisbatan ustunroq mavqega ega bo'ladilar.

MAHALLA - ko'pchilikning tasodifan bir joyda ma'lum bir vaqt mobaynida to'planishi bo'lib, unga his-tuyg'ular ta'sirining katta kuchga egalik xosdir.

PEROGNOS - falsafiy yo'nalishlardan biri bo'lib, ushbu yo'nalish vakillari konkret (empirik) fanlarni chinakam, haqiqiy bilimning birdan-bir manbai deb e'lon qiladi.

PATRILOQAL OILA - oila tashkil qilish tizimi bo'lib, unda xotinning er ota-onasidan uncha uzoq bo'lmagan joyda yashashai ko'zda tutiladi.

VOSIYLIK – ekologiya sohasiga oid atama bo'lib, muayyan muhitda keng tarqalgan turning boshqa turlar bilan almashtirilishini bildiradi.

HOMIYLIK – jamiyatchilik fikrining ommalashuvi jamiyatda uning rasmiylashuvi tashkiliy shakllanishi jarayonlarini ham tezlashtirib yuboradi.

INDIVID - (lot. Individuum - takrorlanmas) – odamzotning vakili, o'ziga xos takrorlanmas xususiyatlar egasi hisoblanmish odam.

SHAXS - alohida individ, mohiyatan yaxlit ijtimoiy-axloqiy olam. U o'zida inson mohiyatini, uning mavjudot sifatidagi qadriyatini mujassam etadi.

INSON - bir oila doirasidagi chetga chiqmaydigan qarindoshlar guruhi; sanoatlashgan jamiyatlardan avvalgi tizimlar uchun xos.

KUZATISH - ilmiy bilishning amaliy metodlaridan biri. U eng qadimgi tadqiqot vositasi hisoblanib, uzoq o'tmishdan to hozirgi davrgacha ilmiy izlanuvchilarning asosiy tekshiruv qurollaridan biri sifatida xizmat qilib kelmoqda. Mazkur metodning ob'ektiv(tashqi) va sub'ektiv (ichki o'z-o'zini ya'ni introspeksiya) kuzatish turlari mavjud. Kuzatish maqsadiga ko'ra oddiy, vizual va ilmiy, muayyan texnik vositalar ko'magida amalga oshiriladi.

SOTSILOGIYA – jamiyatdagi ro'y berayotgan voqea-hodisalarni o'rganuvchi fan. Sotsiologiya lotincha «sotsiotos» -jamiyat va yunoncha «logos» -ta'limot, tushuncha degan ma'nolarni bildirib, jamiyat xaqidagi fan. Ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy moxiyat, amal etish qonuniyatlari, hamda istiqbolni o'rganadi.

SOTSIUM – lotincha «sotsio» - birlashtirish, qo'shish, birgalikda mehnat qilmoqni anglatadi. Tushuncha sifatida sotsium yaxlit olamning tarkibiy qismi bo'lgan kishilik dunyosidan alohida jihatlarni ifodalaydi.

SO‘ROV – sotsialogik, psixologik, demografik va boshqa tadqiqotlarda qo‘llaniladigan birlamchi verbal (og‘zaki) axborot yig‘ish uslubi.

SHAXS – aloxida individ, moxiyatan yaxlit ijtimoiy- axloqiy olam. U o‘zida inson moxiyatini, uning mavjudot sifatidagi qadriyatini mujassam etadi.

EKSPERIMENT –(lotincha experimentium –tajriba, sinab ko‘rish) fanda narsa va xodisalarni sezgi-predmet faoliyati bilan tadqiq qilish, o‘rganish. Kuzatishga qaraganda yuksakroq bilish usuli.

IJTIMOY HARAkat – harakatning o‘ziga xos shaklini, ijtimoiy borliqdagi har qanday o‘zgarnishlar va o‘zaro aloqalarni ifodalovchi tushuncha. Ijtimoiy harakat ijtimoiy borliqning atiributiv va universal xarakteristikasidir. Ijtimoiy harakat jamiyatdagi moddiy va ma’naviy jarayonni qamrab oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Rahbariy adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent 2021.
2. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt tarakkiyoti va farovonligining garovi. T. “O‘zbekiston” NMIU 2017.
3. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy taxlil, qat’iy tartib-intizom va s’haxsiy javobgarlik – xar bir raxbar faoliyatining kundalik koidasi bulis’hi kerak. – Tos’hkent “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 38 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalkimiz bilan birga kuramiz. T. “O‘zbekiston” 2017. 189-bet.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Soglom ona va bola yili» Davlat dasturi tugrisidagi 2487-son Karori 2016 yil 9-fevral.
6. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantiris’h buuyicha Harakatlar strategiyasi tugrisida//O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. www.gov.uz/uz/news/category/3 2017-02-08 | Xujjatlar
7. Mirziyoev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 512 b.
8. Mirziyoev Sh. M. Azmu shijoatli yoshlarimiz bilan birgalikda yangi O‘zbekistonni albatta bunyod etamiz. 1-iyul 2021, <https://president.uz/uz/lists/view/4463>
9. Shavkat Mirziyoev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.

Asosiy adabiyotlar

1. «Etika»; praktika dlya studentov dnevnoy i zaочноy formi obuchenie. Minsk.: Izdatelstvo MIU 2004
2. Medvedeva G.P. etika sotsial’noy raboti. Uchebnoe posobiya dlya vuzov Izdatel’stvo: Gumanit, Vladivostok.: 2002
3. etika sotsial’noy raboti . M.: Vladost. 2001
4. Istoriya sotsial’noy raboti v Rossii. Volgograd.: 2001
5. Ganieva M.X. Ijtimoiy ishga kirish. – Toshkent: CHASHMA PRINT, 2010.
6. Ijtimoiy ish etikasi. Darslik. Xammualliflikda. T.: 2015 y.

Qo‘shimcha adabiyotlar

7. Pavlenka P.D. Osnovi sotsial’noy raboti: Uchebnik. 3-e izd., ispr. i dop. / red.– M.: INFRA-M, 2006.– S. 115.
8. Pavlenok P.D. Sotsiologiya: Uchebnik / Otv. red.– M.: Izdatel’sko-knigotorgoviy tsentr «Marketing», 2002.– S. 395–398;

9. Pavlenok P.D. Sotsiologicheskie metodi i texnika izucheniya problem sotsial'noy raboti. – M.: GASBU, 1995.

10. Pavlenok P.D. Texnologii sotsial'noy raboti v razlichnix sferax jiznedeyatel'nosti / Otv. red.– 2-e izd., pererab. i dop.– M.: Dashkov i K, 2006.

11. Alekseeva L.S. Sostoyanie, texnologii sotsial'noy raboti po profilaktike beznadzornosti nesovershennoletnix v uchrejdeniyax sotsial'nogo obslujivaniya sem'i i detey.– M.: Gos. nauch.– issled. institut sem'i i vospitaniya, 2001.– S. 198.

12. Demetyan V.Z. Printsipi i spetsifika formirovaniya kadrov gosudarstvennoy slujbi na opite ispolnitel'noy vlasti RF.– M.: VLADOS-PRESS, 2002.– S. 58.

13. Marshak A.L. Detskaya besprizornost' i beznadzornost': sostoyanie i problemi.– Xabarovsk, 2003.– S. 41.

14. Mustaeva F.A. Osnovi sotsial'noy pedagogiki: Uchebnik dlya studentov visshix pedagogich uch. zavedeniy.– M., 2001.– S. 115.

15. Mirsagatova N.I. Detskaya besprizornost' kak sotsial'noe yavlenie v RNR// Sotsial'naya rabota.– 1999.– № 1.– S. 24.

16. Ribinskiy E.M. Upravlenie sistemoy sotsial'noy zashiti detstva: Sotsial'no-pravovie problemi: Uchebnoe posobie dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy.– M., 2004.– S. 36.

17. Xolostova E.I. Sotsial'naya politika.– M., 2001.– S. 170.

18. Levchenko V.T. Sotsial'nie detskie priyuti: nujni li oni? // Vladimirka.– 2002.– № 2.

19. Mel'nikova e.I. Profilaktika beznadzornosti detey i podrostkov.– M., 2002.– S. 36.

20. Zubkova T.S., Timoshina N.V. Organizatsiya i sodержanie raboti po sotsial'noy zashite jenshin, detey i sem'i.– M.: Akademiya, 2003.– S. 169.

21. Ivashenko G.M. Obshie printsipi organizatsii reabilitatsionnoy raboti v sotsial'no-reabilitatsionnix tsentrax dlya nesovershennoletnix.– M.: Prospekt, 2000.– S. 34.

22. Maslov N.F. Kniga sotsial'nogo pedagoga.– Orel, 1994.– S. 35.

23. Brutman V.I. Prichini sotsial'nogo sirotstva. Analiticheskiy vzglyad na problemu // Sotsial'naya rabota.– 2001.– № 2/5.– S. 53.

24. Anoxina A.N. Korrektsionno-razvivayushaya rabota s det'mi, ostavshimisya bez popecheniya roditeley: sotsial'no-emotsional'niy aspekt.– Tula: Izd-vo TO IRO, 2000.– S. 46.

25. Nazarova I.B. Adaptatsiya i vozmojnie modeli mobil'nosti sirot.– M.: MONF, 2005.– S. 46.

26. Reprintseva G.I. Uchrejdeniya sotsial'nogo obslujivaniya detey i molodeji: Analiz deyatel'nosti.– M., 2003.

Xorijiy tildagi adabiyot:

1. Abramson, M. 1996. Toward a more holistic understanding of ethics in social work.
2. Social Work in Health Care 23.2:1-15. Allen, J. A. 1993. The constructivist paradigm: Values and ethics. Journal of Teaching
3. Appleby, G., E. Colon, and J. Hamilton. 2001. (Diversity, oppression, and Social Functioning: Person In-Environment Assessment and Intervention. Boston: Allyn and Bacon.
4. Bricker-Jenkins, M., N. Hooeyman, and N. Clottlieb, eds. 1991. Feminist Social Work Practice in Clinical Settings. Newbury Park, Calif.: Sage.
5. Center for Human Rights. 1994. Human Rights and Social Work: A Manual for Schools of Social Work and the Social Work Profession. Training Series no. i. Geneva: United Nations.
6. Cohen, R. 2002. The politics of ethics. The Nation (April 8): 21-23.
7. Compton, B. R. and B. Galaway. 1994. Social Work Processes. 5th ed. Belmont, Calif.: Wadsworth.
8. Congress, E. 1999. Social Work Values and Ethics: Identifying and Resolving Professional Dilemmas. Chicago: Nelson-Hall.
9. Cowger, C. 1994. Assessing client strengths: Clinical assessment for client empowerment. Social Work: Journal of the National Association of Social Workers 39.3: 262-67.
10. Devore, W. and E. Schlesinger. 1996. Ethic-sensitive Social Work Practice. 5th ed. Boston. Allyn & Bacon.
11. Falck, H. 1988. Social Work: The Membership Perspective. New York: Springer.
12. Germain, C. B. and A. Gitterman. 1996. The Life Model of Social Work Practice, 2nd ed. New York: Columbia University Press.
13. Goldstein, H. 1992. "If social work hasn't made progress as a science, might it be an art?" Families in Society: Journal of Contemporary Human Services (January): 48-55.
14. Gutierrez, L. M. 1990. Working with women of color: An empowerment perspective. Social Work: Journal of the National Association of Social Workers 35:149-53.
15. Ife, J. 2001. Human Rights and Social Work: Towards Rights-based Practice. Cambridge: Cambridge University Press.
16. International Federation of Social Workers (IFSW). 2000. See www.ifsw.org/publication/4.5.3/pub.html.
17. Loewenberg, F. M. and R. Dolgoff. 1992. Ethical Decisions for Social Work Practice. Itasca, Ill.: Peacock.

18. Krist-Ashman, K. K. and G. H. Hull. 1993. *Understanding Generalist Practice*. Chicago: Nelson-Hall.
19. Lee, J. 1994. *The Empowerment Approach to Social Work Practice*. New York: Columbia University Press.
20. Mannig, S. 1997. The social worker as a moral citizen: Ethics in action. *Social Work: Journal of the National Association of Social Workers* 42.3: 223-30.
21. Mattison, M. 2000. Ethical Decision-making: The person in the process. *Social Work: Journal of the National Association of Social Workers* 45.3: 201-12.
22. Mayer, M. 1955. *They Thought They Were Free: The Germans, 1933-1955*. Chicago: University of Chicago Press.
23. McGoldrick, M., J. Giordano, and J. Pearce, eds. 1996. *Ethnicity and Family Therapy*.
24. National Association of Social Workers (NASW). 1996. *Code of Ethics*. Washington, D.C: NASW Press.
25. -----, 2000. *Social Work Speaks: National Association of Social Workers Policy Statements, 2000-2003*. 5th ed. Washington, D.C.: NASW Press.
26. Pinderhughes, E. 1989. *Understanding Race, Ethnicity, and Power: The Key to Efficacy in Clinical Practice*. New York: Free Press.
27. Reamer, F. 1995. *Social Work Values and Ethics*. New York: Columbia University Press.
28. Reichert, E. 2001. Move from social justice to human rights provides new perspective. *Professional Development: The International Journal of Continuing Social Work Education* 4.1: 5-13.
31. Roche, S. and M. Dewees. 2001. Teaching About Human Rights in Social Work. *Journal of Teaching in Social Work* 21.1-2:137-55.
33. Saleebey, D., ed. 2002. *The Strengths Perspective in Social Work Practice*. 3d ed. Boston: Allyn and Bacon.
34. Shulman, L. 1999. *Skills of Helping Individuals and Groups*. 4th ed. Itasca, Ill.: Peacock.
35. Simon, B. 1994. *The Empowerment Tradition in American Social Work*. New York: Columbia University Press.
36. Solomon, B. 1976. *Black Empowerment: Social Work in oppressed Communities*. New York: Columbia University Press.
37. Staub-Bernasconi, S. 1998. Soziale Arbeit als Menschenrechtsprofession. In A. Woehle, ed., *Profession und Wissenschaft Sozialer Arbeit: Positionen in einer Phase der generellen Neuverortnung und Spezifika*, 305-32. Pfaffenweiler, Ger.: Cengage.

38. Swenson, C. 1998. Clinical social work's contribution to a social justice perspective. *Social Work: Journal of the National Association of Social Workers* 43.6: 527-37.

39. United Nations. 1948. Universal Declaration of Human Rights. Adopted December 10, 1948. GA. Res. 217 AIII. United Nations Document A/RES/217(AIII). New York: UN.

40. Van Den Bergh, N. and L. B. Cooper, eds. 1986. *Feminist Visions for Social Work*. Silver Spring, Md.: NASW.

41. Van Wornier, K. 1997. *Social Welfare: A World View*. Chicago: Nelson-Hall.

42. Webster's. 1989. [Webster's] *Encyclopedia: An Unabridged Dictionary of the English Language*. New York: Portland House.

43. Witkin, S. 1998. Human rights and social work. *Social Work: Journal of the National Association of Social Workers* 43:197-201.

Internet manbalari

1. [www://aupam.narod.ru / pages/ sozial/ modeli _ invalidnosti / oglavlenie.html](http://aupam.narod.ru/pages/sozial/modeli_invalidnosti/oglavlenie.html)

2. [www://www.library.tver.ru/](http://www.library.tver.ru/)

3. [www://vitaportal.ru/psixologiya/sotsialnaya-model-invalidnosti.html](http://vitaportal.ru/psixologiya/sotsialnaya-model-invalidnosti.html)

4. [www://mioby.ru/novosti/socialnaya-model-invalidnosti](http://mioby.ru/novosti/socialnaya-model-invalidnosti)

MUNDARIJA

Kirish	3
1-mavzu: IJTIMOIIY ISHDA AXLOQNING AHAMIYATI	6
1.2. Ijtimoiy ish etikasining asosiy tamoyillari.....	9
1.3. Ijtimoiy ish etikasi mutaxassisning axloqiy ong darajasi sifatida.....	12
2-mavzu: IJTIMOIIY ISHDA ETIK PRINSIPLAR VA QADRIYATLAR	15
2.2. Zamonaviy ijtimoiy ishda qadriyatlar ierarxiyasi.....	19
2.3. Professional ijtimoiy ishning o‘ziga xos qadriyatlari va ideali	21
3-mavzu: IJTIMOIIY ISHCHINING KASBIY ETIKASI	25
3.2. Ijtimoiy ishchi kasbiy etikasining asosiy tushuncha va tamoyillari.....	28
3.3. Ijtimoiy ishchining kasbiy kodeksi	30
4-mavzu. ETIKA AXLOQ TO‘G‘RISIDAGI FAN. AXLOQNING KELIB CHIQISHI VA ASOSLANISHI MASALASI	34
4.2. Axloqning manbalari va axloqning tuzilishi.....	37
4.3. Etik tizimlarning tasnifi.....	40
5-mavzu: AXLOQIIY TA‘LIMOTLAR TARIXI. ETIK QARASHLAR RIVOJINING ASOSIIY BOSQIHLARI	44
5.2. Axloqiy ta‘limotlar tarixi: umumiy xarakteristika.....	50
6-mavzu. OLIY MA‘NAVIY QADRIYATLAR. AMALIY ETIKA MUAMMOLARI	55
6.2. Yaxshilikning axloqiy jihatlari va muammolari	57
6.3. Amaliy etika muammolari.....	60
7-mavzu. KASBIY AXLOQIIY KODEKSLAR: XALQARO TAJRIBA	
7.2. Ijtimoiy xodimning axloqiy kodeksi.....	69

7.3. “Qadriyatlar”, “prinsiplar”, “xulq-atvor me’yorlari” tushunchasi.....	72
7.4. O‘zbekistonda ijtimoiy xodimning kasbiy va axloqiy kodeksini yaratish	75

8-mavzu. IJTIMOIIY ISHNING DEONTOLOGIK

ASOSLARI	78
8.2. Kasbiy burch va kasbiy javobgarlik tushunchalari, ularning mazmun-mohiyati	80
8.3. Ijtimoiy xodimning kasbiy burchi, to‘g‘ri xulq-atvori va munosabatining qadr-qimmati. Ijtimoiy ish deontologiyasining asosiy tamoyillari	84

9-mavzu. ISTE‘MOLCHI HUQUQLARI VA KONSYUMERIZM

9.2. Ijtimoiy ish mijozi shaxs, fuqaro va xizmatlar iste‘molchisi sifatida.....	92
9.3. Advokatlik. Mijoz imkoniyatlarini kuchaytirish.....	93

10-mavzu: IJTIMOIIY ISHCHINING O‘ZINI TUTISH

STANDARTLARI VA KASBIY LAYOQATLILIGI	97
10.2. Ijtimoiy ishchi kasbiy kompetensiyasi	100
10.3. Ijtimoiy ishchining axloqiy me’yorlarni hayotga tatbiq etishi va zarur bo‘lgan ko‘nikmalar	103

11-mavzu: IJTIMOIIY ISH AMALIYOTIDA ETIK IKKILANISH (DILEMMA)LAR MUHOKAMASIDA

QAROR QABUL QILISH JARAYONI	107
11.2. Axloqiy qadriyatlar va tamoyillarning ziddiyatli vaziyatida qaror qabul qilish jarayoni.....	110
11.3. Bolalar bilan ishlaydigan ijtimoiy ish xodimining sifatleri.....	114

12-mavzu: TURLI MIJOZ VA GURUHLAR BILAN IJTIMOIIY ISH OLIB BORISH AMALIYOTI ETIK MASALALARI.....

12.2. Marginallikning sabablari. Marginal guruhlarining jamiyatdagi mavqei.....	119
12.3. Yoshi, moddiy ahvoli, madaniyati, jinsi turlicha bo‘lgan kishilar bilan ishlashda etik qadriyatlar va prinsiplar.....	122

13-mavzu. BOLALARGA QARATILGAN IJTIMOIIY ISHNING ETIK PRINSIPLARI	128
13.2. Bolani yomon muomaladan himoya qilish	131
13.3. Bolalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar	134
14-mavzu. OILA BILAN IJTIMOIIY ISHLARNING ETIK PRINSIPLARI	139
14.2. Oila bilan ijtimoiy ish: oila terapiyasi.....	142
14.3. Oilalar bilan ishlashda axloqiy tamoyillar	144
14.4. Ijtimoiy xodimning oilalar bilan ishlashi uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar.....	147
Glossariy.....	151
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati	156
Internet manbalari	160

DAVRONBEK HOSHIMOVICH QODIROV

IJTIMOIIY ISHNING ETIK PRINSIPLARI VA QADRIYATLARI

O'quv qo'llanma

Muharrir: M.Talipova

Musahhah: I.Tursunova

Kompyuterda tayyorlovchi: G.Ibragimova

Bosishga ruxsat etildi 21.06.2023.

Qog'oz bichimi 60x84¹/₁₆. TIMES garniturasida

Shartli bosma tabog'i 10,1. Nashr tabog'i 8,2

Adadi 100. Buyurtma № 21-06

«LESSON PRESS» MCHJ nashriyoti

Toshkent, Komolon ko'chasi, Erkin tor ko'chasi, 13

«IMPRESS MEDIA» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Qushbegi ko'chasi, 6-uy.